Україна
крізь віки

К.П.Бунятян, В.Ю.Мурзін, О.В.Симоненко

НА СВІТАНКУ ІСТОРІЇ

1

Україна
крізь віки

К.П.Бунятян, В.Ю.Мурзін, О.В.Симоненко

НА СВІТАНКУ ІСТОРІЇ

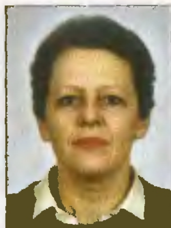

Том 1

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1998

Бунятян
Катерина Петрівна

Мурзін
В'ячеслав Юрійович

Симоненко
ександр Володимирович

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України

На замовлення
Міністерства України у справах науки і технологій

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

Автори:
К.П.Бунятян – *розділ I;*
В.Ю.Мурзін – *передмова, розділ II;*
О.В.Симоненко – *розділ III.*

Бунятян К.П. та ін.
На світанку історії. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 336 стор.

Перший том 15-томного видання "Україна крізь віки"
розкриває найдавніший період історії України —
часи від кам'яного віку до початків писемності включно.
Висвітлюються найважливіші моменти
життя предків сучасних українців.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський
Редактор В.Баранов

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-29-9 *(том 1)*

Слово до читача

Відходить у минуле XX століття, народжується Третє тисячоліття. У цій подвійній події є щось таке, що змушує людей відірватися від повсякденних справ. Кожен, хто нині живе на Землі, відчуває себе певною мірою обранцем долі. Адже не кожне покоління застає початок нового століття. Зовсім мало поколінь були свідками кінця старого і початку нового тисячоліть. Із середньовічних хронік можна дізнатися, з яким містичним збудженням на європейському континенті чекали настання того тисячоліття, яке тепер минає.

Ці дати спонукають до роздумів про минуле. Хай не надовго, але кожна людина замислюється над глобальними проблемами цивілізації, здобутками християнської духовності і культури, місцем свого народу у всесвітній і європейській історії. "Кругла дата" у літочисленні, яка наблизилася вже майже впритул, викликає у багатьох країнах бурхливий потік історичних публікацій узагальнювального характеру. Деякі з них – багатотомні ,чудово ілюстровані фундаментальні дослідження. Якщо існує громадський інтерес до чогось, існує й пропозиція.

Національна академія наук України і Видавничий дім "Альтернативи" пропонують українському читачеві 15-томне видання "Україна крізь віки". У ньому фіксується рівень дослідження і концептуального осмислення вітчизняної історії, якого історики НАН України досягли наприкінці 90-х років. Видання є науково-популярним, тобто адресується найширшому колу читачів. Ті, хто цікавиться минулим України, не маючи фахової підготовки, зможуть прочитати неупереджений, об'єктивний, позбавлений політизованості виклад подій за два останні тисячоліття. Спеціалісти матимуть можливість оцінити ступінь переосмислення історичного процесу, характер інтерпретації фактів, явищ, подій, діячів, причинно-наслідкових зв'язків і, зрештою, загальні здобутки або прорахунки великого авторського колективу.

Чим є для нас вітчизняна історія? Певно, всі пам'ятають кінець 80-х – початок 90-х років. Це були справді революційні часи становлення незалежної України. Проблеми історії виплеснулися тоді на поверхню політичного життя як найбільш актуальні: походження національної і державної символіки, героїка козацької доби, національно-демократична революція початку XX століття, зловісні "білі плями" недавнього радянського минулого. Осмислюючи факти і закономірності історичного процесу, всі ми починали тоді усвідомлювати своє місце у швидкоплинному житті. Героїчні традиції попередніх поколінь додавали сил у боротьбі за утвердження національної державності. Історики зробили свій безсумнівний внесок у перетворення знеособленого "інтернаціоналістським" вихованням радянського населення на громадян незалежної України, яка раптово вийшла з небуття на очах здивованого світу.

Талановитий письменник і визначний політичний діяч першої половини нашого століття Володимир Винниченко якось із гіркотою сказав, що історію України не можна читати без брому. Це зауваження до вподоби тим, кого найбільше хвилює в українській історії трагедійність, але його не приймають ті, хто справедливо наголошує на її героїці. Проте мені хотілося б підкреслити зовсім інший ракурс проблеми. Чи могли ми читати праці з історії України – з бромом або без нього? Чи мали таку можливість?

В.Винниченко чудово знав історію свого народу. Він належав до покоління, яке мало можливість грунтовно вивчати великий доробок українських істориків кінця XIX – початку XX століть. Найавторитетніший з них, Михайло Грушевський, був близькою йому людиною, вони разом створювали Центральну Раду і будували Українську Народну Республіку. Проте після загибелі УНР два покоління українців виховувалися в цілковитому відриві від власної історії. Імена діячів національно-демократичної революції початку XX століття, зокрема й ім'я В.Винниченка, виявилися забутими. Фундаментальна "Історія України-Руси" та інші класичні праці М.Грушевського були запроторені до спецсховищ наукових бібліотек або знищені.

У школах України як вітчизняна вивчалася історія СРСР. Це була власне історія Росії, тільки з деякими випадковими, почасти сфальсифікованими відомостями про історію України та інших національних республік. Від минулого України штучно відділили і приєднали до російської історії весь півтисячолітній період Київської Русі. Навіть назва цієї середньовічної держави позбулася традиційного прикметника, і її стали називати Давньою Руссю.

Шкільний курс історії України за радянської доби зберігався, і ми писали для нього підручники. Проте він викладався як частина історичного краєзнавства і був розрахований лише на 30 годин.

Змусити п'ятдесятимільйонний народ забути власну історію, традиції і звичаї предків, материнську мову – таким було завдання функціонерів з компартійних комітетів. Вони прагнули перетворити українців на манкуртів у рамках "нової історичної спільності – радянського народу", і сумлінно виконували це завдання, не залишаючи поза увагою нікого – від п'ятиліток у дитячих садках до пенсіонерів.

Сказане вище не означає, що радянська історіографія історії України не розвивалася. В радянські часи з'явилося немало серйозних досліджень, особливо з так званої

"дожовтневої" історії – менш обплутаної ідеологічними стереотипами. Були створені багатотомна "Історія Української РСР", ряд інших фундаментальних праць. За своєю фактичною основою вони й досі залишаються неперевершеними. На жаль, їх методологічна база критики не витримує.

У перші роки існування незалежної України науковці Інституту історії України, інших академічних установ, вищих навчальних закладів, архівів і музеїв напружено працювали над "білими плямами" історії. Довелося переглянути всю концептуальну основу вітчизняної історії XX століття, по-новому підійти до багатьох історичних проблем попередніх століть. Переосмисленню історії України на основі нових архівних першоджерел допомогло звернення до здобутків української історіографії сторічної давності і сучасних історичних праць, виданих на Заході. Зрозуміло, що тривале ідеологічне протистояння двох воєнно-політичних блоків, які перебували в стані "холодної війни", наклало свій негативний відбиток не тільки на радянську, а й на нерадянську, а точніше – антирадянську історіографію історії України. Спотворення історичного процесу на догоду певним політичним силам і міфотворчість були властиві багатьом історикам з обох таборів. Так само в обох таборах працювали історики, наукова спадщина яких стала класичною і справляє істотний вплив на дальший поступальний розвиток історичної науки.

Сім років незалежності України ознаменувалися величезною активізацією історичної думки. На цей час вже майже не лишилося "білих плям", внаслідок чого суспільний інтерес до історичних проблем втратив присмак сенсаційності, а разом з нею – колишню інтенсивність. Потяг до історії України існує й далі, проте у більш спокійних формах. Ніщо не говорить, що він буде втрачений у майбутньому. Навпаки, з утвердженням України в світовому співтоваристві як суверенної демократичної держави зростає національна самосвідомість її громадян. Разом із нею зростає суспільна потреба в наукових розвідках з історії та базованих на них узагальнювальних науково-популярних працях.

Історики позбулися державної цензури і "внутрішнього цензора". Вони тепер вільні у виборі теми дослідження і можуть безперешкодно пропагувати свої погляди, не турбуючись про політичні наслідки і матеріальні санкції з боку владоможців. Однак свобода творчості має і зворотний бік. Під виглядом наукового дослідження до читачів незрідка потрапляють найрізноманітніші міфологеми. Авторський колектив серії "Україна крізь віки" не полемізує з міфами, тому що вони перебувають поза наукою. Проте неупереджений читач шляхом простого порівняння повинен розібратися в тому, що є істиною.

У Видавничому домі "Альтернативи" не так давно побачив світ навчальний посібник "Історія України". Ця книжка рекомендована Міністерством освіти України як посібник широкого профілю – для учнів старших класів, вчителів шкіл, гімназій, ліцеїв, а також для студентів та викладачів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів.

У розділах "Історії України", написаних фахівцями з відповідної проблематики, подається сучасний погляд на вітчизняну історію. Наявність такої книжки уявляється

:обливо корисною саме тому, що кількість підручників, посібників і курсів з історії :раїни тепер щороку зростає у геометричній прогресії. Визріла потреба в посібнику, вореному спеціалістами – людьми, які присвятили своє життя в науці певному торичному періоду і добре знають його за першоджерелами.

Широка громадськість прийняла академічну "Історію України" цілком позитивно. иникла цікава пропозиція – прикласти до кожного розділу цієї книжки своєрідне ільшувальне скло, перетворити розділ на самостійне видання й цим самим вийти і якісно вищий рівень популяризації здобутків сучасної історичної науки серед йширшого кола читачів. Так виник проект "Україна крізь віки", підтриманий і схва-ний Міністерством науки і технологій.

Кожний том цього 15-томного видання має однакову структуру і приблизно одна-вий обсяг. Деякі томи охоплюють цілі століття, інші присвячуються кільком рокам. же події сивої давнини ми знаємо незіставно гірше, ніж історію останніх століть. всього, новітня історія викликає у громадськості більший інтерес, що цілком озуміло. Нарешті, в історії України є короткі періоди, що характеризуються справді волюційними змінами.

Це торкається передусім останнього століття, на висвітлення якого виділено томів із 14 (заключний том серії має тематичний характер і розкриває життя раїнської діаспори). З п'яти томів радянському періоду в історії України присвячують-три, з-поміж них один – Другій світовій війні. Два томи висвітлюють історію ціонально-демократичних революцій початку XX століття, утворення Української родної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, а також становлення часної Української держави.

Дев'ять томів розповідають про попередні віки в історії України. Перші два з них исвячені одному історичному періоду – дослов'янському. Авторські колективи одiлили" між собою територію: одні розповідають про життя населення основної стини України, інші досліджують азово-чорноморське узбережжя, яке протягом гатьох століть було об'єктом грецької колонізації.

Окремі томи присвячено життю давніх слов'ян на нашій території, історії Київської сі, історії Галицької Русі, "темним вікам", які постали після монголо-татарського зоювання, що знищило традицію літописання. Українська революція середини 'II століття і агонія гетьманської державності також розглядаються в окремих томах. решті, один том присвячується проблемам національного відродження у XIX столітті.

Автори серії "Україна скрізь віки" і творчий колектив Видавничого дому "Альтер-тиви" щиро сподіваються, що їхня спільна праця не буде марною і зацікавлений тач дістане те, чого потребує – величезний фактичний матеріал, осмислення якого зволить йому скласти власне, близьке до істини уявлення про історичний шлях шої Вітчизни.

В.Смолій,
академік Національної академії наук України

ПЕРЕДМОВА

Життя кожного народу подібне до життя окремої людини – народ також у муках народжується, дорослішає, вбираючи життєдайні соки рідної землі, і, навіть зникнувши з арени історії, існує далі у своїх прийдешніх поколіннях. Саме тому ми є нащадками усіх наших попередників, які жили коли-небудь на нашій землі. Хай не завжди кревними, але щонайменше нащадками їхнього духовного та культурного багатства.

Зауважмо, що Україна з давніх-давен є країною, де жили поруч і взаємодіяли різні за походженням та способом буття племена й народи. Зараз достеменно доведено, що саме лісостепові райони України були прабатьківщиною якщо не всього слов'янства, то принаймні його східної гілки. Як свідчать дані мовознавства, формування слов'янського етносу відбувалося в безпосередньому оточенні іранського, фракійського та прабалтського населення.

На жаль, у багатьох випадках ми не знаємо навіть справжніх назв стародавніх народів – адже писемна історія України розпочалася лише у I тис. до Н.Х. Тому наші знання про найдавніші часи ґрунтуються на висновках археологічної науки, яка вивчає "дитинство" людства за матеріальними залишками його колишнього буття – стародавніми поселеннями та курганами, знаряддями праці та зброєю, хатнім начинням і творами мистецтва.

Саме цьому величезному відтинку часу в минувшині України – від перших кроків людини на її теренах до початку писемної історії включно – присвячена ця книжка. У ній висвітлено найважливіші моменти життя наших предків, зокрема освоєння первісною людиною території сучасної України, яскравий феномен трипільської культури, створеної першими хліборобами нашої землі, становлення та розвиток Великої Скіфії – першого державного утворення Східної Європи.

Занурені у свої повсякденні клопоти, ми часто вважаємо, що ці події віддалені від нас безоднею часу і не мають прямого відношення до повсякдення. Навряд чи це так. Відомий історик Б.О.Рибаков якось підрахував, що від періоду останніх мамонтів у Східній Європі, згадуваних у слов'янських казках, до запису цих казок у XIX ст. жило лише кілька сотень поколінь їх розповідачів. Погодьмося, що з цього погляду долі стародавніх народів стають нам набагато ближчими, а їхній вплив на нашу духовність і національний характер набагато зрозумілішим.

Автори цієї книжки сподіваються, що вона сприятиме подальшому усвідомленню глибоких коренів та витоків нашої культурної спадщини.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ДОПИСЕМНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ УКРАЇНИ

Дописемна історія — найпротяжніша доба в історії людства. Вона збігається з первісним ладом. Витоки його сягають тих далеких часів, коли розпочалося виокремлення людини з тваринного світу і водночас поступово народжувалися засади нової організації життя. Цей процес проходив надзвичайно повільно і тривав приблизно 2 млн. років. Наслідком його була поява людини розумної — Homo sapiens. Це означає, що на нашій планеті з'явилася істота мисляча, істота творча. Творчість — головна риса людини. Ставши на шлях творчості, людина вже ніколи не сходила з нього. Тому історія людства — це рух, розвиток, реалізація чимраз нових і нових можливостей мислення.

Цей розвиток стимулювався як змінами в навколишньому середовищі, так і зростанням потреб людини, її намаганнями якомога краще влаштувати своє життя. Саме це змушувало людей удосконалювати знаряддя праці, залучати до своєї діяльності дедалі нові й нові матеріали аж до створення штучних (фарби, кераміка, метал), винаходити нові технології.

Але технологічними винаходами не обмежувався творчий потенціал людини. Їй притаманні й інші засоби впливу на довколишній світ та його перетворення, зокрема духовні. Покладаючись на свої сили — знання, вміння, досвід, оснащеність, — людина забезпечувала своє існування, продовження свого роду. Але від часу до часу вона терпіла й поразки. Осягнути розумом невдачу на полюванні, хворобу чи смерть їй було важко. Відчуваючи безсилля в таких та інших випадках, людина не бажала коритися цим негативним явищам, миритися з ними. Силою своєї уяви вона намагалася збагнути і усунути життєві перешкоди. Так виникла релігія. Її породили безсилля та безпорадність людини перед сліпим випадком, силами й закономірностями природи. Вони змушували людину вдаватися до неймовірних або недоцільних засобів боротьби для досягнення результату, який не давався звичними, перевіреними досвідом засобами. Цьому слугували релігійно-магічні обряди, покликані компенсувати брак сил, умінь, знань.

Відчуваючи страх і розгубленість перед грізними силами природи, людина вдається до перебудови світу. І з допомогою своїх знарядь, і через магію людина намагається вийти за його межі, створити інший світ — світ ідолів та фетишів, наділивши їх міфічною силою, набагато могутнішою, аніж сили природи. Міф — це не оповідь про світ, а творення іншого світу: таємничого, загадкового, що поєднує досвід, прагнення, вигадки. Реальний світ лише дає поштовх людині до творчості.

Духовне осмислення світу відбилося в художній творчості, яка матеріально втілилася в пам'ятках мистецтва. Мистецтво — це суто люд-

ська риса. Мистецтвом і можна назвати те, що є питомо людським, тобто те, що не є власне природою, а тільки засобами її перетворення. Ними виступали не лише знаряддя праці, а й будь-яке мистецтво.

Тому й відокремити для первісності раціональне від ірраціонального, матеріальне від духовного можна лише умовно. Адже, як зазначав М.Бердяєв, усе матеріальне твориться духовним, символізує духовність. Тому воно є лише символом і знаком духовності. Людина — це передусім духовність. Не дивно, що однією з найвражаючих рис народження суспільства є образотворче мистецтво. Воно з'явилося разом з Homo sapiens раптово, неначе з небуття, вражаючи зрілістю образів і засобами їх творення, що здатні справляти великий емоційний вплив і на сучасну людину.

Творчий потенціал зростав у колективі. Саме єднання людей у колективи надавало можливості обмінюватися знаннями та досвідом, закріплювати та передавати їх від покоління до покоління і водночас постійно накопичувати. На ґрунті накопичення досвіду проходило його постійне оновлення і поступове збагачення.

Найдавнішим ґрунтом об'єднання людей у колективи була кревна спорідненість. Саме усвідомлення себе родичами призвело до заборони шлюбних стосунків у межах одного колективу. Такий колектив називають родом. Тому першою формою організації суспільства була родова. Рід, родова організація складають сутність первісності. Тому зміна родових зв'язків територіальними знаменує принципово новий етап у розвитку людства — виннкнення державного ладу.

Цей первинний принцип організації людей, який унеможливлював шлюбні стосунки в межах одного колективу, вимагав спілкування з іншими колективами. За рахунок цього теж проходило збагачення суспільного досвіду, а родовий колектив зростав кількісно й за рахунок прийшлих через шлюб людей. Цей колектив утворював общину — основну господарську одиницю первісності. Ядро її складав рід — група кревних родичів із своїми традиціями, територією. Тому таку общину називають родовою, а найдавніший лад — первіснообщинним.

Внаслідок общинно-родової організації життя первісної людини було сповнене духом колективізму, а відтак і традицій. Однією з визначальних рис первісного суспільства та первісної культури є традиційність: панування усталених поглядів, оцінок, правил, тобто пріоритет колективних уявлень над індивідуальними, особистими. Сила звичаїв та традицій у первісному суспільстві була дуже великою і поширювалося на всі сфери — виробництво, споживання, шлюбні стосунки, взаємини людей різного віку і статі, ступені спорідненості тощо. Тому первісне суспільство іменують іще традиційним. Тоді індивід ще повністю

залежав від колективу, не міг протиставляти себе колективу чи бути вільним від нього. Про людину первісності не можна говорити як про особистість — традиційне суспільство не визнає індивідуальності. Це призвело зрештою до панування одноманітних інтересів. Засобом контролю поведінки кожного була суспільна думка.

Колективізм був наслідком не тільки певного способу мислення, а й тотального панування ручної праці, ручних знарядь, що посилювали мускульну силу людини, але не заміняли її. Вони, особливо на перших порах, були дійовими лише в колективі, за об'єднання зусиль багатьох людей. Тільки так люди могли роздобувати їжу й виживати. Визнаючи первісність своєрідним і особливим етапом в історії людства, зауважимо, що вона не була одноманітною ні в часі, ні в просторі. Зрісши на привласнювальній діяльності — на ґрунті мисливства, збиральництва й рибальства (останнє вникло найпізніше), — первісне населення з часом опанувало принципово нові види господарської діяльності — землеробство і скотарство, а водночас і завдяки цьому — нові технології. Відтворювальне господарство докорінно змінило життя людей: підвищило їхній добробут, поліпшило побут, збагатило культуру, а загалом — відкрило безмежні перспективи розвитку людства. Відтоді хода історії помітно прискорюється, і вже через 4 тис. років після утвердження відтворювального господарства виникають найдавніші держави Месопотамії та Єгипту. Тому виникнення землеробства і скотарства було одним із найсуттєвіших зрушень у поступові первісності.

Просторове розмаїття визначалося різними природними умовами існування колективів, а відтак і різними способами пристосування до навколишнього середовища. Оскільки таке пристосування здійснювалося не лише матеріальними засобами (як, наприклад, знаряддя праці), а й духовними, то це відбилося в строкатості первісних культур. Окрім того, велика залежність життя первісних колективів від умов довкілля спричинила нерівномірність соціокультурного розвитку суспільств давнини. Можна сказати, що до сьогодення різні суспільства йшли різними шляхами, часто досить звивистими; рух уперед то був динамічним, то сповільнювався через якісь причини, а часом і заходив у безвихідь. Та зрештою суспільства знаходили сили, щоб вижити, вийти з глухого кута і влитися в загальний потік.

Давнім суспільствам, що населяли територію України, так само властиві свої особливості; вони помітні не лише на тлі довколишнього населення і провіднх зрушень в історії, а й у межах нашої країни. На кожному суттєвому відтинку часу нашу територію заселяли різні етнокультурні спільності, межі поширення яких охоплювали тільки певну територію сучасної України, інші виходили за її межі або ж заходили

лише частково, маючи основною територією свого існування інші регіони. Ці спільноти різнилися способами господарювання, соціальною організацією, а відтак різним світосприйняттям, самосвідомістю, зрештою культурою.

* * *

Первісна історія сягає тих далеких часів, коли ще не було винайдено письма. Тому вона є анонімною. Хоч як ми будемо оживляти те далеке минуле силою наших знань, уявлень і відчуттів, героєм цієї історії буде не конкретна людина з її сподіваннями, прагненнями та долею, а люди загалом. Через це історія первісності є більш абстрактною проти писемного періоду. Досліджувана на ґрунті матеріальних залишків життєдіяльності давніх суспільств, вона може бути відтворена хіба що в найзагальніших рисах. Певно, назавжди невідомими залишаться імена людей, богів, назви місцевостей, селищ, дати якихось важливих подій, наймення народів.

Такі народи чи й більші спільноти (групи духовно споріднених народів) археологи, а саме вони займаються найдавнішою історією, виявляють на ґрунті схожості матеріальних залишків, здобутих у процесі розкопок давніх пам'яток — поселень та могильників. Така схожість може виявлятися за різними рисами культури: за формою та оздобленням посуду, стилем прикрас, за влаштуванням та інтер'єром жител, за рисами поховального обряду тощо. Ареал поширення схожих пам'яток дозволяє окреслити територію розселення їхніх творців, а час їхньої діяльності визначити, виходячи з датування таких пам'яток. Сукупність пам'яток, поширених на певній території та за певного часу, називають археологічною культурою, яка власне й засвідчує існування давніх народів чи їх споріднених спільностей. Відтак первісна історія набуває певної конкретизації бодай на рівні життєдіяльності окремих етносів та їхніх угруповань. Це ж дозволяє встановити напрямки міграцій народів, їхнє походження, ділові стосунки з навколишнім світом (обмін сировиною, виробами та іншими надбаннями культури).

Назви археологічних культур є умовними, вони мають різне походження: чи то за першою відкритою археологами пам'яткою, як, скажімо, Трипільська культура, чи то за специфічним посудом (наприклад, Культура лійчастого посуду, Культура кулястих амфор тощо), чи то за своєрідними поховальними спорудами (Ямна культура, Катакомбна тощо). Оскільки справжні назви народів, що лишили певні пам'ятки, є невідомими, то їх називають теж умовно — за назвами археологічних

культур. Звідси походить назва трипільці, або трипільське населення, сабатинівське населення, ямне тощо.

Матеріальні залишки — це основне джерело вивчення історії стародавніх суспільств — надзвичайно численні й різноманітні. Вони постачають фахівцям важливу інформацію щодо занять та побуту людей, їхнього соціального і майнового стану, художніх смаків тощо. Водночас вони складають лише частину живої діючої культури. Тому археологічну культуру не можна ототожнювати з культурою загалом. Реальна культура живе у слові, русі, жесті, музиці, правилах моралі, звичаях, віруваннях. Мовчазність археологічних джерел, їхня неповнота є перешкодою для проникнення в емоційний світ життя давніх народів. Однак інтерес до минулого через це не зменшується, а навпаки — спонукає дослідників до новних і нових пошуків з метою якомога повніше осягнути минуле.

§1. Мисливці кам'яного віку

На тлі історії Землі, яка нараховує мільярди років, людина — молода істота. Її поява надала життю на нашій планеті нової сутності, а самій планеті — нового вигляду. Виникнення людини — чи не найбільша таємниця світу. Не дивно, що навколо цієї проблеми точилися й точаться досі запеклі суперечки. Початок їм було покладено успіхами природничих наук XIX ст., що піддали сумніву церковні постулати про раптове створення світу загалом та людини зокрема з волі Бога 4004 р. до народження Ісуса Христа. Величезна роль у цьому належить англійському вченому Ч.Дарвіну (1809-1882 рр.), який висунув еволюційну теорію розвитку життя на Землі. За Дарвіним, людина постала не з волі Божої, а завдяки розвиткові біологічного життя та його трансформації, що й складає сутність антропогенезу, тобто науки про походження людини.

Тривалий час розв'язання цієї проблеми гальмувалося браком вагомих фактів. Однак наукове зацікавлення історичним минулим

спонукало учених до справжніх подвигів у розшукуванні їх. Завдяки цьому сьогодні в найзагальніших рисах можна окреслити контури процесу антропогенезу. За археологічною періодизацією він збігається з раннім давньокам'яним віком, або раннім палеолітом.

ПЕРЕДІСТОРІЯ

Згідно з даними сучасної науки, початкові процеси антропогенезу були обмежені одним континентом — Африкою. Тому її називають прабатьківщиною людей. Саме в Африці, завдяки невтомним пошукам учених, виявлено рештки людиноподібних мавп, від яких і ведеться рід людський. Це так звані австралопітеки, і серед них — австралопітек африканський (грацильний).

Австралопітеки жили в Африці близько 3-4 млн. років тому в умовах відкритих просторів; вони, на відміну від своїх попередників та інших різновидів людиноподібних мавп, які жили в лісах на деревах, вели наземний спосіб життя. Це були невеликі істоти дещо понад 1 м заввишки, з прямою ходою. Пересуваючись на задніх кінцівках та маючи вільними передні, австралопітеки активно користувалися камінням, палицями, можливо — довгими кістками загиблих тварин та іншими природними засобами полювання чи захисту від хижаків. Зауважимо, самі вони знарядь праці не виготовляли. Ця обставина, а також невеликий об'єм мозку (435-600 куб. см) та особливості будови черепа й тіла визначають їхню повну належність до тваринного світу.

Лише в Африці поки що виявлено рештки найдавніших істот — так званих презинджантропів, які вже мали в користуванні штучно виготовлені знаряддя праці. Відтак ці істоти дістали умовну назву Homo habilis — людина вміла. Найдавніші знахідки такого роду датуються віком у 2 млн. років тому, а можливо, й дещо раніше; їх відносять до Олдовейської епохи раннього палеоліту.

Найдавніші знаряддя були надзвичайно примітивними. Це ледь оббиті гальки і невеликі уламки від них з гострим краєм, завдяки чому ними можна було різати, рубати, стругати, шкребти, рити землю. Але, відкривши такі властивості каменю, зокрема — набуття гостроти навіть за мінімальної обробки, «людина вміла» згодом почала вдосконалювати їхнє виготовлення і шляхом ретельнішого оббивання гальок чи каменів, і шляхом розколювання їх для отримання пластин-відщепів з гострим краєм. Для цього природне каміння спочатку поправляли та отримували ядрища з плоскими гранями. А вже потім такі ядрища-нуклеуси розколювали на пластини. Щоб вони були ще гострішими,

їх додатково обробляли, відколюючи від країв дрібні лусочки з допомогою ретушування. На ґрунті цих двох технологій виготовлення знарядь праці — оббивання та розколювання ядрищ-нуклеусів на пластини — поступово й постала людина.

Зрушення відзначено і в будові тіла та черепа презинджантропа. Зріст його сягав 120-150 см. Вертикальна постава тіла забезпечувалася досить розвиненою стопою. Кисть руки з масивними короткими пальцями була краще пристосована до хапання предметів і маніпуляцій ними. Обсяг мозку зріс до 680 куб.см. З погляду антропогенезу, ці зрушення були досить суттєвими. Та разом з тим морфологічні ознаки більшою мірою споріднюють ці істоти з австралопітеками, а не з власне людьми. Тому «людину вмілу» можна розглядати як початкову ланку надзвичайно складного процесу виникнення людини.

Незважаючи на всю примітивність презинджантропів, їх поява стала надзвичайно важливим чинником розвитку всього природного середовища. Саме презинджантропи здолали той найперший рубіж, що відділяв людину від тварини, — почали здобувати харчі з допомогою знарядь. До всього, їх виготовляли не лише з допомогою органів тіла — дзьоба, пазурів чи зубів, що спостерігається часом і в тваринному світі, а використовуючи природні (каміння, кістки, дерево) і спеціальні знаряддя: відбійники і ядрища, розколювані на відщепи, ретушери, що ними поправляли краї пластин. І це мало неабиякі наслідки. Адже саме завдяки виготовленню знарядь праці з'явилися можливості для закріплення досвіду, і водночас — для передавання його від покоління до покоління, а відтак накопичення і збагачення його. Це й стало підґрунтям подальшої еволюції. Поява знарядь праці збільшила можливості людини у виживанні, яке раніше здійснювалося виняткова шляхом пристосування організму до навколишнього середовища, як це властиво тваринному світові. Виготовлення знарядь та користування ними викликало зміни у будові тіла, зокрема руки, стимулювало мислення, нехай і примітивне. Все це й визначає значущість ролі праці у формуванні людини. Інша річ — що саме дало цьому поштовх.

Значення знарядь праці як способу постійного оновлення певного досвіду, а відтак і можливостей його розширення могло матеріалізуватися тільки за умов колективного життя. В протилежному разі досвід втрачався б із смертю індивіда. Отож людина могла формуватися лише в колективі, на ґрунті його життєдіяльності. А колективізм вимагав дотримуватися певних норм співжиття. Імовірно перехід до праці, хай і примітивної, мав позначитися на поведінці пралюдей, міцніше згуртувати їх. Адже в протистоянні довколишньому світові такий колектив уже мав певні переваги.

Колективізм назавжди лишився сутністю людини. Адже саме в колективі (сім'я, школа тощо) індивід проходить соціалізацію, тобто набуває знань і вмінь з різних галузей життя. А вони, на відміну від тваринного світу, набуваються не автоматично, тобто передаються не спадково біологічними каналами, а суспільним шляхом, навчанням і вихованням. Це й відбиває сутність виразу, що людина — істота колективна.

Упродовж приблизно 1 млн. років прадавні люди — архантропи (правильніше було б називати їх пралюдьми) — мешкали тільки в Африці. З часом вони почали розселятися й на інші простори Старого Світу — в Азію та Європу. На цей час в еволюції людини та її діяльності сталися нові зрушення, зафіксовані у змінах будови тіла та у вдосконаленні знарядь праці. Відтак можемо розглядати такі факти як наступну ланку антропогенезу. За археологічною періодизацією вона охоплює значний проміжок ашельської доби того ж таки раннього палеоліту (тобто час приблизно від 1 млн. до 300-150 тис. років тому) і пов'язується з існуванням Homo erectus — людини з прямою ходою. Ця умовна назва поєднує рештки пралюдей, які знайдено в різних куточках Європи, Азії та Африки і які свого часу в міру їх виявлення отримали різні назви. Це і пітекантроп (дослівно — мавполюдина), рештки якого знайдено ще 1893 р. голландським вченим Е.Дюбуа на о-ві Ява, і синантроп (китайська людина) із печери Чжоукоудянь на околицях Пекіна, розкопаної канадцем Д.Блеком 1927 р., і солоська людина знову ж таки з Яви, але віднайдена пізніше Г. фон Кьонігсвальдом, і гейдельберзька, рештки якої виявлено в Німеччині, і пітекантроп з Олдовея та інші.

За будовою тіла та кисті Homo erectus має велику схожість із сучасною людиною. Але череп видає ще досить примітивну істоту — меншою мірою за об'ємом мозку (у деяких різновидів він сягає понад 1000 куб. см), більшою — за будовою черепа (похиле чоло, масивний валик над очима, важка нижня щелепа, великі зуби тощо).

За ашельскої доби з'являються знаряддя праці усталеної форми — рубила. Вони мають клиноподібну форму часто з повністю обробленою поверхнею та гострим робочим краєм. Верхній заокруглений край був зручним для тримання в руці. Рубило було універсальним знаряддям, яким можна було колоти, різати, рубати. За цього часу значно урізноманітнилися знаряддя, виготовлені з відщепів. Це всілякі шкребки, ножі, гостроконечники, стругачки. Отже, архантропи користувалися досконалішими і різноманітнішими знаряддями.

ПОЯВА НАЙДАВНІШИХ ЛЮДЕЙ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Архантропи з'явилися в Європі близько 1 млн. років тому за гюнцького похолодання, коли теплий клімат змінився помірним та прохолодним. Згодом вони проникли у Східну Європу, тобто й на нашу територію. Заселення України здійснювалося з півдня Центральної Європи через Балкани, а також, можливо, і з заходу. Поодинокі пам'ятки архантропів виявлено у Закарпатті, Наддністрянщині, Житомирщині, а також на Дніпрі, в Криму й Надазов'ї. Найдавнішу пам'ятку в Україні досліджено біля с.Королеве у Закарпатті київським археологом В.Гладиліним.

Культурні накопичення на ашельських пам'ятках України представлені лише кам'яними знаряддями та відходами їхнього виробництва, що дозволяє окреслити техніко-технологічні особливості кам'яної індустрії, спільні і своєрідні її риси, як порівняти з іншими пам'ятками, але мало що дає для розуміння конкретного способу життя архантропів.

Архантропи мешкали, певно, великими колективами й вели рухливий спосіб життя, постійно пересуваючись у пошуках їжі. Розсіяність таких колективів на великих просторах дозволяла освоювати значні території. На якийсь час вони зупинялися в місцях, багатих на здобич або сировину для виготовлення знарядь праці, запам'ятовували їх

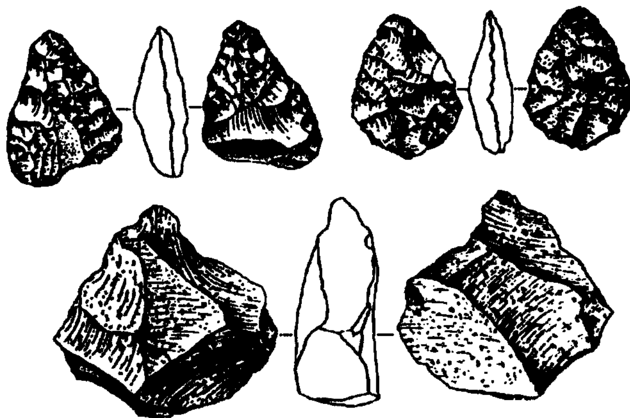

Рис. 1. Знаряддя (рубила) ранньопалеолітичної доби

і згодом знову сюди поверталися. Незважаючи на похолодання, тодішня Європа ще була багата на світ теплолюбних рослин і тварин. Отож можна було прохарчуватися рослинними продуктами (плоди, пагони, корінці) та дрібними тваринами, хоча велося полювання й на великих. Тоді тут водилися слони, носороги, гіпопотами, бізони тощо.

Проживання в помірній та прохолодній смугах викликало потребу користуватися вогнем. Архантропи ще не вміли його видобувати і використовували природний. Узявши, наприклад, головешку від палаючого дерева, яке зайнялося від блискавки, вони надалі старанно підтримували вогнище, переносили його з одного місця на інше. Це був перший крок до освоєння вогню.

Вогонь відіграв надзвичайно важливу роль у прогресі людства. Він дав людині тепло, а отже, й можливість вижити в прильодовиковій смузі, освоїти нові райони — тобто зробив людину значною мірою незалежною від клімату. Вогонь став засобом захисту від хижаків і засобом полювання на тварин. З допомогою влаштування пожеж та палаючих смолоскипів тварин заганяли в урвища й болота. Вогонь став і засобом обробляння продуктів харчування. Надалі його використовували також для виготовлення знарядь праці з дерева, бивнів мамонта, кісток, а ще пізніше — для отримання штучних матеріалів (кераміка, метали). Вогонь дав людині світло, а отже, подовжив робочий день. Увечері біля багаття можна було обговорити якісь справи, налагодити назавтра мисливське начиння тощо. Отож поступово вогонь набув ролі великої продуктивної сили. А в ті далекі часи спільне життя, спільна праця, спільне багаття ще тісніше згуртовували людей у протистоянні навколишньому світові.

А світ цей ставав дедалі суворішим. Приблизно 500 тис. років тому розпочалося сильне похолодання — міндельське за альпійською, або окське за східноєвропейською шкалою, що призвело до вимерзання світового океану та просування криги на сушу. Розпочинається льодовиковий період — плейстоцен. Щоправда, перше зледеніння було не дуже великим і не викликало різких змін у природі. Європу вкривали густі ліси з багатою фауною і флорою, отож їжі було ще вдосталь. На час міндель-риського потепління припадає розквіт діяльності архантропів. Але наступне риське (або дніпровське) зледеніння було таким сильним, що спричинило погіршення клімату у всій Північній півкулі та зміни у рослинному і тваринному світах. Льодовик укрив значну частину Європи, сягнувши півночі України. Далі він довгим язиком уздовж Дніпра доходив до сучасного Дніпропетровська. Західна Європа вкрилася лісами на зразок сучасної сибірської тайги, у Східній простиралися холодні степи. Теплолюбні рослини й тварини зникли.

Натомість тут з'явилися тварини, вкриті густою вовною: волохатий носоріг, печерний лев, печерний ведмідь, гієна, лось, олень, бізон. Найбільшим представником цього світу був мамонт.

За таких суворих умов архантропи могли вижити лише в південних регіонах нашої країни. Одноманітний рослинний світ, переважно трави, та суворі зими різко обмежували можливості добування їжі. Певно, з цього часу, чи й раніше, у прильодовиковій смузі Європи головним заняттям стає полювання на великих звірів. Його можна було здійснити лише значним колективом. Адже ручним знаряддям (а найдійовішим серед них було рубило, хоча користувалися й загостреними палицями та товстими дрючками) важко і в невелику тварину влучити, і наодинці здолати великого звіра. Тому здобути м'ясо можна було тільки загінним полюванням, спрямовуючи тварин в урвища та болота. Там їх добивали й розчленовували. Хоча прямих свідчень такого тогочасного способу полювання в Україні не виявлено, логічно припускати, що саме так могло й бути. Це засвідчують і матеріали Західної Європи, зокрема Торральби та Амброни в Іспанії, які датуються віком у 400 тис. років тому. Тут, у долині між двома пагорбами, мисливці очікували слонів, які на зимівлю простували на південь. Підпаливши траву, вони заганяли тварин у болото. Там їх добивали і шматками переносили на суходіл.

У подальшому розвиток мисливства йшов за рахунок як удосконалення знарядь, так і шляхом спеціалізації колективів у полюванні на певних тварин. Як це було, зокрема, в неандертальців (назва походить від долини р.Неандер, однієї з приток Рейну, де 1856 р. вперше було знайдено викопні рештки людини кам'яного віку), яких ще називають палеоантропами — давніми людьми. Їхнє існування співвідносять з кінцем ашельської доби і останньою епохою раннього палеоліту — муст'єрською.

Неандертальці з'явилися на території теперішньої України наприкінці риського зледеніння приблизно 150 тис. років тому, заставши також першу половину останнього найсуворішого вюрмського (або валдайського) зледеніння. Тоді пониження температури супроводжувалося зменшенням вологості повітря, тобто посушливістю. Ліси зникли. На південь від льодовика простягалася тундра з украпленнями трав'янистих степів та рідколісся, а далі йшли холодні степи. Окрім мамонта, волохатого носорога та інших тварин, за цього часу поширилася полярна фауна: північний олень, мускусний вівцебик, песець, лемінг, а також степові різновиди — антилопа-сайгак, гризуни. Північний олень, ця типово тундрова тварина, тоді обживав узбережжя Середземного моря, Крим і Кавказ.

Вижити в таких умовах було надзвичайно важко. І хоча спостерігалося подальше вдосконалення прийомів обробляння каменю, цього

було замало. Тому неандертальці обирають шлях спеціалізованого полювання на певних тварин. Орієнтація колективу на один різновид — наприклад, на печерних ведмедів, зубрів або мамонтів — дозволяла краще пізнати повадки тварин, використати слабкі сторони їхньої поведінки для успішного полювання. Але тут виникали й інші проблеми, висвітлення яких змушує нас ухилитися від основної теми.

Спеціалізоване полювання неандертальців за часів вюрмського зледеніння спричинило збочення в їхньому розвиткові у напрямку зростання фізичної сили. Вони, так би мовити, відійшли від прогресивної лінії розвитку, набувши рис, не властивих ні архантропам, ні сучасним людям. Ці дужі істоти мали масивну присадкувату широкоплечу постать, масивне обличчя з важкими щелепами і похилим чолом. Оскільки пізні неандертальці передують справжній людині, але мають мало схожих із нею рис, то закономірно постає питання: якщо неандертальці демонструють безвихідь у розвитку, то від кого ж походить Homo sapiens і де власне сталося виникнення людини?

Відмінність між ранніми та пізніми неандертальцями і швидка заміна останніх людьми сучасного типу породили гіпотезу, що від ранніх неандертальців розвиток пішов у двох напрямках. Перша гілка зазнала спеціалізації (огрубіння тіла, велика фізична сила) та консервації розвитку, що й призвело до загибелі ранніх неандертальців. Друга гілка еволюціонувала до подальшого олюднення; це сталося десь за межами Європи.

Але цій гіпотезі перечать археологічні матеріали. Вони засвідчують безперервний та поступальний розвиток матеріальної культури від пізньої (муст'єрської) доби раннього палеоліту до пізнього палеоліту, тобто від матеріальної культури неандертальців до матеріальної культури вже справжніх людей. Скажімо, простежується спадковість у технології обробляння каменю та виготовленні знарядь праці. Більше того, в середовищі отих начебто примітивних неандертальців з'являються і нові риси культури, що їх можна вважати ембріонами духовності. Це й перші поховання (піклування про померлих є суто людською рисою), і перші мисливські ритуали, і перші рукотворні житла, і перші витвори образотворчого мистецтва. Отже, проблема неандертальців зводиться до суперечності між антропологічними останками, що засвідчують їхню примітивність, і археологічними рештками, які, навпаки, демонструють суттєві зрушення в матеріальній та духовній культурі.

Окрім того, спеціалізовані неандертальці мешкали не лише в прильодовиковій смузі, а й в Африці, Азії. Відтак, населяючи різні куточки світу, вони завдяки впливу якихось чинників, так би мовити, перебороли власну спеціалізацію і знову звернули на прогресивний шлях розвит-

ку. Найперші свідчення цього виявлено в Передній Азії, зокрема в Палестині у печері Мугаретес-Схул, де знайдено останки палеоантропів із набором ознак, що наближають їх до сучасних людей. Найдавніші з них датуються віком приблизно у 90 тис. років тому. Оскільки на інших територіях знахідки останків Homo sapiens датуються пізнішим часом, це виступає ґрунтом для моноцентричної (передньоазійської) теорії походження людини.

Але в такому разі постає інше питання: як могли люди з одного досить вузького регіону не лише так швидко й масово розселитися по земній кулі в межах Старого Світу, а й освоїти Америку тощо? Тому логічнішою видається думка про поліцентричне походження людини, а саме: про трансформацію неандертальців у людину розумну, хай і в різний час, у різних куточках світу. Та це знову ж таки не дає відповіді на запитання, яким чином законсервована тисячоліттями структура тіла й мозку здійснила прорив і вернулася на шлях олюднення, щоб за кілька тисячоліть перетворитися у справжню людину з її витонченою будовою та, головне, розвиненим мозком.

Російський вчений Ю.Семенов пов'язує це із запровадженням у колективах неандертальців агамії — заборони статевих стосунків між членами одного колективу, що спричинило екзогамію — встановлення шлюбних зв'язків з членами інших колективів. На думку вченого, таким чином було подолано замкненість неандертальських колективів, що призвело до видової гібридизації й перебудови структури тіла та розвитку мозку палеоантропів. Це викликало швидкі зрушення в їхньому розвиткові, внаслідок чого й постала справжня людина, водночас і перший власне людський колектив — рід, родова організація життя. Люди одного роду вважали себе родичами, що унеможливлювало шлюбні зв'язки між ними. Наслідком цього було формування дуальнородових систем, тобто угруповань родів, пов'язаних шлюбними стосунками. З виникненням родової організації період антропогенезу скінчився. На історичну арену вийшла людина розумна.

Та повернімось до нашої території. Муст'єрських пам'яток, як порівняти з ашельськими, в Україні набагато більше. Отож наприкінці пізнього палеоліту населення помітно зросло. Особливо активно неандертальці освоїли райони Закарпаття і Прикарпаття, порожисту частину Наддніпрянщини та гірський Крим. На той час у Криму умови для життя були кращими, ніж на рівнинах. У печерах, гротах, під скелями неандертальці влаштовували стійбища, де постійно підтримували вогонь.

За складом харчових відходів можна простежити спеціалізацію у полюванні представників різних регіонів. У Наддністрянщині полювали переважно на мамонта, у Північно-Західному Надчорномор'ї —

на печерного ведмедя, у Північному Надазов'ї — певно, на зубра й коня. В Криму за надзвичайно різноманітного складу мисливської здобичі теж окреслюється спеціалізація окремих колективів, які надавали перевагу полюванню чи то на осла, чи то на антилопу-сайгака або коня. Великих тварин впольовували гуртом. За примітивних знарядь мисливство було трудомістким та, певно, й не завжди успішним заняттям. Тому харчувалися також дрібними тваринами та рослинною їжею.

Пошуки їжі змушували неандертальців переходити з одного місця на інше. У багатих на здобич місцях вони затримувалися довше. Тимчасова осілість та люті зими спонукали їх до влаштування жител. Найдавніші житла на нашій території було зведено саме неандертальцями, що безумовно засвідчує нові способи пристосування до умов існування. Основу житла — його своєрідний фундамент — у Наддністрянщині викладали з кісток мамонта, а в Криму, крім того, і з каміння. Поміж ними вставляли тички, гілля, накриваючи їх шкурами. Ними ж прикривалися від холоду й самі люди, а можливо, почали виготовляти і якийсь примітивний одяг. Без цього важко уявити життя неандертальців.

Рухливість палеоантропів було спричинено й пошуками сировини для виготовлення знарядь праці. Саме їм належать найдавніші майстерні з видобутку та первинної обробки кременю в Донбасі, які надалі існували тут упродовж усього кам'яного віку.

Як бачимо, неандертальці засвідчують подальше розширення соціальної практики. У цьому переконує не лише влаштування сезонних стійбищ, інколи з житлами, а й поява поховань, які поки що виявлено тільки в Криму. Принагідно зазначимо, що їх представлено останками неандертальців обох різновидів — і з рисами спеціалізації, і з рисами схожості до справжньої людини. Ця обставина дозволяє розглядати неандертальців як останню ланку антропогенезу. Появу поховань оцінюють як досить суттєве зрушення у свідомості палеоантропів. Вони, напевно, демонструють прояв прихильності до членів свого колективу, з одного боку, і намагання позбутися небіжчика — з іншого. З цих двох вихідних принципів, на думку російського вченого С.Токарєва, надалі й виникають поховальні звичаї та релігійні уявлення, пов'язані з культом померлих.

В муст'єрській добі криються й витоки мисливської магії — комплексу ритуалів, спрямованих на успішне полювання, на біологічне відтворення тварин. Хоча мисливська магія відбиває ілюзорне сприйняття світу, такі ритуали не можна розглядати лише як ірраціональні дії. Адже вони надавали людям великого емоційного заряду, впевненості, а отже, примножували їхні сили в боротьбі за виживання. Повною мірою

ці ритуали розквітли вже за наступної доби, з виникненням людини справжньої, що демонструє поява яскравих та різноманітних пам'яток мистецтва. Неандертальці ж провадили якісь магічні ритуали навколо вполюваних тварин, ритуали, в яких використовувалися частини тварин чи їхні кістки. У Західній Європі це яскраво засвідчили так звані ведмежі печери, де археологами віднайдено скупчення певним чином складених кісток тварин, переважно черепів та кінцівок, або своєрідні поховання тварин у спеціальних ямах і кам'яних ящиках. Такі пам'ятки інтерпретують як відображення формування не лише мисливської магії, а й тотемізму — різновиду первісної релігії, сутність якої зводиться до ототожнення колективом себе з певною твариною чи рослиною. Тотема вважали пращуром роду, а отже, до нього ставилися з повагою. Тому на тотемну тварину здебільшого не полювали. Але в разі, коли такої заборони не було, виявляли вдаване, надумане піклування про неї, здійснюючи різноманітні ритуали. В Україні невиразні сліди цього явища зафіксовано в Іллінці під Одесою, де в невеликому гроті виявлено величезне скупчення кісток печерного ведмедя.

О цій порі, певно, зароджується і образотворче мистецтво. На пам'ятках муст'єрського часу в Європі знайдено кістки та кам'яні плитки з насічками, нарізками, ямками, плямами фарби. В Україні такі речі представлено, наприклад, лопаткою мамонта із стоянки Молодова на Дністрі з густою сіткою різьблених ліній, в якій начебто окреслюються контури тварини. Усі відзначені зрушення, зокрема складна виробнича діяльність, застосування вогню, а також поява жител, поховань, народження вірувань і перші кроки в образотворчій діяльності, дають підстави деяким дослідникам вбачати в неандертальцях справжніх людей. Та все ж слід зауважити, що неандертальцям належать лише найперші кроки в духовному осмисленні світу. Зважаючи на це та на їхню досить примітивну будову, логічніше розглядати їх як останню ланку антропогенезу. В різних куточках світу еволюція неандертальців у людину справжню проходила з різною швидкістю. Певно, деякі гілки їх вимерли, не здолавши поріг остаточного олюднення. 40-35 тис. років тому антропогенез скінчився.

НА ПОЧАТКУ ІСТОРІЇ

Як бачимо, виокремлення людини з тваринного світу відбувалося надзвичайно повільно, триваючи принаймні 2 млн. років. Приблизно 1 млн. років тому до цього процесу прилучилася й територія України. Закінчення процесу антропогенезу означає, що на Землі з'явилася

істота нового типу — соціальна. Хоча людина й лишається біологічною істотою, головною її рисою є соціальність. Поняття соціальності дуже широке, воно охоплює цілу систему чинників, що визначають людину як істоту суспільну. Назвімо найголовніші: це спосіб організації життя — на ґрунті праці та в межах певного колективу; це спосіб комунікації — мова і пам'ять; це спосіб осягнення світу — раціональні знання та образне мислення; це творчість — виготовлення знарядь праці, спорудження осель, влаштування побуту, зрештою — створення речей, що не мають прямого утилітарного призначення (прикраси, статуетки, малюнки); це певні правила співжиття — мораль; це також спосіб продовження роду людського — шлюб і сім'я.

Нова істота — людина соціальна — впевнено заявила про себе художньою творчістю: живописом, скульптурою, рельєфом тощо. Коли в 60-х рр. минулого століття в Західній Європі випадково віднайшли перші печери з палеолітичним живописом, світ не повірив у їхню давність і сприйняв як витівку жартівника. Надто яскравими й досконалими були малюнки із зображенням звірів, що аж ніяк не узгоджувалося з уявленнями про життя давніх людей та їхньою примітивною технікою. Однак подальші дослідження спростували цю недовіру і збагатили історію культури новими відкриттями.

Суттєві зрушення сталися й у виробничій сфері. Передусім, зросла технологічна оснащеність первісних колективів за рахунок удосконалення прийомів оброблянння каменю: розвивалася техніка розколювання, ретушування, розпилювання, шліфування. Водночас великого поширення набувають рогові та кістяні знаряддя, а також вироби із бивня мамонта. Мало місце не лише урізноманітнення знарядь праці, а й певний етап освоєння вогню. Тогочасні люди вже освоїли термічне обробляння предметів: наприклад, із бивнів мамонтів виготовляється спис. Зрештою, вдосконалення знарядь призвело до поєднання в одному виробі різних матеріалів: каменю й дерева, каменю й кістки, кістки й дерева. Так виникли складні знаряддя: дерев'яний спис із кістяним, роговим або кам'яним вістрям; кам'яний ніж із дерев'яним руків'ям тощо.

Але рогові чи кістяні знаряддя не були такими гострими, як кам'яні; цей недолік було подолано винайденням так званої вкладишевої техніки. Кістку та ріг використовували як оправу для невеличких гострих крем'яних пластинок, вставлюваних у пази й закріплюваних смолою. Виготовлений таким чином спис був значно гострішим, а втрачувані пластини можна було поновлювати. Виникла й розвинулась техніка різьблення, завдяки чому з'явилися, скажімо, кістяні гарпуни та інші вироби, а також свердління, що дозволило відкрити принцип

обертового руху, який пізніше ліг в основу сукання нитки, коловороту, зрештою — винаходу колеса.

З використанням різних матеріалів та поєднанням їх в одному виробі, застосуванням різноманітних технологій відкрилися нові перспективи для розвитку індустрії кам'яного віку. Все це засвідчує інтелектуальний потенціал уже справжньої людини.

Перший період в історії людства вирізнявся повним пануванням привласнювальних форм господарства — мисливства, збиральництва та пізніше рибальства. Тому земля у межах певного ареалу була необхідна людині як природна скарбниця продуктів харчування. Певною територією люди користувалися разом; таке право їм надавала належність індивіда до колективу. Колективне користування територією — основа, на якій виникли, ґрунтувалися первісні стосунки, закріплені в існуванні роду, общини, демократичному устроєві. Слід зауважити, що цей демократизм не був наслідком усвідомлення прав людини, поваги до неї, а, навпаки, визначався повним пріоритетом колективу у вирішенні усіх справ. Лише за повної узгодженості дій тогочасні люди могли вижити. Надто немічною була одна людина, щоб протистояти хижакові, холоду та голоду.

Доба верхнього палеоліту, яка збігається з періодом існування вже справжніх людей, засвідчує суттєві зрушення в технології виготовлення знарядь праці, подальше їхнє вдосконалення та урізноманітнення. Водночас це були прості ручні знаряддя, що тільки збільшували мускульну силу людини й мали ефект лише за колективного використання. Зокрема, досить результативним було колективне полювання облавою. Це визначало й спосіб поділу здобичі: її не просто ділили порівну, а й споживали разом. Колективне виробництво й колективне споживання — сутність цієї епохи.

Панування колективізму виступало запорукою рівності всіх членів общини. Тому таке суспільство називають егалітарним. Організаційні функції в ньому виконували дорослі — вправні, досвідчені мисливці, які спиралися на колективну думку. Спосіб виробництва та споживання, пріоритет колективного над індивідуальним визначали єдність та монолітність родової общини.

Такі родові общини були невеликими й нараховували близько 30 чоловік. Вони вели досить замкнене життя. Але закони екзогамії вимагали спілкування з іншими колективами, зокрема з метою встановлення шлюбів. Таке спілкування супроводжувалося влаштуванням свят, обміном дарунками та закладало основи формування суспільств давнини. Нечисленність общин дає підставу припускати, що вони інколи поєднували свої зусилля і у великих полюваннях облавою. Про це, зо-

крема, може свідчити Амвросіївське скупчення решток бізонів у Донбасі та знахідки великої кількості кісток мамонта на стійбищах України: 65 мамонтів у Пушкарях, 70 — на Кирилівському стійбищі в Києві, більше 100 — в Межирічах та Мізині. Спілкування збагачувало досвід общин, спонукало інтелектуальний розвиток, такий необхідний за тогочасних умов. Адже початок історії припадає на другу половину вюрмського (валдайського) похолодання й зледеніння, коли в прильодовиковій смузі, що охопила й територію теперішньої України, панували найсуворіші, можна сказати — екстремальні умови. Але цей виклик природи люди успішно подолали, навчившись робити запаси харчів, споруджувати теплі оселі, що обігрівалися вогнищем, шити теплий одяг. До цього додавалося духовне збагачення у вигляді різноманітних ритуалів.

Провідним способом добування їжі було мисливство, доповнюване збиральництвом та рибальством. Роль мисливства на нашій території обумовлювалася природними умовами прильодовикової смуги з її одноманітним рослинним світом та суворими зимами. Зате тут водилося багато тварин; безкрайніми просторами блукали стада мамонтів, носорогів, бізонів, зубрів, оленів, зокрема й гігантських, коней, кабанів, водилися й дрібні тварини (зайці, козулі, лисиці), а також птахи (тетеруки, качки, гуси, куріпки тощо). Прийоми полювання і його ефективність залежали від наявності тварин та їхніх повадок у певних ландшафтних умовах.

ЗЛЕТ КУЛЬТУРИ

В Середній Наддніпрянщині провідним об'єктом полювання був мамонт. Мамонти здійснювали сезонні міграції по долинах великих річок, просуваючись влітку на північ, а взимку — на південь. І найдосконалішими тодішніми знаряддями, а головним з них був спис, убити цього велетня було важко. Тут діяли інакше. Підстерігаючи мамонтів, їх улітку заганяли в урвища, болота, а взимку — на крихкий лід, а вже потім добивали покалічених тварин. На шляхах їх пересування влаштовували також ловильні ями. Величезна маса тіла мамонта в разі вдалого полювання могла надовго забезпечити общину їжею, особливо взимку, коли м'ясо не псувалося. Звичайно, такими великими сезонними полюваннями добування їжі не обмежувалося. За нестачі м'яса його добували, впольовуючи дрібних тварин та птахів; улітку займалися також збиральництвом. Та все ж саме полювання на мамонтів і створення запасів їжі надали певної стабільності життю наддніпрянських

Рис. 2. Сергій Миколайович Бібіков – видатний дослідник старожитностей України

общин. Неподалік від міграційних шляхів цих великих тварин виникали поселення. Залишки їх виявлено в Чернігівській (Мізин, Пушкарі), Черкаській (Межирічі), Полтавській (Гінці), Житомирській (Радомишль) областях, на Кирилівських висотах у Києві тощо. Тут виявлено всесвітньовідомі житла з кісток мамонта, а поруч із ними — ямикомори з кістками мамонта, залишки багать, виробничих майданчиків.

Такі господарсько-побутові комплекси інколи, як на Добранічівці, мали планування у вигляді кола. В центрі поселення зосереджувалося (особливо, певно, влітку) господарське та побутове життя: виготовляли знаряддя праці, готували їжу тощо. Житла опалювались багаттям та освітлювалися жировими світильниками.

Продуктивне полювання й осілість сприяли ефективному використанню продуктів мисливства, урізноманітненню та накопиченню матеріальної культури. Адже тварини давали не лише м'ясо й жири. З кісток та бивнів зводили каркас житла, вони слугували паливом та сировиною для виготовлення всіляких речей. Шкурами вкривали житла, користувалися як ковдрами, з них шили одяг. Саме в цьому часі виявлено найдавніші голки та застібки для одягу. Уявлення про найдавніший одяг можна скласти за статуетками й залишками в похованнях, виявлених у Росії. Це закритий (глухий) одяг арктичного зразка, який нагадував комбінезон з капюшоном, а також накидки-плащі, оздоблені намистом чи просвердленими зубами тварин.

Стабільна забезпеченість їжею та осілість спонукали й до іншої творчості. Саме мисливцями прильодовикової смуги полишено знаменитий печерний живопис. А в Середній Наддніпрянщині, де немає печер, духовна творчість, тісно пов'язана з мисливськими ритуалами, мала інше втілення. Тут в обрядах використовувалися розмальовані червоною фарбою черепи та кістки мамонтів. Не виключено, як вважав український дослідник С.Бібіков, що емоційної напруги сягали у колективному танку, ритмічність якого підтримували простими ударними інструментами знову ж таки з кісток мамонта та доповнювали шумом браслетів з бивня мамонта. Поодинокі знахідки флейт дозволяють припускати й можливість музикального супроводу.

За пізнього палеоліту люди вміли виготовляти фарби різного кольору — червону, чорну, жовту й білу. Та найбільшу роль у культових обрядах і естетичних смаках відігравала червона фарба різних відтінків. Вона символізувала кров, тепло, а відтак і життя. Саме з цього часу виникає звичай посипати дно могили та небіжчика червоною вохрою, який надовго переживе палеолітичних мисливців.

З цього часу в побут широко входять і прикраси — різьблені кістяні платівки, підвіски з просвердлених зубів невеликих тварин і черепашок та вирізьблені з кістки чи бивня, намисто з різних матеріалів, шпильки-заколки, браслети. Одним із шедеврів таких прикрас є браслети з Мізина. Є всі підстави припускати, виходячи із специфіки первісного мислення, що такі речі виготовляли не лише з естетичною метою, а й як своєрідні обереги, котрі мали захистити людину від хижих звірів, хвороб тощо. Зародившись у ті далекі часи, цей звичай якоюсь

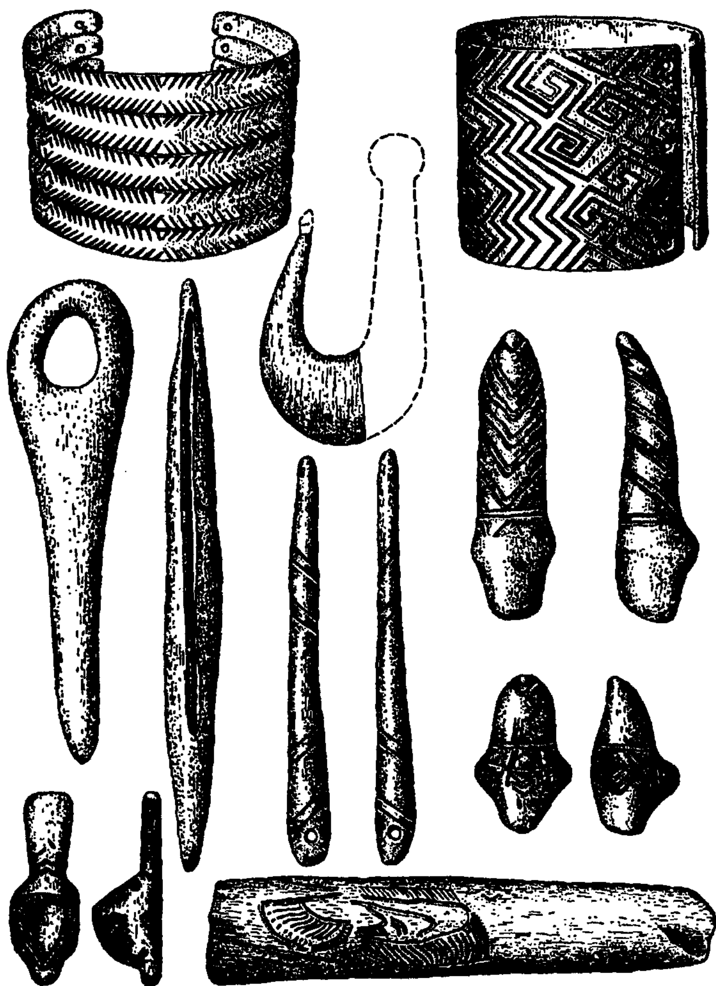

Рис. 3. Прикраси та інші вироби з кістки доби пізнього палеоліту

мірою дожив до наших днів. Адже й тепер людина не застрахована від випадковостей та несподіванок.

Мисливські ритуали влаштовувалися з різною метою — щоб приманити тварин, щоб віддати шану силам, від яких начебто залежав успіх полювання, щоб поновити та збільшити кількість звірів. У цих обрядах використовувалися й статуетки людей і тварин. Серед них переважають жіночі. Це, зокрема, так звані палеолітичні венери, що передають образ пишнотілої жінки. На нашій території поки що виявлено лише схематизовані фігурки жінок. Деякі статуетки виконано настільки стилізовано, що важко їх однозначно інтерпретувати — зображення це жінок чи птахів або якихось інших образів. Їх укрито різьбленим орнаментом. Значення жіночих образів можна зрозуміти, лише враховуючи специфіку первісного мислення, згідно з яким плідна земля, загалом здатність природи до постійного оновлення, асоціювалася з жінкою, яка виношує, народжує та вигодовує дитя. Тому жіночий образ здавна виступав символом родючості, Землі, Праматері. Але жінка — це й господиня, яка порається в оселі та біля вогнища. Тому жіночі статуетки символізували також домашнє вогнище. З сивої давнини образ жінки як втілення життєдайної сили Землі, природи, захисниці всього живого пройшов через тисячоліття і живе в нашій свідомості в образі Матері-Землі, Матері-Вітчизни.

Дещо інша ситуація склалася в південній смузі України. Тут головним об'єктом мисливства був бізон. На відміну від мамонтів, бізони пересувалися на відкритих просторах — по вододілах річок. Мисливці очікували їх біля ярів, урвищ, долин, куди й спрямовували наляканих тварин. Падаючи, бізони калічилися, душили один одного. Тут їх добивали списами. Неподалік від таких природних пасток мисливці влаштовували свої табори. Яскравою такою пам'яткою є Амвросіївське стійбище в Донбасі. Воно розташоване поруч із велетенським скупченням кісток бізонів. Близько тисячі цих могутніх тварин мисливці загнали у вузький і довгий яр. Але спожити повністю усю здобич не змогли. Так і полишилися тут бізони назавжди. Це, до речі, вказує на нераціональне користування природними багатствами.

Сезонні стійбища мисливців на зубрів, бізонів та інших тварин виявлено і в інших регіонах степової смуги. Вони засвідчують досить рухливий спосіб життя, викликаний труднощами у добуванні їжі. А рухливість була перепоною для накопичення матеріальних багатств. Тому на пам'ятках степової смуги немає того розмаїття матеріальних залишків, як на пам'ятках, полишених мисливцями на мамонта: статуеток, прикрас, ям із запасами харчів, стаціонарних жител тощо.

Своєрідним духовним центром населення степової смуги України є так звана Кам'яна Могила неподалік від Мелітополя. Вона має природне походження не зовсім зрозумілого характеру: це нагромадження кам'яних брил, обриси яких самі по собі нагадують якісь реальні чи чудернацькі образи і утворюють гроти й навіси. Це місце, починаючи з доби палеоліту, використовувалося для проведення всіляких обрядів. Упродовж багатьох тисячоліть тут створено своєрідну художню галерею. На камінні вирізьблено зображення тварин, людей, всілякі значки — лінії, кола, ромби, решітки тощо. На деяких з них збереглися залишки червоної фарби.

Основним об'єктом мисливства у Середній Наддністрянщині був північний олень. Своєрідністю цього регіону є також значна роль збиральництва, засвідченого знахідками товкачиків і розтиральників.

Гірський Крим за пізнього палеоліту був заселений на диво негусто, хоч ці краї були багаті на здобич. Лише, скажімо, на стійбищі Сюрень I виявлено кістки 37 різновидів тварин та близько 40 різновидів птахів. Але таку строкатість фауністичних решток навряд чи можна оцінювати як наслідок високопродуктивного полювання. Адже за тогочасної технологічної оснащеності відчутні результати давало лише колективне полювання на великих стадних тварин. В умовах гірського та лісового ландшафту тварини живуть розсіяно — невеликими групами й поодиноко. Отож мисливцям Криму доводилося виявляти велику спритність і орієнтуватися на різних тварин.

Окреслена ситуація демонструє велику залежність первісних мисливців від умов навколишнього середовища. Конкретні умови існування, зокрема наявність певних тварин, спонукали до пошуків власної стратегії життєдіяльності, яка передусім була спрямована на забезпечення їжею. Саме це було запорукою виживання колективів, постійного їх оновлення. Найефективніший для того часу спосіб адаптації було зироблено общинами, які мешкали в найсуворіших умовах — на південь від льодовика. Суворий виклик природи було подолано, перемогу відзначили яскравими ритуалами та шедеврами мистецтва.

КРИЗА МИСЛИВСТВА

Ще раз зауважимо, що розквіт мисливської діяльності припадає на останнє, вюрмське зледеніння. Та з 16-го тисячоліття до Н.Х. розпочинається період потепління, яке поступово призвело до глобальних змін клімату, а відтак і природних умов на всій земній кулі. На 12-е тисячоліття до Н.Х. Європа майже повністю звільнилася від льодовиків.

Потепління супроводжувалося таненням ґрунтового льоду і, як наслідок, — накопиченням вологи. Сухі степи перетворюються на болотисту тундру з березово-сосновими гаями. Великі тварини льодовикового періоду, не пристосовані до таких умов, зникають. Назавжди полишили нашу планету мамонти й інші великі звірі. Панівною твариною стає північний олень.

За таких умов наприкінці плейстоцену (14-10 тис. років до Н.Х.) в північній смузі Європи, куди входить і Українське Полісся, формується господарсько-культурний тип мисливців на північного оленя. Північні олені живуть великими стадами, тому постійно пересуваються в пошуках трави. Окрім того, двічі на рік вони здійснюють великі переходи: напровесні — на північ, у тундру, де вони рятувалися від гнусу, а восени, з настанням холодів, — на південь, у лісотундру й далі. За високих темпів перекочівок та великих відстаней, які вони долали від літніх пасовиськ до зимових і навпаки, переслідувати їх було безнадійною справою. На думку Л.Залізняка, щонайменше двічі на рік мисливці влаштовували великі колективні полювання. Добре знаючи шляхи пересування оленів, мисливці збиралися в місцях переправи тварин через річки і влаштовували масові поколи. Вдале полювання, особливо восени, коли олені верталися добре вгодованими, могло забезпечити общини м'ясом на всю зиму. Якщо ж його не вистачало, то общини розпадалися на невеликі групи в пошуках всілякої здобичі. Так легше було прохарчуватися. На час переходу оленів та влаштування колективних облав на них ці групи верталися в знайомі місця, щоб об'єднати свої зусилля та здобути якомога більше їжі.

З подальшим потеплінням північна смуга України вкривається лісами. Олені відходять на північ та північний схід. За ними переміщується і якась частина населення. Освоївши північні райони Євразії, мисливці на оленів мешкали там ще до недавнього часу, аж поки їх не поглинула сучасна цивілізація. Це сталося й на півночі Америки.

Зі зникненням великих стадних тварин розпочинається криза мисливського господарства. Вона збігається з початком голоцену — періодом геологічної сучасності, а за археологічною періодизацією — з мезолітом, тобто середнім кам'яним віком. На нашій території доба мезоліту охоплювала 9-6 тисячоліття до Н.Х. і знаменувала нові зрушення у розвитку творчого потенціалу людини, які засвідчено, зокрема, значним приростом населення. Кризова ситуація не здолала людину, навпаки — підштовхнула її до нових винаходів.

Пошуки виходу з кризи велися різними шляхами, зокрема — за рахунок вдосконалення знарядь мисливства. Спостерігається широке впровадження вкладишевих (набірних) знарядь на ґрунті мікролітичної

індустрії. Малесенькі гострі крем'яні пластиночки закріплювалися в кістяній чи дерев'яній основі; таким чином виготовлялися різноманітні знаряддя: ножі, списи, гарпуни, стріли. Провідним мисливським знаряддям цього часу став лук із стрілами. Мезоліт — це час полювання з луком. Лук із стрілами був одним з перших механічних пристроїв, винайдених людиною, що надав принципово нових можливостей у полюванні. Тепер можна було прицілитися, влучити в тварину здалека, швидко вистрілити кілька разів підряд. Лук надавав можливості полювати не лише на великих тварин — благородного оленя, тура, кабана, коня, а й на невеликих і прудких тварин та птахів, бити рибу. У зв'язку із зміною фауни й широким впровадженням луку та стріл розвиваються нові прийоми полювання. На перше місце виходить індивідуальна майстерність мисливця, досить добре оснащеного не лише луком, а й лижами, човном. У людини з'являється помічник — собака, перша приручена нею тварина. За певних обставин застосовувалися й колективні форми полювання, але вони вже не могли забезпечити потреби в м'ясі. Час високопродуктивного колективного мисливства минув.

Нестабільна ситуація в мисливстві спонукала людей активніше вдаватися до збиральництва рослинних продуктів. Цьому сприяла й нова природна ситуація: з настанням голоцену рослинний світ збагатився. Значну територію теперішньої України вкрили ліси та гаї. Активізацію збиральництва відбито, зокрема, появою жнивних ножів. З цього ж часу розпочинається активне освоєння водних ресурсів, споживання молюсків та риби. Саме за мезоліту було винайдено рибальський гачок, човни-довбанки; рибу почали ловити сітками, бити її гарпунами.

Отже, за мезоліту творчий потенціал людини було спрямовано на освоєння різноманітних природних ресурсів, що мало неабияке значення для подальшого розвитку людства. За таких умов первісні колективи добре пізнали сезонні можливості різних природних смуг та певних екологічних ніш і, пересуваючись з одного місця на інше, забезпечували себе їжею. В певні пори року в місцях, багатих на здобич (нерест риби, гніздування птахів, дозрівання плодів, скупчення тварин), збиралося багато общин, поєднаних шлюбними та іншими зв'язками. Часом колективи розпорошувалися на невеликі групи, оскільки так легше було прохарчуватися. Мобільність колективів у просторі, постійне раціональне переоформлення їх з погляду кількісного складу було запорукою виживання. Притаманна цьому часу рухливість спричинила міграцію населення в різних напрямках. Різноманітність пам'яток та антропологічних типів людей свідчить про значні пересування на територію України з півночі (кроманьйонці) та півдня (середземноморська раса).

За мезоліту в межах України виділяють три господарські системи, пов'язані з північною лісовою смугою і двома південними — степовою та гірського Криму. Вони різнилися фауною, а відтак і прийомами полювання, а також питомою вагою збиральництва та рибальства. В лісовій смузі переважало мисливство. Скажімо, у Прикарпатті та на Волині полювали переважно на північних оленів, у степовій смузі добували турів, диких коней, у Криму — благородних оленів, кабанів, сайгаків, козуль тощо. В південних районах мисливство значною мірою доповнювалося збиральництвом та рибальством. У багатій ресурсами (звірі, птахи, риба, черепашки тощо) припорожистій частині Дніпра виникають смуги осілості. Тут з'являються поселення зі стаціонарними житлами (Осокорівка, Ігрень 8) та могильники. Їх поява засвідчує перехід до активного використання водних ресурсів, що забезпечувало значною мірою осілість. Що ж до Криму, то тут, як і раніше, широко використовували природні схованки — печери, гроти, навіси, де інколи ховали й небіжчиків.

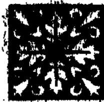
Як бачимо, криза мисливства, що сталася зі зникненням великих стадних тварин, спонукала людей до винайдення надзвичайно гнучкої системи природокористування, в якій використовувалися всі ресурси, а також пластичної соціальної організації. В ній помітне місце починає посідати індивід — мисливець. Від його вправності, кмітливості, невтомності залежав добробут колективу, особливо невеликого, з кількох чоловік. Індивідуалізація праці дещо порушує егалітарність колективів. Особливу повагу мали вдалі мисливці, здатні вполювати більше здобичі, а отже, зробити більший внесок у суспільний казан. Однак якихось привілеїв ці люди не мали. Залежність від примх удачі, постійне переоформлення господарських груп, нестабільність життя були перепоною для закріплення лідерства. Це саме стосується й розподілу здобичі. Здавалося б, індивідуально впольована здобич мала споживатися в колі сім'ї. Однак норми первісної моралі, невпевненість у завтрашньому дні змушували людей ділитися. Адже той, хто ділився, міг твердо розраховувати на частку здобичі в разі невдачі.

Мобільність та пластичність общин у пристосуванні до умов існування, рухливий спосіб життя, розпорошеність кревних родичів та свояків по різних господарських групах розширювала межі спілкування людей. Це сприяло формуванню схожої мови, самоусвідомленню певної спорідненості, що знайшло вираз у спільній самоназві. На добу мезоліту, певно, припадає формування племені як етнічної спільності, тобто протоетносу. Таким чином соціальна організація за цього часу ускладнюється. Провідним осередком лишалася родова община, яка в певні сезони року розпадалася на невеликі господарські групи, наймен-

шою з яких була сім'я. Сукупність родових общин, пов'язаних спорідненістю, шлюбними та дружніми стосунками або сусідством, складала протоетнос. Його характеризували такі чинники, як спільна територія проживання, спільна або схожа мова, усвідомлення власної своєрідності та відмінності від інших спільнот.

Ця своєрідність археологічно фіксується за особливостями кам'яної індустрії й нічого не додає до розуміння емоційного світу. Адже тодішня жива мова, емоційні настрої археологічній науці непідвладні. Тому доба мезоліту, коли люди вели рухливий спосіб життя, що не сприяло матеріалізації духовності, може сприйматися як її занепад. Але навряд чи це так. Поява великих могильників засвідчує якісь нові форми сприйняття та осмислення смерті. Життя людей також супроводжувалося всілякими емоційно наснаженими ритуалами. Великою подією було з'єднання общин після сезонного розпорошення, зустріч близьких людей; звичайно ж, цю подію певним чином відзначали, як і скажімо, обряд посвяти підлітків у дорослі члени общини, укладання шлюбів. Були зустрічі та свята з іншими общинами. Хоч би яким суворим було життя, почуття спорідненості, духовність людини лишалася її сутністю.

Якими ж були подальші перспективи розвитку привласнювальної економіки? Мезолітична доба хоча й позначена кризовою ситуацією, але водночас є найвищою сходнкою в розвитку мисливства. Активна діяльність людей призвела до виснаження природних ресурсів, зокрема — до винищення звірини. Це змусило первісні колективи шукати нових засобів пристосування. Що й відбиває нова доба — доба неоліту, нового кам'яного віку.

§2. Неоліт — доба великих зрушень

Криза мисливства, що настала наприкінці плейстоцену разом із зникненням великих стадних тварин, спонукала людей до пошуків нових засобів добування їжі. В цьому неабияку роль відігравало вдосконалення мисливських знарядь праці

та прийомів полювання, а також активніше освоєння рослинних та водних ресурсів. Це призвело до набуття нового досвіду спілкування з природою, що врешті мало наслідком виникнення принципово нової форми діяльності — відтворювальної, передусім землеробства та скотарства. Ця подія, що сталася за неоліту — останньої доби кам'яного віку, — знаменує новий рубіж в історії людства. Увесь попередній прогрес, усі попередні зрушення проходили в межах однієї форми діяльності — привласнювальної, або, як кажуть учені, в межах однієї якості. З виникненням відтворювального господарства суспільства переходять до принципово нових форм добування їжі.

Цей кардинальний поворот в історії людства докорінно змінив усе життя людей і викликав зміни в усіх його сферах: у господарстві, побуті, соціальній організації, світосприйнятті, культурі загалом. З цього часу життя набуло значної стабільності, а історичний процес — динамічності. Ось чому англійский археолог Г.Чайлд означив це терміном "неолітична революція".

ЗНАЧЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

За словами В.Вернадського, винайдення землеробства визначило все майбутнє людства. Завдяки землеробству та скотарству з'явилися небачені перспективи для збільшення кількості їжі, можливості контролю за її виробництвом. Землеробство дало людині нові продукти харчування — зерно, боби, овочі, фрукти, приправи, зрештою — борошно, крупу, олію, а відтак і хліб, каші тощо. Головне, воно давало стабільний продукт. Скотарство не лише постачало м'ясо та жири; з часом люди навчилися доїти худобу й виготовляти різноманітні молочні продукти. Худоба давала шкури (вівці — ще й вовну), а з певного часу вона стала помічником людини в її тяжкій праці: її запрягали в плуг, щоб зорати поле, у віз, щоб перевозити вантажі, на ній їздили верхи. З кісток тварин, як і раніше, виготовляли знаряддя праці, предмети побуту, прикраси, ними й топили.

Відтворювальне господарство відкрило безмежні перспективи для розвитку суспільства. Навіть за найбільшої ефективності спільноти мисливців та збирачів за рівнем свого розвитку не виходять за межі первісності, сягаючи щонайбільше пізньородового ладу. Адже розвиток привласнювального господарства завжди стримується можливостями природи, тобто воно не може постійно нарощувати свій потенціал. Хоч би як удосконалювалися знаряддя праці та її організація, від природи не можна взяти більше, ніж вона може дати.

Перехід до відтворювальної економіки означає, що людина по-новому навчилася використовувати сили природи, окультурювати природу, активізувати її відтворювальні можливості. З появою нових галузей господарства у сферу людської діяльності залучаються земля, худоба, вдосконалюються старі та запроваджуються нові знаряддя. Виникає стабільна осілість, що дає можливість для поліпшення побуту. Невпізнанно змінюється життя. Зросли селища з добротними оселями й господарськими спорудами. Перехід до землеробства й скотарства супроводжується цілою низкою винаходів. У побуті, а також для потреб різноманітних виробництв активно починає використовуватися глина. Нею обмазували стіни будівель; згодом їх почали зводити із цегли-сирцю, а ще пізніше — з випаленої цегли; з глини виготовляли речі домашнього вжитку й ритуального призначення.

Серед важливих досягнень неоліту було винайдення глиняного посуду. Якщо не брати до уваги виготовлення фарб іще за доби пізнього палеоліту, то кераміка була першим штучним матеріалом, винайденим людиною. З технологічного погляду вона засвідчує подальше освоєння здатності вогню. Винайдення посуду докорінно змінило харчування людей. Тисячоліттями вони споживали сирі або трохи підсмажені на вогнищі м'ясо та рибу. Відтепер люди могли їсти варену їжу, смажити продукти на сковорідці, пекти перепічки. Це дозволило повніше використовувати продукти харчування, змінити якість харчів, урізноманітнити страви. Тепер було в чому носити воду, виготовляти напої, у що доїти худобу. Виготовлення кераміки надало нових можливостей для консервування продуктів — квасіння, соління, а також оберігання харчів від комах та гризунів. Освоївши пластичні можливості глини, люди виготовляли з неї й інші речі — прикраси, печатки, статуетки. Добротні глиняні оселі, яскраво оздоблений посуд і прикраси — ця тріада, за визначенням російського вченого В.Массона, є характерною рисою усіх ранньоземлеробських суспільств.

Отже, освоєння землеробства й скотарства дало поштовх до розвитку різноманітних виробництв — будівельної справи, виготовлення посуду, нових знарядь, прикрас, предметів культу. З цього часу формується ще одна галузь діяльності — ремісничa, яка заклала основи майбутнього промислового виробництва. І вже досить швидко розпочинається освоєння металів.

Ще одним здобутком цієї доби є винайдення прядіння й ткацтва. Спочатку з цією метою використовували волокна диких рослин — конопель, кропиви, льону, лико дерев. У 7-у тисячолітті до Н.Х. в Передній Азії було окультурено льон; а пізніше в Індії — бавовну.

З одомашненням овець згодом було виведено вовнисті породи. Люди навчилися сукати нитку й виготовляти вовняні тканини і відтак могли надійно захистити себе від холоду чи спеки. Тоді ж, певно, було винайдено плетіння гачком.

Урізноманітнення діяльності, збагачення матеріальної культури призводять до формування нових відносин власності: щодо землі, худоби, реманенту, продуктів виробництва. Усе це почало підривати засади колективізму, на яких зросло первісне суспільство і в основі яких лежало колективне користування готовими продуктами природи. В суспільному житті на перше місце поступово висувається сім'я, яка володіла ділянкою землі, худобою, садибою і господарським реманентом. На ґрунті осілості, зміцнення сімей, нових форм власності розквітає інститут роду, який перетворюється в генеалогічний. В його основі лежить відлік спорідненості — генеалогія. Залежно від того, по якій лінії вели відлік спорідненості, рід міг бути батьківським чи материнським. Настає розквіт родового ладу.

Рід виступає колективним власником певної території, він регулює внутрішнє й зовнішнє життя общини. Усі важливі питання обговорюються та вирішуються зборами. Прибулі за шлюбом до общини люди мають обмежені права — ті, що їх надає їм рід. Але на захисті їхніх інтересів стоїть власний рід, з якого вони походять. Обробляння землі прив'язує людину до певного місця, надає землі нової цінності. Поєднувальною основою людських спільностей відтепер виступає не лише кревна спорідненість, як за доби привласнювального господарства, а й територіальне сусідство. Тому общину цього часу називають первісносусідською.

Оптимальний розмір родової общини визначався логікою життя — наявністю придатних для обробітку земель, угідь для випасу худоби, полювання тощо. Зростання чисельності роду, а відтак і общини, призводило до його поділу на дочірні роди, які відселялися, освоюючи нові землі й засновуючи нові поселення. Одиак люди зберігали пам'ять про своє походження. І в разі необхідності такі споріднені роди виявляли солідарність — при захисті своєї землі чи в разі якогось лиха. Сукупність общин, пов'язаних родинними, шлюбними та соціальними зв'язками, складала вождівство, або плем'я.

Отже, значення неолітичної революції полягає в тому, що вона заклала матеріальні передумови для розкриття нових творчих можливостей людини, для формування нових суспільних відносин. На ґрунті відтворювального господарства з'являються можливості для отримання надлишкового продукту, що з часом призводить до соціальної і майнової диференціації.

Звичайно, такі кардинальні зміни в житті людей мали різні наслідки, зокрема й негативні. Деякі з них було з часом подолано, деякі ні. Активне втручання людей у життя природи почало змінювати вигляд нашої планети. Вже заняття мисливством та гони звірів з допомогою пожеж призводили до змін у ландшафті. Із впровадженням підсічно-вогнепального землеробства розпочинається планомірне винищення лісів. До цього слід додати потреби в опаленні, будівельних матеріалах і виробництві (випалення кераміки, виплавлення металів тощо). Люди діяли, виходячи з потреб дня і не задумуючись над майбутніми наслідками.

Деякі наслідки мали двоїстий характер. Зокрема, осілий спосіб життя поліпшив побут людей, сприяв накопиченню матеріальних і духовних цінностей. Але осілість змінила й екологічні обставини проживання людей, спричинила погіршення санітарних умов. Поблизу жител зберігалися запаси їжі, тут скупчувалися нечистоти. Це приваблювало гризунів, комах. На думку дослідників, саме із впровадженням відтворювального господарства пов'язано поширення інфекційних захворювань. Це якоюсь мірою гальмувало природний приріст населення. А проте саме із утвердженням відтворювального господарства розпочинається швидкий приріст населення нашої планети, зростає також його густота. Адже осілість і забезпеченість харчами дозволяли мати і виростити більше дітей. Якщо за доби мезоліту на земній кулі налічувалося всього кілька мільйонів чоловік, то в 5-у тисячолітті до Н.Х. — приблизно 30-50 млн., а на початку нашої ери — вже 250 млн. З цього часу життя набуло надзвичайної динамічності в часі і просторі.

Але слід зауважити, що можливості привласнювальної економіки за неоліту ще не було вичерпано. Багатьма суспільствами вихід з кризової ситуації було подолано активізацією рибальства, яке спричинило осілість, а відтак поліпшення умов життя. Раніше багато часу витрачали на переходи з одного місця на інше. Тепер цей час використовували на добування їжі, на влаштування побуту. З'явилися більші можливості для творчості. В середовищі рибалок також поступово поширюється глиняний посуд, ткацтво. Виникненню ткацтва в цих суспільствах, певно, сприяло рибальство, зокрема виготовлення сіток. А пізнавши властивості деяких рослин давати волокно, почали використовувати його й для ткацтва.

Великого поширення набуває обробляння деревини. З лози плели верші, кошелі, з дерева споруджували загати, робили човни-довбанки, всіляке домашнє начиння, зводили оселі. Цьому, безумовно, сприяло вдосконалення знарядь праці. Можна впевнено сказати, що неоліт — це вершина у розвитку кам'яної індустрії, її поріг і межа. Широке

впровадження шліфування, розпилювання, свердління дозволили розширити сировинну базу, використовувати різні породи каменю для виготовлення знарядь праці та предметів побуту, збагатили асортимент виробів. Зростає продуктивність праці. Практика підказала, що шліфованою сокирою легше працювати. Мікролітична індустрія за цього часу теж не втратила свого значення. Закріплюючи маленькі гострі крем'яні пластини в кістяній чи дерев'яній основі, таким чином виготовляли серпи, списи, стріли тощо.

За цього часу зросла також оснащеність мисливців. Щоб упіймати здобич, ставили капкани, сильця, а в загінному полюванні користувалися сітками. Взимку мисливці полювали на лижах, що полегшувало переслідування тварин. Вподьовану далеко здобич доставляли до поселення на санках або волокушах.

Неоліт — останній і найвищий ступінь у розвиткові привласнювального господарства. На цей час було до тонкощів освоєно мисливство, збиральництво та рибальство, а також пізнано властивості каменю. Подальше вдосконалення у виготовленні кам'яних виробів було можливим уже із застосуванням металевих знарядь та винайденням механізмів. Відтак якісне зрушення уможливлювалося тільки із запровадженням відтворювального господарства. Розширення його меж поступово поглинало або потісняло суспільства рибалок.

Отже, за неоліту реалізуються два шляхи розвитку, котрі, як порівняти з попереднім періодом — добою мезоліту, відбивають подальші зрушення у розвитку виробництва, побуту та культури. Але якщо рибалки репрезентують останній період у розвиткові привласнювальної економіки, тобто вичерпують можливості подальшого прогресу, то найдавніші землероби і скотарі знаменують перший ступінь відтворювального господарства. А відтак саме їм належало майбутнє.

ДЕ Й КОЛИ ВИНИКЛИ ЗЕМЛЕРОБСТВО ТА СКОТАРСТВО

Коли мова йде про відтворювальне господарство, то передусім мається на увазі перехід до землеробства та скотарства. Нині вже точно встановлено, що землеробство виникло із спеціалізованого збиральництва, і культивуванню рослин передувало регулярне збирання врожаю диких. Саме в процесі такого збиральництва люди глибше пізнавали властивості рослин, а думки про завтрашній день змушували їх піклуватися про природні ділянки: залишати частину зерен, щоб вони знову насіялися, розчищати такі ділянки від інших рослин, щоб їстівних

стало більше, захищати їх від диких тварин та птахів. Водночас із збиральництвом виникають і спеціальні знаряддя: мотики для викопування корінців, жнивні ножі для зрізання колосків і пагонів, товкачі й тертушки для подрібнення та розтирання рослинної продукції.

Скотарство ж виникло зі спеціалізованого полювання. Але тут слід розрізняти приручення та одомашнення тварин. Приручити можна кожну тварину чи птаха, навіть хижака. І цим займалися здавна. Піймавши мале звірятко, його приносили до табору й доглядали за ним, але за нестачі харчів споживали. Одомашненню ж піддаються лише деякі тварини, що засвідчує й сучасність: різновидів диких тварин значно більше, аніж свійських. І причина тут не в невмінні людей, а в біологічних особливостях тварин. Одомашненню піддаються тільки окремі види тварин з особливою фізіологічною будовою, які можуть розмножуватись у неволі і за певних умов утримання змінюватися й набувати рис свійських. Для закріплення цих якостей вимагалося утримувати бодай невеличкі їхні популяції і дбати про їх відтворення. Адже споживання стало б на заваді формуванню у них нових рис.

Дбайливе ставлення до худоби обумовило соціально-престижне її значення: що більше худоби мала сім'я, то більшу повагу вона мала в общині. Цей чинник сприяв накопиченню худоби, а відтак прискорював процес одомашнення, що вимагало не лише годівлі, а й постійного догляду за тваринами. У свою чергу, для цього треба було жити осіло. Такі умови склалися з переходом первісних колективів до активного рибальства, збиральництва й землеробства, а відтак і до осілості. Тому відтворювальне господарство виникало переважно як комплексне, тобто воно поєднувало землеробство й скотарство.

Досі вже не раз зауважувалося, що освоєння різноманітних природних ресурсів за доби мезоліту значно поглибило знання людей про довколишній світ. Та, скажімо, щоб займатися окультуренням рослин і одомашненням тварин, треба було, щоб вони водилися в даній місцевості. Але так було не скрізь. Тому спочатку землеробство й скотарство виникли в окремих куточках світу — там, де досвід людей підкріплювався певними природними умовами. А вже звідти нові форми господарювання поступово поширилися далі.

Численні гіпотези й здогади щодо причин, місця, часу та послідовності виникнення землеробства й скотарства, висунені вченими XIX ст., значною мірою спростовано успіхами природничих наук XX ст. Зокрема доведено, що кожен різновид культурних рослин, отриманий шляхом тривалої гібридизації, походить з певного, досить чітко окресленого регіону, де були наявними всі рослини, що брали участь у процесі гібридизації. Тому найдавніші центри окультурення рослин перебу-

вають у місцях поширення великої сортової множини їхніх пращурів, а саме: в гірських тропічних та субтропічних смугах земної кулі. Такі центри виявлено видатним російським ученим М.Вавіловим (1887-1943), роботи якого є визначним досягненням науки нашого століття.

Геній М.Вавілова активізував у 20-30-х рр. пошуки вчених колишнього Радянського Союзу у розробці проблеми місця й часу одомашнення тварин. На ґрунті зіставлення викопних решток (кісток) з існуючими дикими тваринами було виявлено такі центри одомашнення. З народженням науки генетики відбувається подальше уточнення пращурів свійської худоби. Загалом указані Вавіловим осередки виникнення землеробства більш-менш збігаються з осередками формування скотарства. Сучасна наука для території Старого Світу відводить п'ять таких первинних осередків, або центрів виникнення відтворювального господарства: два в Африці й три в Азії. З-поміж них найбільше значення для подальшого поступу європейського населення мав передньоазійський осередок, звідки відтворювальне господарство й поширилося на терени Європи.

Не викликає сумніву, що прискорений розвиток передньоазійського населення було спричинено не тільки соціальним досвідом, а й природними умовами. За вюрмського зледеніння суворий клімат панував і в Європі, і в Азії. Але після вюрмського максимуму він починає змінюватися в Передній Азії на поміркованіший. З підвищенням температури та під дією мутацій збагачується рослинний і тваринний світи — з'являються ліси, гаї і, що особливо важливо, злакові й бобові рослини, а також різноманітні тварини. До цього або недавнього часу тут водилися пращури багатьох зернових і бобових культур, а також свійської худоби.

Отже, хоча всі коливання клімату пізнього вюрму доходили й до Передньої Азії, її віддаленість від льодовикової смуги позначилася на розвиткові флори й фауни. Тут раніше почало складатися те багатство природних умов, яке разом з кризою мисливства активізувало збиральництво. В сірійсько-палестинському регіоні з його теплішим середземноморським кліматом воно розпочалося дуже рано — ще з 17-го тисячоліття до Н.Х., що особливо яскраво фіксується матеріалами відомої Натуфійської культури (11-9 тис. років до Н.Х.), якою завершується тут мезолітична доба. Можливо, натуфійці вже й вирощували рослини. Але незаперечні свідчення цього у вигляді залишків культурних рослин, виявлених археологами під час розкопок поселень, відносяться до другої половини 9-го та особливо 8-го тисячоліття до Н.Х. А з 7-го тисячоліття до Н.Х. тут з'являється свійська худоба — кози й вівці, які потрапили сюди з інших регіонів Передньої Азії.

Наслідки нового способу господарювання не забарилися. Про це красномовно свідчить поселення Ієрихон у долині Йордану на північ від Мертвого моря. Це той Ієрихон, який, за біблійними переказами, впав від звуків труб ворожого війська. Втім, це повідомлення стосується пізнішого часу. Але й за 8-7 тис. років до Н.Х. Ієрихон мав могутні укріплення та найдавніші у світі фортифікаційні споруди. Його кам'яні мури сягали товщини майже 2 м, а монументальна сторожова вежа заввишки 8 м дозволяла стежити за околицею. Житла зведено з цегли-сирцю. Спочатку це були округлі напівземлянки, а з 7-го тисячоліття до Н.Х. — прямокутні оселі з глиняною долівкою. Стіни й підлогу фарбували у червоний та кремовий кольори, інколи робили й візерунки. Однак побут і технологічна оснащеність мешканців Ієрихону того часу були ще доволі примітивними.

Перехід до активного збиральництва в горах Тавра та Загросу стався дещо пізніше через сповільненіші темпи потепління — з 10-го тисячоліття до Н.Х. Та найголовнішим тут є те, що на тлі спеціалізованого збиральництва започатковується також одомашнення тварин. На 7-е тисячоліття до Н.Х. свійську худобу засвідчено вже й у сірійсько-палестинському регіоні. Принагідно зауважимо, що і найдавніший глиняний посуд виявлено на поселеннях Загросу і верхів'їв Тигру. Для 8-го та особливо 7-го тисячоліть до Н.Х. відтворювальне господарство фіксується і в Малій Азії — Анатолії.

Настання нової доби — з новим життєвим устроєм, новим побутом, новими віруваннями й естетичними уподобаннями — яскраво уособлює поселення Чатал-Хююк площею 12 га — ця своєрідна духовна столиця ранніх землеробів Центральної Анатолії. Його щільно забудовано невеликими оселями з цегли-сирцю, серед яких є й святилища, оздоблені мальованими сценами та глиняними рельєфами. Тут неначе зійшлися дві ідеології: давня, мисливська, яку передають намальовані сцени полювання, і нова, землеробсько-скотарська, втілена у рельєфних зображеннях, орнаментах і статуетках. Зі стін таких святилищ виступають обмазані глиною черепи биків і овець, рельєфні зображення жінок (деякі народжують тварин). Символами родючості є, певно, глиняні й кам'яні статуетки пишнотілих жінок, яких часто зображено в позі сидячи, а інколи — й з тваринами.

Отже, десь ближче до кінця 7-го тисячоліття до Н.Х. формування відтворювального господарства в Передній Азії завершилось. Обмін досвідом, рослинами й худобою між різними групами населення призвів до утвердження землеробства й скотарства, і Передня Азія стала єдиним його центром. Відтепер запанували нові галузі. З часом з'явилися нові злаки, яких не було в природі, — різноманітні види пшениці,

ячменю, жита, а також нові бобові рослини — сочевиця, горох, біб, вика, нут, а ще льон і, можливо, виноград. З'явилася свійська худоба: корови, вівці, кози, свині. Виникнення відтворювального господарства, отже, було наслідком нового творчого злету людини. До цього вона, так би мовити, йшла за природою, відтепер — стає її творцем. Відтворювальне господарство змінило людину, і світ змінився в її очах.

Розширення меж пізнання світу демонструє не лише матеріальна культура, а й духовна творчість: збільшилися кількість та асортимент мистецьких виробів, ускладнилася технологія виготовлення їх, з'явилися нові форми художньої культури — специфічні для кожного регіону проживання. Все це стало наслідком розширення сфери людської діяльності, більшої її диференціації, ускладнення соціальної структури, а згодом і появи елітарного мистецтва, професіоналів.

Особливо яскравим свідченням зрушень у свідомості землеробських народів проти мисливських є орнамент. Саме орнаментальні мотиви на противагу палеолітичному мистецтву виступають провідними для ранньоземлеробських суспільств. Орнаментація, на думку фахівців, набуває значного поширення тоді, коли люди переходять від використання природних матеріалів до використання штучних, передусім до глини. Орнамент надто залежить від форми речі, а вона тепер поставала по-іншому: не через відсікання зайвого, як під час виготовлення кам'яних або кістяних виробів, а шляхом формування з пластичної маси. Для цього треба було уявляти складові частини предмета, певний порядок їхнього поєднання та нарощування. Орнамент якраз і відбиває усвідомлення певного порядку та ритму, властивих не тільки виробничому процесу, а й природі, світові загалом. Значне поширення орнаментальних мотивів, отже, свідчить про нові можливості мислення — мислення, яке не копіює природу, а передає її символами. З цього погляду орнаменталістика є близькою до письма. В обох них закодовано уявлення про будову світу, певні способи єднання з ним, схиляння природних сил на свій бік для захисту від ворожих.

Відтворювальне господарство активізувало свідомість людини. Об'єктом осмислення стала земля, з якої проростають рослини, худоба; атмосфера, що дає вологу; Сонце, що посилає світло й тепло. На збереження життєдайної сили землі й неба було спрямовано все життя первісних людей. Тому вся їхня діяльність обставлена ритуалами. Провідним культом ранньоземлеробських суспільств став культ родючості. Яскравого втілення він набув в образі жінки-матері. Зародившись іще за доби пізнього палеоліту, тепер він отримав нове змістове навантаження — його пов'язано із землеробством та скотарством.

Невеличкі глиняні жіночі статуетки — неодмінна ознака ранньоземлеробських суспільств.

Зростання кількості мистецьких речей та їхнє урізноманітнення відбиває ускладнення ритуального життя. Ці речі мали передусім утилітарне, а не естетичне значення; виготовлялись вони не з метою споглядання, а для суто життєвих інтересів. Адже, на думку первісних людей, добробут можна забезпечити не стільки працею, скільки — і передусім — через єдність із природою, з її могутніми силами. Для досягнення прихильності цих сил і виконувались ритуали. Люди бажали простих речей: доброго врожаю, приплоду худоби, власного потомства тощо. З глибин тисячоліть походять такі землеробські свята, як свято першої борозни, снопа першого й останнього (зажинки та обжинки), вигону худоби на пасовиська після зимівлі, ритуали, пов'язані з викликанням дощу, відверненням пошесті від худоби тощо.

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ

Територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства. Пояснюється це відсутністю тут екологічного тла, наявного в Передній Азії. З диких пращурів свійських тварин тут водилися коні та свині. Коней було одомашнено пізніше. Що ж до свиней, то їх одомашненню заважав рухливий спосіб життя, який панував за мезоліту. Складнішим є питання з одомашненням тура, який водився в Європі. Раніше вважали, що саме від нього походить європейська велика рогата худоба. Така думка побутує й тепер. Але участь тура в цьому процесі є не зовсім зрозумілою. Більшість палеозоологів, а їм належить пріоритет у цій справі, вважає, що тур не мав ніякого відношення до появи великої рогатої худоби. Інші дослідники припускають його участь у подальшій гібридизації, коли свійські корови вже з'явилися в Європі. Але в соціокультурному плані давнє населення України близько підійшло до ідеї вирощування рослин і тварин. І це виступало сприятливим моментом для впровадження відтворювальної економіки на нашій території. Адже відомо, що ідеї приживаються за умови, якщо суспільство є готовим до їх сприйняття.

За неоліту, який датується у нас 6-5-м тисячоліттями до Н.Х., поширення відтворювального господарства на нашій території відбувалося двома способами: в ході міграції більших або менших груп населення — носіїв нових форм господарювання — і через запозичення досвіду, а також культурних рослин та свійської худоби. А запозичен-

ня завжди мають вибірковий і творчий характер і реалізуються в певних умовах. Там, де привласнювальне господарство непогано забезпечувало людей їжею, землеробству й скотарству було прижитися важко. Цей момент визначає поступовий характер поширення відтворювального господарства загалом і в межах України зокрема. Останні общини рибалок зникли на нашій території вже за доби бронзи — наприкінці 4-3-го тисячоліть до Н.Х. Окрім того, в новому соціальному й природному середовищі землеробсько-скотарський комплекс набував своєрідних рис, мало схожих на ті, що мали місце на його прабатьківщині.

Перші кроки відтворювальної економіки на нашій території ще не досить вивчені. Вище вже сказано про два шляхи її проникнення сюди. До цього варто додати ще природні умови. Поєднаня обох чинників призвело до формування в Україні двох вторинних осередків виникнення відтворювального господарства, які надалі переросли в дві господарсько-культурні системи — лісостепову землеробську й степову скотарську. Вони різнилися не лише формами господарювання, а й способом життя, соціальною організацією, напрямками зв'язків, зрештою — менталітетом. Лісостепове населення тяжіло до світу європейських культур, зокрема балканських, степове — до кола евразійських народів. Перше було східною околицею поширення європейських культур, друге — західною околицею евразійського Степу.

Один із шляхів проникнення відтворювального господарства з Передньої Азії пролягав через острови Середземного моря й далі на материк — на Балкани. Поштовхом до розселення передньоазійського иаселення був його швидкий приріст та обмеженість родючих земель. Можливо, цьому сприяло й посилення посушливості тут на рубежі 7-6-го тисячоліть до Н.Х. на противагу Європі з її теплим і вологим кліматом (атлантичний період). Поступово просуваючись на північ, передньоазійське населення вступало в контакти з місцевими європейськими мисливцями-збирачами. Так це населення прилучалося до нових форм діяльності. На першу половину 6-го тисячоліття до Н.Х. ареал ранньоземлеробських культур охопив увесь Балканський півострів (культури Караново в Болгарії, Старчево-Кереш-Криш на території колишньої Югославії, а також Румунії і Угорщини). Вихід цього процесу за межі Балкан, воднораз і за межі Середземноморської природно-кліматичної смуги, фіксується за пам'ятками Культури лінійно-стрічкової кераміки. Сформувавшись у Карпатському регіоні, вона відіграла провідну роль у поширенні відтворювального господарства в помірній смузі Європи. Розселившись на великих просторах Західної та Центральної Європи, носії цієї культури зайняли частково й територію України — Західну Волинь та верхів'я Дністра. Вона проіснувала

тут недовго, не лишивши помітного сліду ні в поширенні відтворювального господарства, ні в подальшому розвиткові населення нашої території.

Завдяки контактам з балканським населенням, а також проникненню невеликих його груп на нашу територію з 6-го тисячоліття до Н.Х. мешканці межиріччя Дністра та Південного Бугу починають запроваджувати землеробство й скотарство. Цей процес фіксується археологами за матеріалами Бузько-Дністровської культури (6-5 тис. років до Н.Х.). Її носії були нащадками мезолітичного населення (Гребениківська культура) і зазнали впливів з боку не тільки балканського населення, а й тих спільнот, що йшли зі сходу — через Кавказ. Вчені вважають, що пшениця і велика рогата худоба потрапили сюди із заходу, а просо й дрібна рогата худоба — зі сходу.

Нагадаємо, що бузько-дністровське населення робило лише перші кроки у землеробстві й скотарстві. Спочатку вони давалися нелегко, тому общини поєднували нові заняття із звичними і в межах річного господарського циклу використовували різні природні смуги. Напровесні, після спаду повені, общини влаштовувалися на берегах річок та островах. У заплавах, просто у вогкий мул, висівали зерно. Неподалік зводили житла — напівземлянки й легкі халабудоподібні оселі з відкритими вогнищами. Худобу випасали поруч. Її було ще небагато, і трави вона мала вдосталь. У багатих заплавах можна було полювати, збирати пташині яйця, рослини, черепашки, а в річках — ловити рибу. Літо було ситою порою. Поки дозрівав урожай, люди займалися різноманітною діяльністю. Потреба в збереженні й переробці продуктів продиктувала винайдення посуду.

Посуд Бузько-Дністровської культури — досить своєрідна етнокультурна ознака цього населення. Його виготовляли вручну. З пластичних глиняних пасом формували вінця й поступово нарощували тулуб, який переходив у конічне дно. З часом посуд урізноманітнюється за формою (круглодонний та з невеликим плоским денцем, приземкуватих пропорцій та видовжених), асортиментом (окрім горщиків, з'являються миски, кубки) та якістю (з добре відмуленої глини з лискучою поверхнею). Його оздоблено різноманітним орнаментом, що інколи утворює складні багатоярусні композиції або вертикальні смуги. Домінують прямі й ламані лінії, що утворюють зони з паралельних горизонтальних, вертикальних або навскісних ліній, решітку, горизонтальний або вертикальний зигзаг, трикутники і ромби, а також меандр. Такі смуги геометричного орнаменту можуть поєднуватися із зонами або смугами штампованого гребінцевого орнаменту, ямками. Зустрічається також і хвилястий орнамент, що поєднується з прямими лініями та

ямками. Інколи крута горизонтальна хвиля нагадує зображення змії. Плавні хвилясті паралельні вертикальні лінії асоціюються із зображенням води, шляху. Але це суто зовнішнє враження. Який зміст криється за цими орнаментами, яку інформацію закодовано в них для сучасників та майбутніх поколінь? Відповіді на це досі немає не лише через те, що цій проблемі поки що не вділено належної уваги, а й тому, що орнаментальні мотиви найменше піддаються розшифруванню, оскільки ніяк не асоціюються з природним чи предметним світом. З певністю можна хіба сказати, що збагачення соціокультурного досвіду, викликане впровадженням відтворювального господарства, призвело до розширення форм його виразу й передачі.

З настанням осені й холодів люди полишали заплави і, певно, влаштовувалися на зиму в природних укриттях — густих лісах, ярочках. А з настанням весни знову верталися на літні поселення.

Щодо смуги степової, то сюди землеробство й скотарство проникло іншим шляхом. Провідну роль тут, як здається, відігравали зв'язки з кавказьким населенням, яке виступало своєрідною поєднувальною ланкою двох світів — передньоазійського й північнопричорноморського. Завдяки спілкуванню з кавказьким населенням у наші степи, певно, потрапила свійська худоба, а також культурні рослини. І місцеве населення (Кукрецька мезолітична культура) десь з початку 5-го тисячоліття до Н.Х.,чи й раніше, починає впроваджувати нові форми діяльності. Це відбиває, зокрема, Сурсько-Дніпровська, або Сурська культура, пам'ятки якої поширено головним чином у Надпоріжжі. За неоліту це населення вело ще досить традиційний спосіб життя, схиляючись до привласнювальних форм діяльності, особливо рибальства. Про це свідчать різноманітні мисливські й рибальські знаряддя, знайдені під час розкопок пам'яток. Нові форми господарювання гармонійно поєднувалися з традиційними способами добування їжі.

Влітку общини розселялися на островах, по берегах річок, багатих на рибу та іншу здобич. Острівні умови забезпечували вільний випас худоби. Що ж до землеробства, то його засвідчено меншою мірою — мотиками, жниварськими ножами. Можливо, тут із самого початку надавали більшої уваги скотарству.

Своєрідність Сурсько-Дніпровської культури засвідчує не лише глиняний посуд — гостродонний, оздоблений геометричним орнаментом, ямками, насічками, а й кам'яний на зразок широких чаш, посудин, схожих формою на маленькі ночви.

Отже, за неоліту в межах України виникають власні осередки відтворювальної економіки. Хоча загалом господарство мало комплексний характер, в Бузько-Дністровському межиріччі яскравіше проступає

землеробський напрямок, а в степовій смузі — скотарський. Вказані дві культури відбивають процес формування землеробства й скотарства в місцевому середовищі — в ході запозичення господарських ідей, культурних рослин та свійської худоби, хоча не виключено пересування сюди, особливо в Побужжя, невеликих груп балканського населення — носіїв нового досвіду.

Але за неоліту на нашій території існували й осередки розвиненого відтворювального господарства. Їхнє виникнення прямо пов'язано з міграційними процесами, викликаними зростанням чисельності населення у Південно-Західній і Центральній Європі, стимульованим успіхами відтворювального господарства і потребами в нових землях. Ці осередки належали до світу західноєвропейських культур, і наша територія складала східну периферію їх поширення. Ці мігранти належали до кола середземноморського типу людей. Так, на початку 5-го тисячоліття до Н.Х. носії культури Старчево-Кереш-Криш дійшли до Закарпаття. Карпати стали північно-східною межею їх розселення. У середині 5-го тисячоліття до Н.Х. у Закарпаття проникає нова хвиля мігрантів, які залишили Культуру мальованої кераміки (або Алфельдську культуру). В цей час на Поділлі та Волині з'являються носії Культури лінійно-стрічкової кераміки (або Дунайської культури).

Економіка цих спільнот ґрунтувалась на досить розвиненому землеробстві й скотарстві. Тут маємо більший асортимент культур. Наприклад, носії Культури лінійно-стрічкової кераміки вирощували кілька сортів пшениці, ячмінь, просо, овес, вику, жито, горох, утримували велику й дрібну рогату худобу, коней, свиней. Мешканці Закарпаття (культури Криш та Мальованої кераміки) влітку, певно, випасали худобу на багатих гірських пасовиськах.

Стабільна осілість і забезпеченість їжею давали змогу активніше займатися ремісничою діяльністю, влаштуванням побуту. Оселі в закарпатському регіоні обігрівалися вже печами. Поруч виявлено господарські ями. Яскравою ознакою зростання добробуту є посуд різноманітних форм і призначення, з-поміж якого особливо високим ґатунком виділяється столовий посуд — з лискучою поверхнею, оздоблений прокресленим чи вдавленим або й мальованим орнаментом. Останній зустрічається на пам'ятках культури Криш, але особливо властивий її наступниці — Культурі мальованої кераміки. Орнаментальні схеми часто утворюють складні композиції. Усі ці культури позначені й іншими рисами ранньоземлеробських народів, що засвідчують, зокрема, антропо- й зооморфні глиняні статуетки, прикраси тощо.

Отже, за неоліту в Україні спостерігаємо досить складну етнополітичну ситуацію, викликану, з одного боку, поширенням ідей відтво-

рювального господарства (Бузько-Дністровська й Сурсько-Дніпровська культури), з другого — появою мігрантів з розвиненими формами землеробства й скотарства, а відтак і ремесла (культури Старчево-Кереш-Криш, Мальованої кераміки і Лінійно-стрічкової кераміки), з третього — наявністю населення з традиційними привласнювальними формами діяльності. Щоправда, і в житті цього населення сталися деякі зрушення.

В гірському Криму, як і раніше, панівною галуззю було мисливство, доповнюване активним збиральництвом, зокрема черепашок. Густі ліси, що тоді вкривали гори, були багатими на різноманітну здобич і рослини. Споживання ресурсів призвело до більш осілого способу життя. Влаштовуючи поселення, люди користувалися й природними укриттями — гротами, навісами, печерами. У побут входить глиняний посуд. Спочатку виготовляли гостродонний посуд, згодом — із заокругленим та плоским дном. Верхню його частину вкрито візерунками з прокреслених ліній, наколів, відбитками гребінця. Що ж до мешканців Керченського півострова й степового Криму, то вони й далі вели традиційний спосіб життя, за своєю суттю ще мезолітичний. Посуду тут чи то не знали, чи то почали користуватися ним лише з пізнього неоліту. На великих просторах північної й східної України за неоліту теж панувало привласнювальне господарство.

§3. Давні хлібороби та скотарі на території України

Утвердження хліборобства й скотарства в Україні та їх значне поширення пов'язане з періодом енеоліту. Енеоліт за археологічною періодизацією є перехідною ланкою від кам'яного віку до віку металів, коли з'являються перші речі — з міді. Провідна роль тоді ще належала кам'яним знаряддям, з якими мідь не могла конкурувати не тільки через свої властивості (адже це м'який метал), а й тому, що поклади міді були досить рідкісними. Незважаючи

на це, з огляду на перспективи розвитку освоєння міді мало величезне значення. Пізнавши властивості металу, люди пізніше винайшли бронзу — сплав міді з іншими металами, а ще пізніше навчилися виплавляти й залізо.

На цей час відтворювальне господарство довело свої переваги над привласнювальним і поширилося на значній території. Землеробство та скотарство стали провідними галузями діяльності у багатьох спільнотах давнини. Енеоліт — час розквіту давніх землеробських культур, впровадження зрошувального землеробства у посушливих смугах і виникнення на цьому ґрунті перших держав у Месопотамії та Єгипті; це також час широкого освоєння степів.

Зональна специфіка відтворювального господарства, що окреслилася на нашій території за неоліту, тепер чітко оформилася у дві культурно-господарські системи: землеробську лісостепову з осілим способом життя та своєрідною культурою й скотарську степову з рухливим способом життя і пріоритетом дещо інших культурних цінностей. Третій світ репрезентували спільноти, що традиційно займалися рибальством, мисливством і збиральництвом.

У західному лісостеповому регіоні України утвердження відтворювального господарства було пов'язано з подальшою активізацією міграційних процесів. На початку 5-го тисячоліття до Н.Х. (за уточненими датами) Північно-Західне Надчорномор'я заселяють носії культури Гумельниця. Загалом вона займала частину території сучасної Болгарії та Східної Румунії (в Румунії ця культура має назву Стойкань-Алдень), степова ж смуга Північно-Західного Надчорномор'я була північно-східною околицею її поширення (Болградський варіант вказаної культури). Одночасно Прутсько-Дністровське межиріччя заселяють носії Трипільської культури, витоки якої слід шукати в Південно-Східній Трансільванії та Румунській Молдові. Там ці пам'ятки мають назву культура Кукутені, тому тепер частіше користуються подвійним означенням — культура Кукутені-Трипілля. В середині 5-го тисячоліття до Н.Х. з Середнього Подунав'я на територію Поділля й Волині проникають носії Лендельської культури, пам'ятки якої розкидано на значних просторах Європи — у Словаччині, Чехії, Австрії, Польщі, Східній Німеччині та частково в Угорщині. Це населення, очевидно, повністю асимілювало тут носіїв Культури лінійно-стрічкової кераміки. З кінця 5-го тисячоліття до Н.Х. тут з'являються носії Культури лійчастого посуду, які населяли Центральну та Північну Європу, а ще пізніше — в середині 4-го тисячоліття до Н.Х. — носії Культури кулястих амфор з того самого ареалу розселення. Ця людність обжила досить значну територію лісостепової смуги України й дійшла на сході

майже до Дніпра, а на півдні досягла Дністра. Закарпаття, де за неоліту мешкали носії культури Криш, а потім Культури мальованої кераміки, заселило населення Полгарської (або Тисько-Полгарської) культури, пізніше витіснене носіями Баденської культури.

Всі вказані культури сформувалися в Європі, маючи Україну східною межею свого поширення. Лише Трипільська культура, вийшовши зі світу балкано-дунайських культур, розвинулася на нашій території в яскраве та своєрідне явище. З'явившись на початку 5-го тисячоліття до Н.Х. на території України, упродовж його першої половини трипільці освоїли простір від південно-східних відрогів Карпат до Південного Бугу, поглинувши носіїв Бузько-Дністровської культури і частково — Культури лінійно-стрічкової кераміки. Просуваючись далі на схід, вони иа початок 4-го тисячоліття до Н.Х. зайняли межиріччя Дністра і Дніпра, а в першій половині цього тисячоліття освоїли Верхнє Побужжя й Середню Наддніпрянщину, вийшовши за межі лісостепової смуги. Поширення носіїв цієї культури пов'язано не тільки з приростом населення — природним та завдяки постійним міграційним імпульсам, — а й з екстенсивними формами землеробства, що призводили до виснаження ґрунту й необхідності переселятися в нові місця.

Серед кола землеробських культур Трипільська полишила найяскравіший слід в давній історії України. Це дало підстави деяким дослідникам поглибити коріння українського народу до часів існування цієї культури. На наш погляд, такий підхід більшою мірою є емоційним, ніж иауковим. Хоча до його формування доклали зусиль і вчені. Річ у тім, що тривалий час у науці панувала автохтонна теорія, за якою коріння кожного етносу шукали на території його сучасного проживання. На ґрунті схожості рис археологічних культур, які змінювали одна одну в часі, створювалися етногенетичні ланцюги, що сягали глибин тисячоліть. Справді, певні риси схожості між попередньою і наступною культурами завжди можна віднайти, адже жоден народ, жодна культура не зникають безслідно.Проте за такого підходу якоюсь мірою ігнорувався той факт, що історичний процес не був безперервним у просторі: народи пересувалися, мігрували, змішувалися, внаслідок чого виникали нові етноси. Формування слов'янських народів відбувалося значно пізніше й на іншому ґрунті. Що ж до носіїв Трипільської культури, то вони, очевидно, навіть не належали до кола індоєвропейських народів. Якісь риси цієї культури, відтворюючись тисячоліттями, в уже трансформованому вигляді дійшли до слов'янських часів. Але повернімося до нашої теми.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Матеріали Трипільської культури наочно демонструють ті перспективи, які відкрилися перед суспільствами після утвердження відтворювальної економіки. Достатня кількість їжі та осіле життя спричинили стабільний приріст населення, вивільнили час для влаштування побуту та освоєння різноманітних виробництв. Нові види діяльності породили й нові обряди та ритуали. Трипільці користувалися переважно ще кам'яними, кістяними та роговими знаряддями праці. Але в міру їхнього розвитку поступово зростає питома вага мідних знарядь та зброї. Провідним матеріалом у побуті стала глина. Трипільці до тонкощів пізнали властивості цього матеріалу, поліпшуючи його всілякими домішками. З глини зводили добротні оселі з глиняними долівками, печами, лавками, лежанками, виготовляли посуд та інші речі. Різноманітний за формою та призначенням високоякісний трипільський посуд демонструє гармонійне поєднання форми й оздоблення, витончений смак і своєрідне світосприйняття, закодоване в орнаментальних схемах та інших зображеннях.

Трипільська культура проіснувала на нашій території майже півтори тисячі років (5-те - перша половина 4-го тисячоліття до Н.Х.); поступово її населення опанувало великі простори від Дністра до Дніпра і ще далі. За різних часів та в певних соціокультурних умовах окремі його угруповання різнилися способами господарської діяльності, соціальної організації і культури загалом.

За раннього періоду, який датують першою половиною 5-го тисячоліття до Н.Х. (час активного освоєння нової території), трипільське населення проживало невеликими общинами приблизно по 50-70 чоловік. Про це свідчать невеликі поселення — площею в середньому до 1 га з 10-15-ма, чи й менше, оселями у вигляді напівземлянок або наземних дерев'яних обмазаних глиною жител. Кожна сім'я мала садибу — житло з подвір'ям — і вела власне господарство: обробляла землю, доглядала за худобою, забезпечувала себе реманентом і побутовими речами. Увесь склад матеріальних залишків свідчить про досить примітивні способи ведення господарства, простоту побуту й соціального життя. Певно, невеликій сім'ї, як і общині загалом, важко було обробити великі ділянки землі за панування ручної праці та примітивних знарядь, що ними були кам'яні й рогові мотики, набірні крем'яні серпи в роговій чи дерев'яній оправі. Худоби теж було небагато. Виходячи із співвідношення кісток свійських та диких тварин (а їх представлено приблизно порівну), люди надолужували нестачу м'яса полюванням. Активно займалися вони також збиральництвом та рибальством, і це

Рис. 4. Трипільська культура. Середній етап

природно. Общини мали адаптуватися до нових умов, набувати певного досвіду. Невисока продуктивність землеробства й скотарства спонукала людей шукати природну їжу. І вони її знаходили, адже в ті часи нинішня лісостепова смуга була більш лісистою, з безліччю дичини.

Говорячи про сім'ю як господарську одиницю ранньотрипільського суспільства, не слід уявляти її існування повністю автономним. Тисячами уз сім'я була пов'язана з общиною, і багато трудомістких робіт виконувалися разом — усією громадою. Община організовувала дорослих на розчистку ділянок від лісу, на спорудження жител, а влітку — на випас худоби. Взаємодопомога була правилом тодішнього співжиття. Люди щедро ділилися тим, що мали, і за панування такого закону сім'я, ділячись, практично нічого не втрачала, бо могла розраховувати на взаємні дарунки. Щось схоже спостерігається і в наших сучасних селах. І в збереженні цих первісних за своєю сутністю звичаїв відбивається складність селянського життя. Адже жодна інша праця не залежить такою мірою від примх природи, як селянська. Це й диктує потребу солідарності і взаємодопомоги. Сьогодні сім'я має худобу, а відтак і молоко. Але може статися так, що корова загине. У цьому разі допоможуть сусіди — поділяться молоком чи дадуть телицю. Адже за кращих для цієї сім'ї часів вона так само ділилася.

З-поміж ремісничих занять на цьому етапі хіба що керамічне виробництво починає виділятися в окрему галузь: виготовляти посуд високого ґатунку та витончених форм було не до снаги будь-кому. Треба було добре володіти секретами приготування глиняної маси, технологією випалювання. Використання складних орнаментальних схем, які вимагали певного рівня майстерності та здібностей, робило цю галузь цілком специфічною. Окрім того, урізноманітнення побуту вимагало винайдення нових форм, а ускладнення ритуального життя — пошуків засобів втілення нових світоглядних систем, нових культів, а відтак і виготовлення суто ритуальних речей — спеціального, особливо вишуканого посуду, статуеток, моделей олтарів, меблів, приміщень. Виділення цієї сфери діяльності, отже, стимулювалося й духовними потребами. Це те нове, що досить чітко відрізняє на суспільному рівні ранніх землеробів від мисливців та рибалок.

Єдність трипільського світу за цього часу, що проявляється в одноманітності рис матеріальної культури, зокрема у формах та оздобленні посуду, засвідчує й вищі рівні консолідації трипільсьского населення, аніж община. Існуючи в чужому середовищі, це населення зберігало свою цілісність перед зовнішнім світом. Отож за раннього періоду переважали інтеграційні процеси. Цього вимагала постійна експансія трипільських общин, спрямована на освоєння чимраз нових земель,

яка супроводжувалася поглинанням місцевого населення. Цей найраніший рівень єдності трипільців, територіально обмежений Наддністрянщиною, можна означити як плем'я. Дещо пізніше освоєння Побужжя відірвало частину трипільського населення від основного масиву й поклало початок формуванню нового племені.

Протяжність раннього періоду (приблизно 500 років), розміри освоєної території (від Дністра до Південного Бугу), незначна кількість поселень (їх число сягало 50), їхні розміри та рухливість населення (поселення існували близько 70-100 років,чи й менше) — все це свідчить про екстенсивний характер господарства. Ця ситуація не зміниться, якщо ми навіть подвоїмо кількість поселень. Відтак не зовсім зрозумілим є подальше розширення території Трипільської культури. За таких умов важко уявити тиск надлишкового населення. Певно, адаптація до нових умов проходила нелегко. Вогнепальне землеробство, яким займалися трипільці, давало тимчасовий ефект. Через 3-4 роки врожайність на таких природно та попелом удобрених ділянках різко падала. Зменшення площі лісів заради хліборобства обмежувало можливості займатися збиральництвом та полюванням. Вичерпавши природні ресурси на околицях поселення, община мусила переселятися на нове місце. Отже, освоєння нових територій, очевидно, пов'язувалося передусім із нестабільним господарством і прагненням знайти кращі землі.

У всякому разі за середнього періоду (в другій половині 5-го тисячоліття до Н.Х.) трипільське населення значно просунулося у північному напрямку — вгору по Дністру, а також у північно-східному, досягнувши середньої течії Дніпра. Особливо щільно за цього часу було заселено верхню Наддністрянщину і межиріччя Південного Бугу та Синюхи, якоюсь мірою межиріччя Дніпра й Росі. Зростання населення відбувалося не лише за рахунок природного приросту, а й, певно, завдяки просуванню нових груп населення з прабатьківщини. За цього часу спостерігається розростання общин, про що свідчить площа поселень: найменші займали площу 3-4 га, проте траплялися значно більші поселення — площею 10-40 га. Зростання общин призводило до їхньої сегментації — поділу, що відбито, зокрема, в кущовому розташуванні поселень. Як правило, одне-два великих поселення оточено кількома невеликими. Водночас із сегментацією общин тривав і процес їхньої консолідації. Наприкінці цього періоду у Верхньому Побужжі з'являються величезні поселення, які називають поселеннями-гігантами. Це, наприклад, Володимирівка на р.Синюха площею приблизно 100 га — понад 2000 жител тут розташовано кількома концентричними колами; Веселий Кут — 150 га,

Миропілля — 200 га тощо. Збільшується і тривалість проживання на одному місці.

За цього часу помітно зростає добробут трипільського населення: зводяться добротні наземні оселі, урізноманітнюється матеріальна культура, збільшується місткість зерносховищ. Зерно трипільці зберігали у величезних посудинах на зразок античних піфосів, а також у ямах. Одно слово, господарство трипільців набуло певної стабільності. Період адаптації минув, і на нових землях закипіло життя. Цьому, безумовно, окрім активного впровадження мідних знарядь, особливо сокир, сприяло зростання кількісного складу сімей та общин. Адже за тотального панування ручної праці людина та її працьовитість були головною продуктивною силою.

Провідним осередком господарського життя за цього періоду стала велика сім'я, що вела домогосподарство. До неї входили батьки та дорослі діти з їхніми сім'ями — приблизно три покоління разом. Вона мешкала у великій багатокімнатній оселі або кількох невеличких, розташованих навколо спільного двору. Така сім'я за вмілої організації могла обробити значні площі. Тим більше, що згодом люди завели собі помічників. Наявність кісток волів дає підставу зробити висновок, що худоба використовувалася не тільки як харчовий ресурс, а й з господарською метою — під час оранки, перевезення вантажів на возах або волокушах, узимку — на санках. Створювалися можливості, не переселяючись, освоювати віддалені землі. Принаймні, існування поселень гігантів, де проживали тисячі людей, важко уявити без масштабного польового землеробства й використання тяглової сили худоби.

Зростання густоти населення, збільшення загальної території, а відтак і протяжності кордонів створювали певні проблеми. Багато поселень містилися на високих мисах та плато, що полегшувало їх захист. Деякі з них, особливо у Наддністрянщині, додатково укріплювалися валами й ровами. Захисту було підпорядковано й планіграфічну організацію. Оселі на багатьох трипільських поселеннях розташовано по колу або кількома концентричними колами. Зведені близько одне до одного житла, повернені фронтальним боком назовні, утворювали своєрідну захисну стіну.

Успіхи землеробства й скотарства визначалися також розвитком інших виробництв. За цього часу виникає металургія — виплавлення міді та лиття речей, які до цього часу виготовляли методом холодного кування із самородної міді. З'являються майстри-металурги, які забезпечували металевими речами свою общину, а принагідно — постачали ними й інших. Гончарне виробництво, що почало відділятися від сільськогосподарського ще на ранньому етапі, тепер остаточно зосередилося

в руках ремісників. З'явилися досконалі двохярусні горни для випалення посуду, підвищилася його якість, урізноманітнилися форми й способи оздоблення. Саме за цього часу виник отой яскравий розмальований посуд, який і уособлює для нас Трипільську культуру. Складні орнаментальні схеми, в які інколи вплетено зображення фігур людей, тварин і птахів, усілякі значки, відбивають багаті уявлення трипільців про походження та будову світу, яскраві ритуальні обряди, пов'язані передусім із землеробством та скотарством.

Подальше заселення нових земель за середнього етапу супроводжувалося посиленням інтеграційних процесів. Але вони мали свій поріг. Освоєння величезної території викликало й зворотний процес диференціації. Єдність трипільського світу порушується. Східний масив населення, який жив у межиріччі Південного Бугу й Дніпра, досить віддалившись від своєї прабатьківщини й розвиваючись у оточенні місцевого рибальського населення, значною мірою зберігає риси ранньотрипільської культури. В оздобленні кераміки тут віддавали перевагу заглибленому (прокресленому) орнаментові. Збереження цієї традиції було, певно, спричинено намаганням зберегти свою єдність, підкреслити свою особливість і протиставити себе чужому оточенню. Західний масив населення, у Наддністрянщині, розвивався в умовах тісного спілкування з прабатьківщиною і припливу сюди нових груп населення з південного заходу. Це й визначало більшу схожість тутешньої матеріальної культури із землеробським світом Балкан і Трансільванії. Цій території найбільш притаманний розмальований посуд. Чіткої межі між цими світами не було, оскільки все трипільське населення усвідомлювало свою спорідненість і вело загалом однаковий спосіб життя.

Окрім того, в межах названих двох регіонів вирізняються локальні особливості окремих районів у матеріальній і духовній культурі, за чим можна вгадувати формування окремих племінних угруповань як складових частин двох великих спільнот. Певно, саме за цього часу плем'я набуває потестарних функцій, тобто виступає організувальною і регулювальною силою виробничої й культової діяльності груп споріднених общин. Таке об'єднання на чолі з вождем у сучасній науці називають вождівством (або чіфдомом). Його формування продиктоване самим життям. Зокрема, зростання густоти населення вимагало регуляції щодо володіння землею й угіддями, розв'язання конфліктів, організації освоєння нових територій та налагодження стосунків із сусідами. Пріоритет у вождівстві належав членам старшої лінії роду. Зростання кількісного складу общин, ускладнення виробничого життя призвело також до формування общинних органів управління. Общину очолював вождь, який дрібні справи та конфлікти вирішував сам, а важливі —

шляхом обговорення з усіма дорослими членами общини або представниками домогосподарств.

Поява вождів різного рангу заклала підґрунтя соціальної та майнової диференціації. Вождь, маючи авторитет, відтак мав і деякі привілеї. В його руках зосереджувався суспільний продукт, призначений, зокрема, й для обміну: наприклад, для отримання міді, на влаштування свят, для обміну дарунками з іншими общинами. Але перешкодою для повнішого відтворення цієї картини є брак могильників, матеріали яких здебільшого добре діагностують зміни у соціальній організації суспільства, зокрема появу диференціації.

Зауважимо, що тодішня ситуація в трипільському суспільстві ускладнювалася однією обставиною, а саме: існування за рахунок освоєння нових земель та нарощування людського потенціалу як провідної продуктивної сили на цьому етапі було вичерпано. Трипільці освоїли територію лісостепової смуги між Степом та Поліссям, тобто кращі для хліборобства землі. Значно зросло й населення. Відтепер треба було нарощувати господарський потенціал шляхом інтенсифікації виробництва, особливо сільськогосподарського. Схоже, що це завдання для того часу виявилося непосильним.

КРИЗА ТРИПІЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На початку 4-го тисячоліття до Н.Х. в трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, прогресивні зрушення в його розвитку, з іншого — появу та наростання кризових. Скажімо, спеціалізація деяких общин у певній справі якоюсь мірою пожвавила обмін. Так, подністровські общини постачали у Наддніпрянщину високоякісний кремінь і вироби з нього. Деякі общини спеціалізувалися у виготовленні посуду. Спеціалізація общин і обмін мали сприяти інтенсифікації хліборобства. Водночас у господарській діяльності общин Бузько-Дніпровського межиріччя намічається орієнтація на скотарство, що призводить до зменшення питомої ваги землеробства; у житті багатьох общин зростає роль мисливства. Ці факти вказують на кризу хліборобства. І вихід з неї було знайдено не шляхом інтенсифікації землеробства, а завдяки активізації скотарства.

Це відбиває, зокрема, й подальше розширення території — трипільці переселяються в райони, за тих умов мало придатні для землеробства. Приблизно на початок 4-го тисячоліття до Н.Х. населення Середньої Наддніпрянщини просувається далі на північ — у Полісся, а згодом і на схід — на лівий берег Дніпра. Мешканці Середнього

Побужжя починають освоювати Степ, доходячи до Інгулу, а ще пізніше — в середині 4-го тисячоліття до Н.Х. — жителі Подністров'я переселяються у Північно-Західне Надчорномор'я. Тут на ґрунті активного скотарства та у взаємодії із степовим населенням виникає своєрідна господарсько-культурна система, відома як Усатівська культура (або усатівський варіант Трипільської культури).

Збільшення кількості поселень за цього часу значною мірою відбувалося не лише завдяки зростанню населення, а й шляхом подрібнення общин. Тепер трипільці, як і за раннього етапу, проживали невеликими колективами з 10-12-ти сімей. Судячи з невеликих однокамерних осель, склад сімей теж зменшився до подружжя й дітей. Таке розсіяне

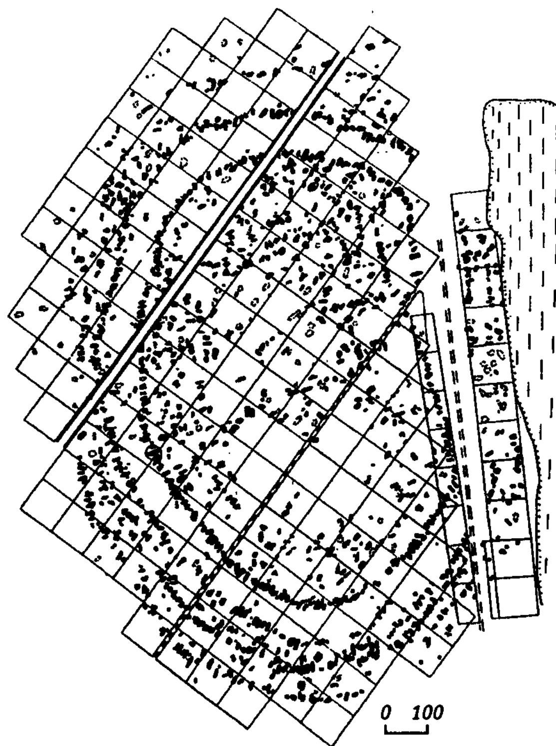

Рис. 5. План велетенського трипільського поселення Майданецьке

проживання невеликими общинами диктувалося посиленням ролі скотарства. Адже худоба вимагала великої кількості пасовиськ. Акцентування уваги на худобі призвело до спрощення побуту. Спостерігається занепад будівельної справи, а також керамічного виробництва (майже зникає розмальований посуд, спрощуються орнаментальні схеми).

Воднораз існують далі, а також виникають нові поселення-гіганти, що налічують сотні й тисячі осель, зокрема й великих. Це, наприклад, Майданецьке поселення площею 300 га з 1575-ма оселями, розташованими 10-ма концентричними колами; найбільше в Україні трипільське поселення Таллянки на Черкащині площею 360 га з 3-ма тис. осель тощо. Незважаючи на розміри таких поселень, що за площею значно перевищували давні міста, щільність забудови та чисельність населення в них були значно нижчими. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, що відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: немає монументальних храмів, палаців правителів, адміністративних споруд, кварталів ремісників, громадських сховищ або складських приміщень. Вказані риси виступають неформальними ознаками міста. Кожна з них засвідчує нову організацію життя, властиву місту та державі загалом. Монументальні культові споруди вказують на сакралізацію влади, палаци й адміністративні споруди — на виокремлення органів влади й формування апарату чиновників, ремісничі квартали — на відокремлення ремесла від сільського господарства. Все це могло статися за наявності регулярного додаткового харчового продукту як підґрунтя для виникнення владних структур і виробничих підрозділів. Трипільські поселення не перетворилися на міста, отож це суспільство було ще суто первісним, а процеси соціальної і майнової диференціації не набули необоротного характеру.

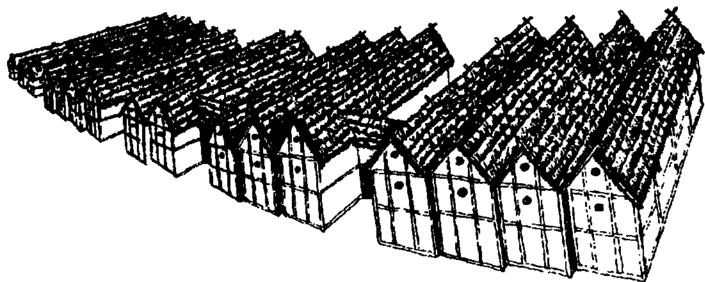

Рис. 6. Такою уявляється забудова трипільського поселення Майданецьке

Таку саму ситуацію спостерігаємо й на матеріалах могильників у місцях проживання північних груп пізньотрипільського населення — на Київщині, а також південних угруповань — носіїв усатівського матеріального комплексу. Щодо могильників Київщини, то, незважаючи на диференціацію могил за складом та кількістю речей, покладених разом із небіжчиком, поховальний звичай (невеличкі ями) та супроводжувальні речі тут загалом досить скромні. За цими пам'ятками, зокрема браком пишності та оригінальності поховальних споруд, вишуканості й багатства речей ще не простежується відрив вождів від основної маси населення. Увесь комплекс матеріальних залишків цього регіону засвідчує досить скромний добробут населення та його відносну рівність.

Інша річ — усатівські пам'ятки. Наявність складних культових і поховальних споруд в Усатовому помітно вирізняє цю спільноту з кола пізньотрипільського населення, відбиваючи процес виокремлення й закріплення культових та управлінських функцій за окремими особами. Певно, цьому сприяла швидка і вдала адаптація до нових умов існування. Віковічні навички землеробства тут поєднано з утриманням значної кількості худоби, зокрема овець, що сприяло підвищенню авторитету правлячої верхівки. По смерті вождів ховали в кам'яних гробницях і насипали над ними кургани. Вказані риси поховального обряду зближають усатівське населення із скотарським степовим.

Внутрішня криза в трипільському суспільстві посилювалася подіями на сусідніх територіях. Приблизно з середини 4-го тисячоліття до Н.Х. на Волинь та Поділля переміщуються носії Культури кулястих амфор, які, потісняючи й, певно, частково асимілюючи трипільське населення, доходять майже до Дніпра. В степовому регіоні теж спостерігається міграція населення у різних напрямках — на північ та на захід. Це було додатковим деструктивним чинником у кризовій ситуації. Десь на середину — третю чверть 4-го тисячоліття до Н.Х. трипільські поселення припиняють своє існування. Переорієнтація діяльності в бік скотарства призвела до повної перебудови життя та переоформлення матеріальної культури таким чином, що в наступних культурах риси трипільської майже не простежуються.

На цей час криза охопила не лише трипільське суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур помірної смуги, тобто незрошувального землеробства — Балкано-Дунайського регіону, Середньої Європи, Кавказу та Центральної Азії. Причину цього вчені вбачають у погіршенні клімату — пониженні температури й вологості повітря в 4-му тисячолітті до Н.Х. Принагідно зауважимо, що кліматичні зміни не мали катастрофічного характеру і сильне суспільство мало

їх подолати. Тому причини занепаду треба шукати в сутності самої Трипільської культури. Річ у тім, що, набувши певного темпу розвитку, суспільство має постійно бодай якоюсь мірою нарощувати свій господарський потенціал. Інакше виникне диспропорція між зростанням населення та можливістю забезпечити його харчами. В цьому процесі екстенсивні способи розвитку виробництва (наприклад, розширення посівних площ, подовження робочого дня) рано чи пізно вичерпуються і мають доповнюватися інтенсивними. Серед останніх велику роль відіграє вдосконалення та винайдення нових знарядь праці, залучення худоби до виробничого процесу. Але суто технологічні винаходи швидко втрачають свій сенс за браку навичок поновлення родючості землі. Саме цей чинник є провідним у землеробстві, оскільки дозволяє отримувати сталі врожаї, а відтак остаточно закріпити осілість. Видатний грецький філософ Платон писав, що більш, аніж діти про свою матір, громадяни мають піклуватися про рідну землю: адже вона — Богиня, володарка смертних творінь.

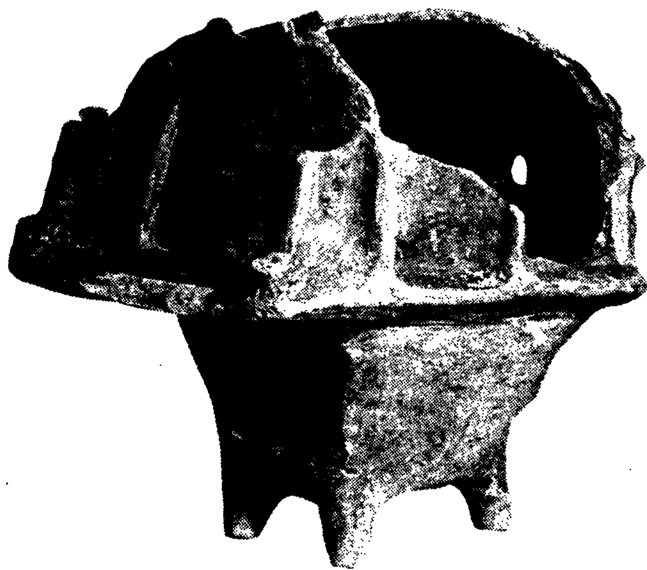

Рис. 7. Трипільська культура. Моделька житла

У Передній Азії та Єгипті родючість ґрунту щороку поновлювалася повенями, які виносили на береги річок не лише життєдайну для цих спекотних країв вологу, а й тонни надзвичайно родючого мулу. Навчившись користуватися цим багатством, мешканці Месопотамії і Єгипту отримували сталі й досить високі врожаї, що стало поштовхом до переходу на новий рівень розвитку — державний. У помірній смузі збереження і підвищення родючості землі вимагало зовсім інших способів: удобрювання її попелом і перегноєм, запровадження сівозмін і перелогової системи. Нині важко сказати, якими засобами інтенсифікації користувалися трипільці, але зрозуміло, що їхня роль була незначною. Удобрювати поля вони або не додумалися, або користувалися цим обмежено. Впровадження сівозмін тут було малоперспективним через одноманітний склад культурних рослин, де переважали зернові. А без застосування сівозмін і добрив малоефективною була й перелогова система. Принаймні, палеоботаніками не зафіксовано якихось суттєвих зрушень у розвитку трипільського землеробства; навпаки — вони відзначають його примітивний характер упродовж усього часу існування цієї культури. Очевидно, не велася й селекційна робота для виведення більш урожайних сортів, що мало місце в умовах зрошувального землеробства, де розмір зерен був у кілька разів більшим, як порівняти з помірною смугою.

Причини занепаду Трипільської культури, отже, крилися передусім у характері землеробства. Погіршення клімату виступало додатковим дестабілізуючим чинником, який, певно, прискорив цей процес.

СКОТАРІ СТЕПОВОЇ СМУГИ

За енеоліту відтворювальне господарство набуває поширення і в інших регіонах України. Цьому, безумовно, сприяло розселення трипільського населення, яке на довколишньому тлі уособлювало передові форми господарювання. Проте утвердження відтворювального господарства в Степу та у південній смузі лівобережного Лісостепу йшло сповільненими темпами, і на те були свої причини. По-перше, у Степу цей процес відбувався без помітного припливу нового населення — носіїв передового досвіду. По-друге, хоч би яким значущим був вплив трипільського населення, жителі Степу мали віднайти власні способи пристосування до умов існування, тобто створити власну систему господарювання. Степова смуга загалом однаково добре придатна і для хліборобства, і для скотарства. Відносний брак опадів тут компенсується теплом і родючими землями. Однак степові чорноземи дуже важко

обробляти не тільки вручну, а й навіть із залученням тяглової сили тварин. Тому широке освоєння степів для землеробства сталося відносно пізно, із впровадженням механізмів. Утім, Степ мав інші переваги. Його безкрайні простори з багатими пасовиськами надавали найширші можливості для активного скотарства, яке стало провідною галуззю діяльності для степового населення на тисячоліття.

Це обумовило зовсім інший спосіб життя, відмінний від досвіду землеробських суспільств. Утримання значної кількості худоби вимагало постійного її перегону з одного пасовиська на інше. Разом із худобою пересувалися й люди, які в степу зажили своєрідним рухливо-осілим життям. Так визначилася своєрідність життєвого ритму та побуту степового населення, виробилася специфіка матеріальної й духовної культури, менталітет.

Ця діяльність, певно, була самодостатньою, тобто забезпечувала матеріальні потреби. Однак суттєві зрушення могли статися лише за умов інтенсифікації виробництва. А вона у скотарів стримувалася й іншими обставинами. Землеробству властива сезонність; періоди напруженої праці (сіянка, збирання врожаю) тут чергуються з наявністю відносно вільного часу (визрівання врожаю, зима). Це дає змогу більше уваги вділяти ремеслам, облаштуванню побуту. Тому поселення землеробів комфортабельніші, а культура — багатша за асортиментом та якістю виробів. Цьому сприяє й осілість.

Худоба ж вимагає щоденного, безперервного піклування. Саме життя скотарів з його рухливим способом аж ніяк не схиляло до заняття хліборобством і ремеслами. Потреба пересування ставала перешкодою до накопичення багатства, диктувала спрощення побуту. Повсякдення скотарів супроводжувалося простими й зручними речами, легкими й міцними. Суворе життя породило прості форми мистецтва, своєрідні способи матеріального втілення світогляду: наприклад, спорудження курганів над могилами, створення кам'яних статуй. Тут сформувалася й інша система цінностей, в якій провідна роль належала худобі. Вона була головним багатством степовиків, мірилом соціального й майнового стану сім'ї. Худоба виступала неодмінним учасником усіх ритуалів та церемоній.

Пізнання конкретного способу життя скотарів Степу різного часу та різних регіональних груп ускладнюється кількома обставинами. Вимушені постійно мігрувати, скотарі залишили небагато поселень з доволі скромною культурною спадщиною. Досліджено таких поселень небагато. Значну частину з них, розкиданих уздовж Дніпра, назавжди втрачено для науки після спорудження каскаду водосховищ; сюди треба додати й антропогенні чинники. Провідним джерелом для вивчення

життя та побуту скотарів є поховальні пам'ятки — численні кургани, що й понині височать у Степу. Але й ту дещо однобічну інформацію, що її вони дають, іще треба "очистити" від нальоту ідеології. Через слабку дослідженість поселень інколи буває важко пов'язати в один археологічний комплекс пам'ятки побутові й поховальні, тобто не завжди зрозуміло, з якими поселеннями пов'язані певні поховальні пам'ятки. Все це спричиняє труднощі для диференціації пам'яток у часі й просторі, об'єднання їх в археологічні культури, за якими й можуть стояти певні спільноти людей. Окрім того, рухливий спосіб життя сприяв швидкому обмінові технічними й культурними надбаннями. Тому на значних просторах Євразії формувалися величезні спільноти із схожими рисами культури, і це є перешкодою для виділення окремих народів, що входили до них.

Безумовно, формування такого способу життя демонструє гнучку систему пристосування до природних умов, однак це мало й інші наслідки. Скотарство було значною мірою екстенсивною формою господарювання і залежало від природних умов. Багаті пасовиська давали можливість досить швидко розплодити худобу, але її можна було й враз утратити. Особливо тяжкою порою року для скотарів була зима, коли від холоду та голоду гинуло багато худоби, особливо молодняку. Не оминало скотарів і таке лихо, як пошесті на худобу, викрадення її сусідами. Усе це визначило сповільнені темпи розвитку цих суспільств.

Ще раз зауважимо, що формування цієї своєрідної господарсько-культурної системи відбувалося досить повільно. І коли в західних регіонах України розгортало свою діяльність трипільське населення, мешканці Надпоріжжя та Північно-Східного Надазов'я, вже знайомі з хліборобством та скотарством, значною мірою забезпечували себе харчами за рахунок рибальства, мисливства й збиральництва. Про це, зокрема, свідчать матеріали культури, яку В.Даниленко назвав Азово-Дніпровською, а Д.Телєгін — надпорізько-приазовським варіантом Дніпро-Донецької культури. На ґрунті саме рибальства це населення досягло значної осілості й досить високого рівня добробуту, що засвідчують, зокрема, могильники. Однією з найяскравіших пам'яток цього часу є Маріупольський могильник, досліджений М.Макаренком, з дерев'яними надмогильними спорудами на зразок осель і, як на той час, багатим начинням. Серед речей, виявлених разом із похованими, — прикраси з кістки, іклів кабана, каменю й навіть міді, а також різноманітні знаряддя і дві шліфовані булави — символи високого соціального рангу.

Остаточну перемогу нових форм діяльності за провідної ролі скотарства відбивають яскраві своєрідні поховання, що датуються другою

половиною 5-го тисячоліття до Н.Х. Ці пам'ятки називають по-різному: новоданилівським типом, суворовським тощо. Їх виявлено небагато. Але поширення окремих схожих за влаштуванням та речами могил на величезній території (від Дону до Дунаю, та й ширше), котрі змінили колективні могильники маріупольського зразка, відбиває суттєві зрушення у господарстві й соціальному устрої. Облаштування могил у вигляді кам'яних гробниць, багатство поховальних дарів (прикраси, кам'яні знаряддя, зокрема довгі крем'яні ножі і зброя), наявність символів влади у вигляді зооморфних скіпетрів та булав засвідчують появу лідерів нового типу. А це могло статися лише на ґрунті розвиненої відтворювальної економіки, зміцнення сім'ї як господарського осередку. Розкиданість цих поховань на значних просторах неначе символізує претензії цього населення на весь Степ і, очевидно, вказує на прагнення закріпити окремі території за певними групами населення, а наявність різноманітних речей свідчить про активні зв'язки з навколишнім світом, зокрема й з трипільським населенням.

Приблизно в цей самий час або дещо пізніше — з середини чи третьої чверті 5-го тисячоліття до Н.Х. — у північній смузі Степу та південній частині Лісостепу, особливо лівобережного, формується своє-рідний господарсько-культурний комплекс, названий Д.Телегіним

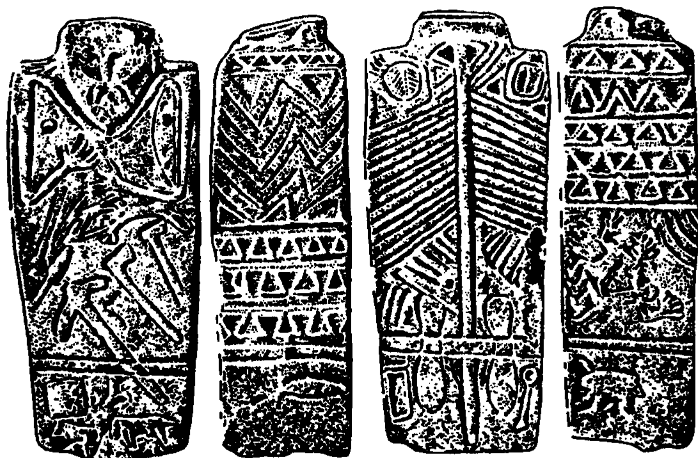

Рис. 8. Керносівський ідол: кам'яна стела енеолітичної доби

Середньостогівською культурою. Вона була західною околицею великої Середньостогівсько-Хвалинської спільноти, що простягалася від Дніпра до Волги. В давній історії це населення добре відоме як таке, що начебто одомашнило коня. Водночаз постав образ середньостогівців у вигляді грізних степових вершників-вояків, які наводили жах на довколишнє населення, зокрема й на трипільське, і з походами яких пов'язано поширення однієї з гілок індоєвропейських народів. Сьогодні піддаються сумніву як одомашнення коня середньостогівцями (це, певно, сталося раніше), так і їхня войовничість. Річ у тім, що одомашнення коня вимагало й освоєння його для верхової їзди — для стеження за табунами коней. Але перша вуздечка, шкіряна чи мотузяна, відзначалась недосконалістю; управляти конем з її допомогою було важко. Тільки після появи досконалішої вуздечки з кістяними (а потім і металевими) деталями кінь стає керованішим, відтак на ньому може сидіти воїн, який не лише ним управляє, а й стріляє з лука, кидає спис тощо. Винайдення такої вуздечки сталося пізніше. Окрім того, якби середньостогівське населення досконало володіло їздою верхи, то ця традиція лишилася б у степовому середовищі й надалі. Але щодо наступних степових народів не маємо таких свідчень.

Господарство середньостогівців, певно, гармонійно поєднувало землеробство й скотарство, хоча успіхи його здаються досить скромними. Не викликає сумніву, що землеробство тут відігравало суттєву роль, але значно меншу, аніж у трипільському середовищі. Про це свідчать стаціонарні поселення та ґрунтові могильники, поховання в межах поселень, наявність антропоморфних та зооморфних статуеток, властивих культурі землеробських народів, значна кількість знарядь для обробляння землі. Водночаз тут яскраво відбито й риси скотарських культур: житла у вигляді напівземлянок та якихось легких будівель на зразок халабуд, простий гостродонний посуд із прокресленим та вдавленим геометричним орнаментом, велика кількість знарядь з кістки і рогу.

Середньостогівське населення, певно, одним із перших освоїло відгінне скотарство. Займаючи лісостепову смугу, найпридатнішу тоді для землеробства, та спираючись на базові поселення, це місцеве в своїй основі населення, володіючи віковічними традиціями вмілого користування різними природними зонами, вдало поєднувало хліборобство з відгоном худоби влітку вниз по Дніпру, де не лише були багаті пасовиська, а й відкривалася можливість рибалити, полювати, збирати яйця птахів, черепашки тощо. Саме в порожистій частині Дніпра, яка здавна приваблювала людей багатими ресурсами, і нижче зосереджено невеликі поселення переважно сезонного (літнього) характеру. Тут можна було заготовляти їжу на зиму — сушити, солити й в'ялити рибу

тощо. З худобою сюди йшла якась частина общини — дужі дорослі люди чи молодь. Більша ж частина її проживала осіло на основних поселеннях, займаючись хліборобством, ремеслами, заготівлею фуражу для зимівлі худоби.

Про осіло-рухливий спосіб життя середньостогівського населення свідчить і брак чітких меж між його територією та володіннями суто степового населення, своєрідність якого означено Нижньомихайлівською культурою. Вона сформувалася дещо пізніше від Середньостогівської, наприкінці 5-го тисячоліття до Н.Х., що вказує на сповільнені тут темпи утвердження відтворювального господарства. Це населення мало менше можливостей для землеробства — більш трудомісткого й менш продуктивного в місцевих умовах. Тому тут більшої уваги вділяли скотарству, що визначило й більш рухливий спосіб життя. Певно, по весні, засіявши невеликі ділянки землі, переважна частина общини полишала в селищі пристаркуватих людей та жінок з малолітніми дітьми й вирушала з худобою в дорогу. Якісь скромні пожитки несли на собі. На цей час скотарі обходилися мінімумом, адже з собою багато не візьмеш. Простіше було зібрати корінці, молоді пагони, піймати рибу чи підстрелити птаха або звіра. Природа поступово оживала. В заростях гніздилися птахи, і можна було збирати яйця.

Рис. 9. Курган. Початок розкопок

Про формування саме такого, власне скотарського способу життя з незначною питомою вагою землеробства свідчить велика кількість нижньомихайлівських поховань, перекритих курганними насипами, спорудження курганів-святилищ. З 4-го тисячоліття до Н.Х. кургани опанувала також людність, яка проживала далі на північ — на порубіжжі Степу й Лісостепу. За археологічною термінологією — це Постмаріупольська спільнота, згідно з І.Ковальовою, або Квітянська культура, за Ю.Расамакіним. Поява курганів засвідчує, певно, пріоритет рухливого скотарства в Степу. Відтоді курганний обряд стає панівним серед степового населення. Кургани були не просто насипами над могилами. Здіймаючись над одноманітним степовим ландшафтом, вони позначали території окремих груп населення та шляхи пересування скотарів, яке не було безсистемним. Без його регулювання тут панували б ворожнеча та безперервні війни. Кургани символізували зв'язок з пращурами, а через них — і зв'язок з певною територією, минулого — з сьогоденням. Вони були й своєрідними храмами. Біля них від часу до часу збиралися общини, щоб ушанувати пращурів, обговорити події та вирішити справи, принести жертви богам, справити свята. З появою курганів ритуальне життя виходить за межі поселень. Тому скотарі великої уваги надавали поховальним обрядам. Про це свідчать і найдавніші кургани. За облаштуванням могил і наявними в них речами можна дійти висновку про скромний добробут мешканців Степу. Проте окремі кургани оточено масивними кам'яними плитами чи дерев'яними колодами, поставленими впритул одна до одної по колу. Разом з насипом вони складали монументальну споруду, зведення якої вимагало значних затрат часу. Так віддавали шану вождям та іншим поважним особам.

Певно, акцентація уваги на пасовиськах, прив'язка головних подій ритуального життя до могил пращурів — курганів — викликала появу кам'яної антропоморфної скульптури — яскравої риси скотарських культур. Найпростішою її формою був менгір — видовжений і встановлений вертикально камінь, що здалеку нагадував людську постать. З часом з'явилися й справжні антропоморфні стели. Зазвичай вони дуже примітивні — ледь намічено голову, плечі. Але деякі з них густо вкрито викарбуваними знаками, сценами, орнаментом, за якими криється складна символіка тогочасного життя.

Отже, за енеоліту в степовій смузі, на противагу землеробському світу (представленому, зокрема, Трипільскою культурою), було вироблено своєрідну господарську систему, орієнтовану значною мірою на екстенсивне скотарство, що визначило рухливо-осілий спосіб життя. Це мало неабиякі наслідки не лише для степового населення, яке відни-

ні твердо стало на шлях відтворювальної економіки, а й для ширшого кола народів. Адже, певно, саме з цим середовищем пов'язано виникнення та поширення індоєвропейського кола мов.

ПРОБЛЕМА ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Питання про місце й час формування індоєвропейської мовної спільноти, час її розпаду та поширення індоєвропейських мов на великих просторах Європи й Азії постало в науці понад 200 років тому. У 1786 р. сер Вільям Джонс — член Верховного суду в Калькутті — зробив дивовижне відкриття. Вивчаючи священну мову індійців — санскрит, він встановив спорідненість її з європейськими мовами, які, в свою чергу, мають більшу чи меншу схожість між собою (що було згодом незаперечно доведено мовознавцями). Це й дозволило окреслити коло індоєвропейської мовної сім'ї. До неї належить переважна більшість європейських, а також багато мов народів Азії — хінді, перська, таджицька, курдська, вірменська тощо. Багато мов цього колись широкого кола зникло через асиміляцію їх носіїв іншими народами; до наших днів вони дійшли тільки у вигляді писемних документів (хеттська, фракійська, іллірійська тощо).

Схожість мов народів, значно віддалених у просторі один від одного, означає, що їхні прапращури проживали колись разом у межах спільної, значно меншої території, вели приблизно однаковий спосіб життя й тісно спілкувалися, що й спричинило формування єдиної групи діалектів. Пізніше відбувся поділ та розселення первинної спільноти на просторах Євразії. Зрозуміло, це сталося не одномоментно. То був тривалий процес, який відбувався тисячоліттями і супроводжувався новим і новим поділом наступних спільнот, а відтак і появою нових гілок індоєвропейських мов, що зрештою й спричинило сучасне їх розмаїття. У різних куточках світу різні мови набували з часом своєрідних рис. Тому на побутовому рівні їхня спорідненість мало відчутна. І, скажімо, француз без глибокої мовознавчої підготовки вважатиме українську або грецьку мову зовсім чужою. Хоча ці мови мають одне прадавнє коріння.

Отже, суть індоєвропейської проблеми можна звести до двох визначальних пунктів: 1) де й коли виникла праіндоєвропейська спільність, що заклала основи індоєвропейських мов; 2) коли вона розпалась і як відбувався подальший процес диференціації, виокремлення нових мовних спільнот і окремих мов цього кола та їх розповсюдження у світі. Зрозуміло, що залежно від того, як розв'язується

перше питання, відповідно постають і шляхи розселення народів, передавання й поширення мов індоєвропейської сім'ї.

Сучасна наука не має однозначної відповіді на обидва запитання з однієї простої причини. Оскільки йдеться про мовну спільноту, то цю проблему передусім мали б вирішувати мовознавці. Але мови не існує без її носія — народу. І будь-які лінгвістичні побудови позбудуться сенсу, якщо не спиратимуться на історію конкретних народів. Іншими словами, мовні спільноти можуть набути реальності, хай і вірогідної, лише за умови наявності етнічних корелятів. Оскільки ж ідеться про сиву давнину, то лінгвістичні гіпотези треба пов'язувати з даними археології, яка своїми засобами (на ґрунті вивчення матеріальних решток життєдіяльності давніх суспільств та їх класифікації за археологічними культурами) окреслює просторові й часові межі існування окремих народів чи груп споріднених народів — культурно-історичних спільностей. Зіставити лінгвістичні концепції з археологічними не просто, оскільки вони ґрунтуються на різних джерелах, а відтак можуть і не збігатися. Зокрема, незрозуміло, якою мірою виділені археологами спільноти накладаються на етномовні. Особливо це стосується доби кам'яного віку. Тому до розв'язання цієї проблеми залучаються й дані інших наук, зокрема антропології. Виділяючи різні типи, або раси людей, антропологи простежують за останками людей, так би мовити, їх рух у часі і просторі. Отже, індоєвропейська проблема вирішується на перехресті різних наук — на ґрунті зіставлення результатів досліджень різних галузей науки про людину, що передбачає не лише високий рівень освіченості, а й здатність до синтезу знань через теоретичне їх осмислення. Брак високої культури наукового мислення породжує всілякі сурогати, які, претендуючи на остаточне розв'язання цієї проблеми, зводять нанівець працю вчених, які крок за кроком здобувають чимраз нові й нові факти і справді наближаються до її вирішення.

Висвітлюючи проблему індоєвропейців, ми обмежимося розглядом лише питання їхньої прабатьківщини та початкових етапів розселення народів цієї мовної спільності.

Прабатьківщину індоєвропейців, тобто первинний територіальний осередок формування індоєвропейської прамови вчені розміщували в різних куточках евразійського світу — від Індії на сході до Німеччини на заході. Слід зауважити, що така розбіжність думок породжена якоюсь мірою і впливом емоційного чинника та намаганням пов'язати своє коріння зі славнозвісними арійцями. Це мало й трагічні иаслідки. Зокрема, ототожнення німецьким ученим Г.Коссіною прагерманців (або праіндогерманців) з арійцями як носіями вищих досягнень культури, поширеними в процесі арійських міграцій на значних просторах

Європи, стало виправданням політики німецького фашизму, спрямованої на винищення "неарійських" рас. Принагідно зазначимо, що аріями ("арья" означає благородний) називали себе лише народи індо-іранської гілки, яка виокремилася з індоєвропейської спільноти за 4-3 тис. років до Н.Х. і займала степову смугу Євразії від Північного Надчорномор'я до Казахстану.

Сьогодні можна говорити про дві основні гіпотези локалізації індоєвропейської прабатьківщини — в Балкано-Дунайському регіоні та Східноєвропейських степах (Північне Надчорномор'я — Північний Прикаспій).

Прибічники Балкано-Дунайської гіпотези (скажімо, англійський археолог К.Ренфрю, російський сходознавець І.Дьяконов, російський археолог В.Сафронов) співвідносять праіндоєвропейську спільноту з колом ранньоземлеробських культур із мальованою керамікою доби неоліту-енеоліту (6-4-е тисячоліття до Н.Х.), витоки яких знаходяться в Західній Анатолії (культура Хаджилар). Це вже згадані вище культури Караново, Старчево-Кереш-Криш, Мальованої кераміки тощо. В ході розселення цих розвинених як на той час землеробських народів і залучення європейського мисливсько-рибальського населення до нових форм діяльності і сталося начебто поширення різних діалектів індоєвропейської мови. З виходом ранніх землеробів у Північно-Західне Надчорномор'я та переорієнтацією їхньої діяльності в бік скотарства розпочинається активне освоєння ними степової смуги. Це призводить до відриву їх від своєї прабатьківщини та формування індо-іранської (або арійської) гілки народів, з якими зрештою і пов'язано подальше поширення мов цього кола далі на схід.

На перший погляд, ця гіпотеза видається логічною, оскільки збігається із шляхами розповсюдження відтворювального господарства, яке поширилося в Європу безумовно з Передньої Азії. А лінгвістами встановлено, що на час розпаду індоєвропейської праспільноти це населення не лише знало землеробство та скотарство, а й почало освоювати металургію, користувалося возами тощо. Тобто це були суспільства з досить високим рівнем розвитку, що відбилося в соціальній стратифікації та доволі складній ритуально-ідеологічній системі. Зауважимо, це було скотарське населення, тобто таке, де скотарству належала провідна роль.

Однак цій гіпотезі перечать археологічні, антропологічні та лінгвістичні факти. По-перше, землеробський і скотарський світи були надто різними за походженням, способами життя, культурою, менталітетом загалом. Тому ми не маємо жодних підстав пов'язувати освоєння степової смуги з розселенням землеробських народів культур мальованої кераміки та трансформацією її в скотарську. По-друге, різнилися

ції світи й за складом населення, тобто за фізичними типами людей: землероби належали переважно до середземноморської раси (або типу), скотарі ж виявляють схожість із сучасними мешканцями середньої смуги Європи. До всього, і археологічні, і антропологічні факти засвідчують просування скотарського населення на захід — на Балкани та у Подунав'я. По-третє, виходячи з лінгвістичних здобутків, формування праіндоєвропейської спільноти відбувалося в іншому мовному оточенні, на чому ми зупинимося далі.

Тому більш переконливою, певно, є друга гіпотеза, згідно з якою прабатьківщина індоєвропейців локалізується в степах Східної Європи. Висунена англійським археологом Г.Чайлдом та всебічно обґрунтована американською дослідницею М.Гімбутас, вона має багато прихильників серед археологів, які, в свою чергу, теж доклали зусиль до розв'язання цієї проблеми (О.Брюсов, В.Генінг, В.Даниленко, М.Мерперт, Д.Телегін та інші). Нині ця гіпотеза всебічно розробляється Ю.Павленком. За цією концепцією, праіндоєвропейська етномовна єдність починала складатися у Передкавказько-Північнонадчорноморському регіоні приблизно на межі палеоліту й мезоліту, проіснувавши тут до доби енеоліту, тобто приблизно 5 тис. років — з 9-го по 5-е тисячоліття до Н.Х. включно. Запровадження землеробства й скотарства у цьому середовищі з пріоритетом останнього спричинило досить рухливий спосіб життя, відтак розселення цієї спільноти стало історичною неминучістю. Додамо до цього потреби у великих пасовиськах, а також чинник військової переваги степовиків над землеробами, здобутої з одомашненням коня і пристосуванням його для їзди верхи. Щонайпізніше на початку 4-го тисячоліття до Н.Х., чи й дещо раніше, ця спільнота розпадається і поступово, впродовж кількох тисячоліть, розселюється в різних напрямках — у Центральну Європу, на Балкани і в Анатолію, а також у бік Ірану та Індії. Так розпочалося поширення індоєвропейських мов, а водночас і надбань культури, зокрема релігійних уявлень. Можливо, опануванню цими мовами сприяли й інші, окрім розселення індоєвропейців, чинники, завдяки чому вони ставали домінуючими у більшості випадків.

Ця гіпотеза узгоджується з висновками лінгвістів про те, що праіндоєвропейські говірки виявляють деяку генетичну спорідненість із уральською, алтайською і картвельською мовними сім'ями, а також вказують на тривалі контакти з північнокавказькими мовами й мають лише окремі запозичення із семітських мов, поширених у Передній Азії. Отже, характер спорідненості трьох названих мовних сімей вказує, з одного боку, на єдине генетичне коріння індоєвропейських і уральських мов, з іншого — на сусідство з північнокавказьким етно-

мовним масивом, генетично пов'язаним з іншим мовним субстратом. Ці аргументи виступають на користь локалізації прабатьківщини індоєвропейців у степовій смузі Східної Європи.

Якщо вже зайшло про лінгвістичні аргументи, то слід згадати ще одну гіпотезу, бодай тому, що її висунуто вченими, внесок яких у розробку індоєвропеїстики є дуже помітним. Йдеться про Т.Гамкрелідзе та В.Іванова, працю яких "Индоевропейский язык и индоевропейцы" видано 1982 р. в Тбілісі. На ґрунті реконструкції мови праіндоєвропейської спільноти вченими відтворено її господарський та соціокультурний потенціал напередодні розпаду, тобто на рубежі 5-4-го тисячоліть до Н.Х. Для розв'язання проблеми локалізації прабатьківщини індо-європейців особливо важливим є відтворення природного тла їхньої діяльності (ландшафту, тваринного й рослинного світів) та етномовного оточення (йдеться, зокрема, про пріоритет зв'язків з народами — носіями пракартвельських, прапівнічнокавказьких і прасемітських діалектів). Проаналізувавши й зіставивши новітні наукові досягнення, вчені локалізують прабатьківщину індоєвропейців у межах Вірменського нагір'я. Однак ця гіпотеза, надто вразлива з багатьох поглядів, не набула поширення серед науковців, що ще раз засвідчує складність проблеми.

Згідно з гіпотезою Т.Гамкрелідзе й В.Іванова, за якою розселення індоєвропейців реконструюється виключно на базі археологічних досліджень, перший поділ праіндоєвропейської спільноти призвів до формування двох мовних ареалів, що, в свою чергу, стали підґрунтям для виникнення нових етномовних спільнот. Від однієї з них пізніше відокремилася власне арійська (або індо-іранська) гілка народів. Однак співвіднесення цього факту з археологічними реаліями степової смуги доби неоліту, зокрема з матеріалами Маріупольської культурно-історичної спільноти, до якої входить і Азово-Дніпровська культура, ускладнюється тим, що вони не відбивають повністю ситуації, відтвореної для праіндоєвропейської спільноти часів її розпаду. Все ж таки це населення завелику увагу надавало привласнювальним формам діяльності, особливо рибальству. Землеробство й скотарство приживалися в степовому середовищі надзвичайно повільно. За таких умов важко передбачати наявність возів, яких і справді поки що ніяк не засвідчено — ні прямо, ні побічно. Отож немає підстав говорити і про культ воза, колеса, коня тощо, які мали якось відбитися і в поховальному обряді.

З іншого боку, на місці Маріупольської культурно-історичної області за енеоліту зросли дві спільноти — Середньостогівська культура на порубіжжі Степу й Лісостепу та Нижньомихайлівська в степовій смузі. З ними й пов'язують розселення індоєвропейців у різних напрямках, а відтак і поширення та подальше розгалуження їхніх мов.

Першу індоєвропеїзацію європейського населення, що мешкало в Балкано-Дунайському регіоні, а можливо, й у частині малоазійського, археологи схильні узгоджувати з просуванням у південно-західному напрямку середньостогівського населення, а потім носіїв Ямної культури, що засвідчено й археологічно. Та, як і в попередній ситуації (Маріупольська культурно-історична спільнота), в самій Середньостогівській культурі не спостерігаємо яскравих рис, притаманних індоєвропейському світу. В своїй основі це значною мірою землеробська культура досить скромного, виходячи з матеріалів поселень та поховань, добробуту. Риси скотарських культур тут виражено не досить: це населення ще не насипало курганів, не знало воза, культ коня й колеса тут також не засвідчений. Їй не притаманні, як дехто пише, аристократичні підкурганні поховання, що начебто засвідчують поляризацію соціальної диференціації чи появу лідерів у оточенні дружин. Видається перебільшеною спрямованість їхнього господарства на вирощування коней, а відтак і зображення середньостогівців як могутніх воїнів-вершників. Демографічного вибуху тут теж не засвідчено. Тому, розглядаючи проблему розселення цього населення, можливо, слід акцентувати увагу на кризі ранньоземлеробських суспільств, якоюсь мірою пов'язаній і з кліматичними змінами. Не пристосоване ще до життя в умовах Степу, середньостогівське населення розселяється в пошуках нових екологічних ніш. Це, з одного боку, полегшувалося навичками рухливого життя, з іншого — стимулювалося деморалізацією землеробського населення та активізацією скотарства в цьому середовищі. Зміну ситуації в степовій смузі добре засвідчує наступна доба раннього бронзового віку і формування Ямної спільноти, коли ще більше зростає питома вага скотарства, а відтак і рухливість населення.

Та хоч там як, а появу носіїв індоєвропейських мов на кінець 3-го тисячоліття до Н.Х. в Центральній Анатолії твердо зафіксовано писемними документами. Прийшли вони сюди, найімовірніше, через Балкани. Серед них — і ті загадкові хетти, про яких учені віддавна знали з давньоєгипетських та аккадських текстів, а також із Біблії і держава яких свого часу гідно протистояла могутнім Єгипту й Вавілонії. Але реальність цього народу стала очевидною 1906 р., коли археологи розпочали розкопки пагорба неподалік від селища Богазкьой у Туреччині. Цей пагорб приховував залишки столиці хеттів — м.Хаттуса. Тут було виявлено величезний архів клинописних табличок, писаних вісьмома мовами, серед яких була і якась невідома, записана аккадськими знаками. Чеський лінгвіст Б.Грозний розшифрував це письмо і встановив схожість хеттської мови з індоєвропейськими. Після загибелі хеттської держави індоєвропейські мови тут не зникли. Лідійці, лікійці, карійці

теж спілкувалися ними, аж поки їх асимілювали греки — так само індоєвропейці.

Інші групи індоєвропейського населення, зокрема носії гілок індоіранських (арійських) мов почали розселятися у східному напрямку. Але якась частина з них звернула на південь і на початку 2-го тисячоліття до Н.Х. з'явилася на півночі Передньої Азії. З писемних джерел відомо, що вони були, як і хетти, добрими конярами і вдосконалили тут тактику колісничого бою. Певно, за їхнього лідерства у Верхній Месопотамії виникла держава Мітанні.

Відокремлення цього масиву від індо-іранського і розселення на півдні Середньої Азії та в Ірані, проживання в новому оточенні спричинили його своєрідність. З цієї ірано-арійської гілки згодом вийшли мідійці та перси, що осіли в гірських районах Ірану. Називали ці люди себе аріями, а країну свою — Арьянам, що означає Країна аріїв. Поступово це слово трансформувалось в Айран — Іран. Священною книгою давніх іранців, які сповідували зороастризм, стала "Авеста".

Інші ж групи індо-іранців — власне індо-арії — просунулися далі на схід і на середину 2-го тисячоліття до Н.Х. досягли території Індії. Тут виникла індо-арійська спільнота. Пізніше, з виникненням писемності, індо-аріями було занотовано їхні давні релігійні уявлення, систему світогляду, гімни богам, заклинання, правила ритуальної практики, а також міфи й перекази. Ці тексти, відомі під загальною назвою "Веди", і сьогодні є священними в Індії. А серед розмаїття мов цієї країни більшість належить до індоєвропейського кола.

* * *

Аналіз історичної ситуації в Україні за доби енеоліту демонструє велику залежність первісних колективів від навколишнього середовища. Саме воно визначало темпи поширення відтворювального господарства, пріоритет землеробства чи скотарства у певних екологічних смугах. Те саме демонструє й третій світ, представлений рибалками Полісся. Щоправда, він теж не був одноманітним. За пізнього неоліту та раннього енеоліту на значних просторах України — на Поліссі і в лісостеповій смузі на схід від Дніпра — проживало населення Дніпро-Донецької культури, яке сприйняло спочатку від носіїв Бузько-Дністровської, а потім Трипільської культури навички землеробства й скотарства. На кінець енеоліту це населення частково потіснили, частково поглинули носії інших культур, а його територія скоротилася до меж правобережного Полісся. Незважаючи на тривале знайомство

цього середовища із землеробством та скотарством, ці галузі тут не стали провідними. Населення й далі займалося традиційними способами добування їжі — рибальством і мисливством. Архаїчні риси цього суспільства відбиває також переважно гостродонний посуд, оздоблений у верхній частині ямками і відбитками гребінця.

Північно-східний куток України за енеоліту займало населення, що освоїло широкий масив лісів Східної Європи. Формування цієї спільноти пов'язане з активізацією рибальства у середовищі лісових мисливців, яке знаменує перехід цього населення до осілості, що супроводжувалася появою глиняного посуду. Цей своєрідний округлодонний посуд, густо вкритий ямками, дав назву усій спільноті Ямково-гребінцевої кераміки. Подальша доля цього населення уже була визначена; наступ відтворювального господарства згодом його поглинув.

§4. Напрямки й тенденції розвитку суспільств доби бронзи

Щоб уявити тло, на якому розгорталися подальші історичні події на теренах України, розглянемо тогочасні зрушення в інших куточках Старого Світу. А вони були досить суттєвими. На рубіж 4-3-го тисячоліть до Н.Х. припадає виникнення перших держав. Відтоді людство ділиться на два світи — цивілізацію і первісність. Цивілізації були принципово новим щаблем у розвитку людства, тому з цього часу нерівномірність суспільного розвитку, властива усій історії людства, проступає різкіше і зростає на порядок. Оскільки цивілізації репрезентують регіони прискореного розвитку, історики називають їх центрами, а навколишні первісні суспільства — периферією. Це протиставлення відбиває новий етап взаємодії суспільств давнини. Звичайно, первісні суспільства, за рідкісним винятком, також не розвивалися ізольовано. Але поява цивілізаційних центрів надала їх взаємодії нового змісту, оскільки ці суспільства перебували на принципово різних рівнях розвитку, що й визна-

чало переважаючий вплив держав на первісні народи. У різні періоди та за певних умов це мало різні наслідки для обох сторін, головним з яких є, певно, прискорення історичного процесу і вихід на державний рівень дедалі нових і нових суспільств.

Найдавнішими цивілізаціями були дві — Шумерська в Передній Азії та Єгипетська в Африці. Постає питання, чому саме тут виникли перші держави.

ПЕРШІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Передумови виникнення держави було закладено переходом до землеробства й скотарства. Головний його наслідок — можливість отримання додаткового продукту. Поняття додаткового продукту є суто політекономічним. Це не означає, що суспільство не може спожити надлишок харчів. Але життя вимагало економності заради розширення виробництва, зокрема через постійний приріст населення та зростання потреб у різних сферах — побуті, культовому житті тощо. Можна сказати, що мисливські або рибальські колективи теж можуть створювати надлишки харчів. Та в цьому немає потреби, оскільки в "живому" вигляді такі продукти зберігаються краще. Головне ж полягає в тому, що надмірне винищення продуктів природи рано чи пізно обернеться катастрофою для таких суспільств — від природи не можна взяти більше, аніж вона спроможна дати. Тому піклування про завтрашній день змушувало общини з привласнювальним господарством економно споживати дари природи, що зрештою й стримувало розвиток таких суспільств.

Лише землеробство та скотарство надавали величезних можливостей для інтенсифікації виробництва, а відтак і отримання додаткового продукту. Але за енеоліту далеко не скрізь відтворювальне господарство призвело до виникнення державного ладу. Отже, саме воно як обов'язкова передумова виникнення держави ще не є достатнім для цього. І за умови отримання додаткового продукту в землеробстві й скотарстві, наявності соціальної та майнової диференціації, зародків експлуатації такі суспільства можуть існувати тисячоліттями, не переступаючи поріг первісності. Щоб такий перехід стався, додатковий продукт має бути регулярним та вагомим і вилучатися у виробників задля створення його запасів. Без цього не міг виникнути адміністративний апарат — прошарок людей, які займалися організаційною діяльністю і представляли органи влади.

Отримання регулярного і вагомого додаткового харчового продукту досягалося різними шляхами — виведенням високоврожайних рослин

та продуктивніших порід худоби, впровадженням орного землеробства із застосуванням тяглової сили тварин, зрошуванням полів, винайденням досконалого землеробського календаря, транспортних засобів (воза), об'єднанням зусиль великих колективів, подовженням робочого дня тощо. Тут діяв і психологічний чинник. Оскільки праця землероба розрахована на майбутній ефект, який важко прогнозувати, люди прагнули обробити якомога більше землі, щоб убезпечитися від неврожаю, стихійного лиха або обміняти хліб і худобу на необхідну сировину чи якісь речі.

Отримання та накопичення додаткового продукту відбувалося не стихійно, а за наявності організуючої сили. Цю роль виконували вожді, які в міру наростання додаткового продукту чимраз більше відходили від безпосереднього виробництва й перебирали на себе суто організаційні функції. Поділ праці на виробничу, спрямовану на створення матеріальних цінностей, і організаційну, покликану забезпечувати безперебійне виробництво, надав останній значення вагомої продуктивної сили, що надалі відіграватиме суттєву роль в історії. Позитивна роль держави саме й полягає в тому, щоб організувати працю людей у різних галузях діяльності, налагодити обмін продуктами й виробами з метою отримання тих, що їх дане суспільство з якихось причин не має, організувати захист людей і майна від зазіхань ворогів.

На жаль, це мало й інші наслідки. Організаційний апарат, причетний до перерозподілу додаткового продукту, витрачав його не лише на суспільні потреби — для розширення виробництва, створення страхових фондів на випадок стихійного лиха, допомоги збіднілим, обміну, організації оборони, культових церемоній, а й на власні потреби, часом вищі від необхідних для нормального життя. Археологами це фіксується за появою величних палаців правителів, предметів розкоші, що дає підстави розглядати додатковий продукт як один із провідних чинників розвитку експлуатації. Саме завдяки йому поступово відбувається відрив апарату управління від основної маси населення, формується розбіжність інтересів різних соціальних груп. У первісному суспільстві панували одноманітні інтереси, однакові норми поведінки, внаслідок чого суспільна думка була основною силою соціального контролю. Відтепер суспільне мислення перестає бути одноманітним, правителів і підданих розділяє величезна прірва; з'являється потреба в насильстві, функцію якого якраз і виконує держава. Отже, державі властиві не лише оргнізаційні функції, а й репресивні, спрямовані проти пригнічених.

Уособленням державотворчого процесу було місто. Саме в ньому концентрувалися запаси харчів, що давало змогу утримувати як організаційний апарат, так і групи людей, не зайнятих у землеробстві

(ремісники, купці, жерці, воїни). Скупчення різноманітного люду в місті вимагало організації його життя та побуту, а апарат управління не міг обійтися без обліку й контролю за виробництвом і споживанням. Тому з виникненням міст, водночас і держави, з'являється писемність. Окрім того, влада, виходячи з родових традицій і звичок, вимагала встановлення єдиних правил співжиття, прав та обов'язків. Традиційне право поступається місцем законам, впровадження яких теж не могло обійтися без писемності. Так з'являються грамотні люди — писарі, а також школи і вчителі. Суспільство досить швидко усвідомило переваги професії писаря — його праця була легшою, краще оплачувалася. Із давніх Шумеру та Єгипту походять написи, в яких занотовано настанови батьків своїм дітям. Вони на диво схожі на сучасні; от хоч би й одна з них: "вчися".

Винайдення письма мало величезне значення для подальшого поступу людства. Відкрилися небачені перспективи для накопичення інформації, а відтак — і для розвитку науки. В цьому полягає одне з визначних досягнень перших держав. Розпочинається писемна історія, відтепер минуле поступово набуває конкретного змісту. З'являються імена народів, правителів, жерців. Водночас загальні уявлення про існування й розвиток спільнот, що фіксуються за археологічними джерелами, змінюються історією народів і держав. Диференціація суспільства, поява еліти, поділ праці на фізичну та організаційну стимулювали розвиток духовної праці — виникають архітектура, малярство, мистецтво взагалі.

Відтак місто стає певним чином спланованим комплексом, який, окрім житлових, має адміністративні та культові споруди, що вирізняються на тлі осель простих трудівників своєю монументальністю, ремісничі квартали, складські приміщення, торговельні ряди тощо. Безпеку міста захищають мури і армія. Місто — це прояв держави. Монументальні храмові й поховальні споруди, величні палаци свідчать про значні затрати праці на їх спорудження, що до снаги тільки великій кількості людей та за умов їхньої нової організації. Виступаючи торговельно-ремісничим, культурним і політичним центром певної території, місто матеріально демонструє третє суттєве зрушення в історії людства — перехід до державного устрою.

За енеоліту отримувати вагомий додатковий продукт стало можливим завдяки виходові хліборобів жаркої смуги в долини великих річок та об'єднанню їхніх зусиль у справі масштабного землеробства на ґрунті іригації. Соціальний досвід та працьовитість людей перетворили ріки у велику продуктивну силу. Щорічні повені несли на поле не лише життєдайну для рослин вологу, а й удобрювали ґрунт родючим мулом.

Це надало зрошувальному землеробству інтенсивного характеру, а життю — сталої осілості, що й відбиває багатометрова товща нашарувань на місцях давніх поселень і міст. У Передній Азії такими річками були Євфрат і Тігр, у Єгипті — Ніл. Саме в долинах цих річок і виникли приблизно одночасно найдавніші в світі держави.

Перші цивілізації були невеликими острівцями у безкрайньому первісному світі. Та вже скоро під їхнім впливом зростають нові державні осередки. Міра впливу визначалася багатьма чинниками, серед яких не останню роль відігравала й територіальна наближеність первісних суспільств до держав. Інтенсивний вплив перших цивілізацій на ближню периферію досить швидко призвів до розширення їхніх меж. Під впливом Шумерської цивілізації, майже паралельно з нею, виникають міста Еламу (Західний Іран), з середини 3-го тисячоліття до Н.Х. зростають міста у Східному Середземномор'ї, а з початку 2-го — в Малій Азії (Хеттська держава). У 2-му тисячолітті до Н.Х. цивілізаційний процес досяг півдня Європи (Крітська і Мікенська цивілізації), але за межі теплої смуги не вийшов.

ПРИЧИНИ СПОВІЛЬНЕНОГО РОЗВИТКУ СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Населення помірної смуги Європи у 3-му тисячолітті до Н.Х. становило дальню периферію цивілізації, чий стимулюючий вплив тут був мало відчутним. Тому воно розвивалося насамперед за рахунок внутрішніх резервів. З кризою ранньоземлеробських суспільств, зокрема трипільського, в середовищі лісостепового населення розпочинається переорієнтація на скотарство. Для мешканців Степу його значущість постала ще раніше. Отже, за доби бронзи панівною галуззю діяльності давнього населення України (як, до речі, й загалом для значних територій Європи та Азії) стає скотарство. Це мало неабиякі наслідки.

Безумовно, активізація скотарства була виходом, який надав людям змогу вижити в тій ситуації. Але з погляду перспективи це призвело, особливо на перших порах, до деякої застійності цих суспільств, їх архаїзації, визначило сповільнення темпів розвитку. Спад землеробської діяльності означав, по-перше, повернення якоюсь мірою до екстенсивного шляху розвитку, що унеможливлює накопичення досвіду. По-друге, акцентування уваги на худобі та рухливо-осілий спосіб життя відволікали людей від ремісничої діяльності, спрощували побут і не сприяли накопиченню інших багатств. Пасторалізація побуту й культу-

ри знайшла вираз у розповсюдженні підкурганного обряду поховань, мегалітичних споруд (з великих кам'яних брил), геометричних мотивів в орнаментації посуду. В ритуальному житті велику роль відігравали худоба і обряди, спрямовані на її збереження та відтворення.

Сповільненість темпів розвитку цих суспільств зумовлювалася й віддаленістю їх від цивілізаційних центрів та подібним до себе оточенням. За таких умов немає мотивації до активного обміну та додаткових стимулів для виробництва, зокрема й надлишків. Все це не сприяло консолідації людей у великі общини та зростанню органів управління як важливих чинників державогенезу. Лише з виходом гірничої та металургійної справи в Центральній Європі і на Кавказі на рівень спеціалізованого високопродуктивного виробництва відчутно активізується обмін продуктами цього та іншого виробництв.

Звичайно, абсолютної застійності не буває. І доба бронзи на нашій території це наочно демонструє. Адже будь-яке суспільство дуже рідко задовольняється лише необхідним продуктом. Нестача бодай-якихось запасів може обернутися лихом. Лише наявність надлишкового продукту, нехай і невеликого, відкриває перед суспільством перспективу. З цього погляду добу бронзи на нашій території можна визначити як час подолання кризи шляхом поступового пожвавлення землеробства. Це стосується обох смуг — і лісостепової, і степової. Адже із занепадом землеробства у лісостеповій смузі зникли джерела поповнення хліба й для степового населення. Проте наслідки цього процесу були різними: в лісостеповій смузі поступово відродилася система господарювання з провідною роллю хліборобства; у степовій остаточно утвердилося скотарство, до всього ж, у найвідвертішому його вигляді, а саме: у формі кочового скотарства. Це сталося на рубежі епох бронзи й заліза, тобто на рубежі 2-1-го тисячоліть до Н.Х.

Слід зауважити, що загалом у 3-2-му тисячоліттях до Н.Х. господарство мало, по-перше, комплексний характер, тобто поєднувало скотарство й землеробство. По-друге, зберігалися регіональні відмінності, спричинені природними умовами, а може, й традиціями. Це відбилося у співвідношенні питомої ваги землеробства й скотарства. В господарстві лісостепового населення вони були більш-менш урівноваженими, в степовій смузі провідна роль належала скотарству, хоча й тут спостерігалися сплески землеробства. За доби бронзи відтворювальне господарство поширилося і в лісовій смузі та в Криму. В цей час у Європі, та й ширше, формуються нові великі етнокультурні спільноти зі схожим способом життя та господарювання.

МЕШКАНЦІ ЛІСОСТЕПУ: ПОДОЛАННЯ КРИЗИ

За доби ранньої бронзи на значних просторах лісостепової й степової смуг Європи — від Рейну до Волги — склалася велика культурна спільність, відома під назвою Культура шнурової кераміки, або бойових сокир. Першу назву вона отримала за характером оздоблення кераміки — відбитками мотузочки, намотаної на паличку, або гребінцевого штампу, що імітував мотузочку, другу — через поширення кам'яних шліфованих сокир з отвором для руків'я. Ці сокири, не маючи господарського та воєнного призначення, певно, були символами високого соціального рангу. Ця спільнота виникла на ґрунті змішання різноманітних етносів та їхніх залишків, які, зазнавши кризи, ринулися на пошуки нових земель. Зайнявши певні екологічні ніші, це змішане в своїй основі населення в процесі пристосування до нових умов об'єднується і з часом набуває своєрідності, що й відбивають окремі археологічні культури в межах цієї великої спільноти.

На нашій території формування кола цих культур припадає на середину 3-го тисячоліття до Н.Х.* і фіксується в двох регіонах. На ґрунті пізньотрипільської, дніпро-донецької і середньостогівської груп населення, як, певно, й тих, що прийшли із заходу, а також півдня (Ямна культура) в Середній Наддніпрянщині формується Середньодніпровська культура. Поступово в цей процес залучається й населення лісової смуги. На 2-е тисячоліття до Н.Х. ця культура займала величезну територію Середньої і Верхньої Наддніпрянщини, завдяки чому відтворювальне господарство проникло і в лісову смугу. Поліетнічний склад цієї культури (як, до речі, й інших вказаного кола) відбивають поховальні пам'ятки, що демонструють певну строкатість поховальних ритуалів, а саме: поєднання курганних могильників із звичайними цвинтарями, обряд спалення небіжчиків та інгумації. В Північно-Східному Прикарпатті виникає так звана Підкарпатська культура, носії якої з часом зайняли Поділля; дещо пізніше на Волині зросли Городоцько-Здовбицька й Стжижовська культури.

На час формування цих культур у правобережному Лісостепу проживало ще населення Культури кулястих амфор. Вона виникла в Центральній Європі ще за енеоліту, але на нашу територію її носії проникли пізніше, потіснивши й асимілювавши населення Культури лійчастого посуду, а далі й трипільське. Хоча цю культуру вивчено ще не достатньо, наявні матеріали вказують на той господарського-культурний

* Безумовно, це сталося раніше, але сьогодні ми ще не маємо уточнених дат для культур доби бронзи, тому користуємося звичними.

тип, у системі котрого великого значення надавали скотарству. Зокрема, в поховальних пам'ятках проступають риси, властиві саме культурам скотарів: поодинокі могили у вигляді масивних мегалітичних гробниць, інколи перекриті курганним насипом; значна роль худоби у поховальному ритуалі, а саме: звичай класти поруч із небіжчиком кусень м'яса або цілу свиню чи ховати тварину в окремій могилі неподалік від гробниці "господаря".

Добробут носіїв цієї культури зріс, зокрема й завдяки активному розведенню свиней. Свині добре плодяться і швидко ростуть, вони невибагливі до харчів. Отож протягом теплого сезону можна відгодувати увесь приплід і добре запастися на зиму м'ясом та салом. Вдале поєднання свинарства з хліборобством та розведення іншої худоби забезпечувало це населення харчами, певно, даючи й надлишки. На це побічно вказує наявність оригінальних поховань у позі сидячи й, можливо, у супроводі почту: чоловіків, жінок і дітей, покладених у зігнутому стані. Такі поховання вчені розглядають як могили знатних осіб — вождів, які очолювали певні угруповання. Їхній високий соціальний статус підкреслено насамперед позою. Однак набір речей у таких могилах ще досить невибагливий. Отже, соціальна диференціація ще не підкріплювалася майновою, а відтак вожді ще не відірвалися від рядових общинників.

А поруч зростали суспільства, яким потрібен був простір для життя. На кінець 3-го тисячоліття до Н.Х. Культура кулястих амфор зникає, і її територію займають носії Культури шнурової кераміки, чий добробут справляє враження досить скромного. Жили вони невеликими общинами з кількох сімей. Наприклад, поселення Середньодніпровської культури займали площу 0,1-0,3 га та складалися з кількох осель. Окрім селищ, виявлено ще й сезонні стійбища. Це дає підстави зробити висновок про відгінний характер скотарства.

Ранньої весни худобу виганяли на околиці поселення. З настанням тепла й розквітом природи худобу відганяли на віддалені пасовиська, ближні берегли для заготівлі сіна та випасу робочої худоби, а також на осінь, коли стадо верталося до селища. Радіус відгону був невеликим. Багаті пасовиська, швидке поновлення паші дозволяло утримувати невеликі гурти худоби неподалік від селищ. Це забезпечувало зв'язок пастухів з общиною, доставку молочних продуктів на поселення. Населення, що мешкало у передгір'ях Карпат, влітку випасало худобу на полонинах та альпійських луках.

Основна ж частина общини лишалася на поселенні, займаючись хліборобством, ремісничою і побутовою діяльністю, а також заготівлею фуражу. Зосереджуючи увагу на худобі, сім'я, проте, навряд чи могла

утримувати великі стада. Збільшення поголів я худоби стримувалося різними причинами. Зима в цих краях була суворою і тривалою, слід було запасати багато сіна, що з допомогою крем'яних серпів здається нереальним. Землеробство ж, що мало давати солому й полову, було недосить розвинене. Отож взимку доводилося різати худобу.

Розвиток цих суспільств стримувався також браком власної сировини для виготовлення бронзових знарядь. Її отримували з Кавказу та Балкано-Дунайського регіону. Через віддаленість металургійних осередків та їхню слабку потужність до цього населення потрапляло небагато металевих речей. Вони надходили сюди через багатоступінчасті канали обміну, зосередженого в руках вождів, котрі перерозподіляли їх між общинами. Певно, саме їхні могили мали багатший набір речей, зокрема й металевих. Однак розшарування ще було незначним, общинна солідарність і взаємодопомога лишалися провідними принципами співжиття. Лише за таких умов могли вижити невеликі колективи.

У 2-му тисячолітті до Н.Х. землеробство й скотарство проникають у середовище рибалок, що мешкали в північно-східному кутку України. Вони представлені старожитностями Мар'янівської культури. На тлі іншого населення вона постає досить архаїчною, що, певно, засвідчує складний шлях переходу до нових форм господарювання.

Може скластися уявлення про досить буденне й одноманітне життя населення лісостепової смуги цього часу. Та все ж археологічні джерела й логіка життя дають підстави сумніватися в цьому. Нам важко проникнути в емоційний світ цих людей, заповнений не лише добуванням їжі, а й радістю та печаллю перемог і невдач. За удачу треба було віддати шану прихильним до людини силам, а за невдачі — тим паче догодити їм, щоб не гнівалися надалі. Непросто уявити, як саме ці люди усвідомлювали, скажімо, смерть, але вона, безумовно, не трактувалась ними як остаточне завершення життя. Фіксуючи певний розрив у колі життя, її сприймали і як кару за порушення певного порядку, який треба було відновити, і як перехід до іншого життя, який треба було забезпечити усім необхідним.

Це й відбивають поховальні ритуали, спрямовані не лише на поховання небіжчика, а й на відновлення певного порядку в світі живих, створеному уявою. Небіжчиків не просто ховали, що було б достатнім з погляду моралі й доцільності. Про них піклувалися, водночас дбаючи і про себе. Логічно припускати, що смерть співобщинника і його поховання супроводжувалися великою емоційною напругою; це засвідчено влаштуванням могил і курганів загалом. Не менш емоційно було забарвлено й саме життя. Вдала зимівля, прихід весни, поява паростків нового врожаю, одруження, народження дитини — все це було обстав-

лено різноманітними святами й ритуалами, свідчень про які археологія майже не доносить. Та без цього суспільство не могло вижити й подолати життєві негаразди.

Тисячолітній, зовні досить монотонний у соціокультурному аспекті розвиток лісостепового населення починає набирати темпи десь із середини 2-го тисячоліття до Н.Х., що відбивають матеріали Тшинецько-Комарівської спільноти (XV-XII ст. до Н.Х.), яка на нашій території посіла місце Культури шнурової кераміки. Зростають розміри поселень та могильників, просторі житла обростають господарськими спорудами, за поховальними пам'ятками спостерігається поглиблення соціальної диференціації, у могилах з'являються окремі золоті речі. Такі зміни могли статися за умови зрушень у виробництві. У скотарстві, а воно залишалося провідною галуззю діяльності у тшинецького населення та вагомою у комарівського, це могло статися за рахунок поліпшення зимівлі худоби та піклування про молодняк. Адже саме зима є найвразливішою порою року для скотарів. Їй можна протиставити тільки заготівлю достатньої кількості високоякісних кормів, захист худоби від холоду та вміння зберегти молодняк, який з'являється переважно взимку. За цього часу споруджуються курені та повітки для худоби, а молодняк попервах утримувався, очевидно, в людських оселях, що призводило до зростання їхніх розмірів. Певно, інтенсифікації виробництва сприяло зростання чисельності общин. Це спричинило запровадження більш результативних форм кооперації праці.

Зауважимо, що кооперацію праці загалом спрямовано на об'єднання зусиль для виконання трудомістких робіт — підняття цілини, розчищення ділянок від лісу, спорудження загат, жител тощо. У скотарстві кооперація має інший характер. Об'єднання худоби окремих сімей в єдине стадо для літнього випасу, навпаки, вивільнює значну кількість людей від догляду за худобою. З досить великим стадом можуть впоратися кілька пастухів із собаками. Правила участі сімей у літньому випасі встановлювала община. Вона могла призначати пастухів, забезпечуючи їхні сім'ї хлібом та іншою продукцією. Худобу могли випасати по черзі спеціальні бригади пастухів, сформовані з представників різних сімей. Така бригада формувалася на все літо або на якийсь час, потім її змінювала інша бригада. Такі люди не лише доглядали за худобою, а й заготовляли молочні продукти на зиму — масло, сир.

Брак худоби на поселенні, окрім робочої, розв'язувала сім'ям руки для заняття хліборобством, ремеслом тощо. Це спричинило збагачення матеріальної культури, призвело до активнішого обміну, зокрема заради отримання металевих речей. Додатковий продукт, зосереджений у руках вождів, витрачається ними не тільки на потреби общини,

а й для отримання престижних речей, що мало підкреслити їхню соціальну значущість — наприклад, прикрас, серед яких зрідка зустрічаються дрібні срібні й золоті. Та загалом поховальний інвентар ще досить скромний, що разом із побутовими комплексами вказує на незначну майнову диференціацію.

Значення землеробства помітно зростає наприкінці доби бронзи. Цьому сприяло, напевно, відновлення родючості землі, а також широке запровадження бронзових знарядь праці — кельтів, серпів, мотик, доліт. За цього часу бронзові речі широко входять у господарство та побут лісостепового населення. Не маючи власних родовищ кольорових металів, металеві злитки й речі отримували з Карпатського району, де у другій половині 2-го тисячоліття до Н.Х. гірнича й металургійна справи сягнули високого рівня. Потужні металургійні осередки забезпечували металом і довколишнє населення. Помітний перелом фіксується спочатку в Середній Наддністрянщині у XIII-XII-у століттях до Н.Х. (культура Ноа). А в XI-IX-у століттях до Н.Х., можливо, внаслідок просування населення Культури фракійського Гальштату (культура Гава-Голігради в Україні), що набуло високої майстерності в оброблянні металів, металургія бронзи здобуває вагу і в Середній Наддніпрянщині (Білогрудівська культура). Водночас збільшується питома вага землеробства. Меншою мірою це торкнулося Полісся і північно-східного кутка України.

За цього часу в культовому житті розвиваються риси, властиві землеробським народам. Одним з його виявів є влаштування на поселеннях або неподалік від них попелищ (культура Ноа, Білогрудівська). Нині вони мають вигляд пагорбів, які нагадують кургани. Такі скупчення попелу містять різноманітні речі — уламки посуду та інших речей, кістки тварин, глиняні модельки хлібинок, зернин, сокир, а також скульптурки тварин і птахів. У попелищах виявлено також ями, олтарі. Отже, це не смітники, а ритуальні місця, пов'язані з культом домашнього вогнища та родючості. Вогонь, цей великий дарунок, люди шанували здавна. Символізучи тепло і світло, вогонь згодом набув ще одного значення — сили, що очищає та відроджує до нового життя. Звідси й набожне ставлення до попелу. Деякі народи полишають практику підкурганних поховань і ховають небіжчиків на звичайних кладовищах (культури Ноа, Гава-Голігради, значною мірою Бондарихінська). За цього часу урізноманітнюється комплекс матеріальної культури — і за рахунок розповсюдження різноманітних металевих речей, і шляхом розширення асортименту посуду та виробів із глини загалом, поліпшення їхньої якості. З'являється високоякісний посуд, поверхню якого загладжено так, наче вона вкрита чорним лаком.

Через дорожнечу металу його значною мірою використовували на виготовлення зброї. На цей час Європа вже була досить густо заселена. Водночас господарство ще мало переважно екстенсивний характер, а відтак вимагало розширення земель. Тому володіння досконалою зброєю надавало суспільству впевненості у захисті своєї території чи захопленні нової.

За таких умов посилюється влада вождів. Але переростання вождівства у державні структури стримувалося обсягом додаткового продукту. Це було запорукою збереження первісних стосунків. Їх, звичайно, якоюсь мірою підривала господарська самостійність окремих сімей, дозволяючи окремим з них виділитися, досягти високого соціального статусу, перебрати на себе частину організаційних функцій. Набуття ними досить значних привілеїв та відчутний відрив від основної маси виробників засвідчено курганами, відкритими нещодавно на Вінниччині. Вони перекривають поховання знатних осіб, здійснені в просторих дерев'яних гробницях та пишному вбранні з бурштиновими й золотими прикрасами. Втім, цей матеріал ще вимагає осмислення з погляду датування культурної приналежності.

Основне життя людей було зосереджено в общині. Кожна з них через спільну мову, звичаї, ритуали була пов'язана з довколишнім світом. Зростання кількості населення впродовж доби бронзи викликало сегментацію общин і поділ їх на дочірні. Такі споріднені общини в критичній ситуації виявляли солідарність, а за нормального життя були автономними об'єднаннями. Внутрішнє життя общин навряд чи вимагало якихось спеціальних та постійних органів управління. Спонукою до їх виникнення могли бути лише зовнішня загроза та необхідність боронити свою землю. Зі зникненням зовнішніх чинників зникала й потреба в таких органах.

Отже, за доби бронзи населення лісостепової смуги подолало наслідки кризи, якої зазнали землеробські суспільства кінця енеоліту. Це було не просто, з огляду на виснаженість землі та деморалізацію населення. Але момент деструкції, який призвів до пересування населення у різних напрямках для пошуку кращих земель, було подолано. Посилена увага до скотарства дещо сповільнила темпи розвитку цих суспільств, проте надала змогу відтворити родючість землі, а водночас із широким запровадженням бронзових знарядь вернутися на перспективний шлях розвитку інтенсивного землеробства, яке було запорукою розвитку й інших галузей господарства та подальшого поступу суспільства загалом. Це яскраво демонструє наступний історичний відрізок — доба залізного віку та панування культур скіфського кола.

БУДІВНИЧІ КУРГАНІВ СТЕПУ

Розвиток степового населення та значної території Лівобережного Лісостепу, що ґрунтувався на комплексній системі господарювання за виразного пріоритету скотарства, відбувався у межах інших спільностей. Це, однак, не виключало спілкування степових і лісостепових народів, як і зв'язків з навколишнім світом загалом. З 3-го тисячоліття до Н.Х. в Надчорноморських степах на ґрунті інтеграції різних груп пізньоенеолітичного населення починає формуватися єдиний спосіб господарювання та ритуального життя, зокрема поховального обряду. Логічно припускати, що такий спосіб життя був єдино можливим для того часу, тому він і поширився на значних просторах Євразії, обумовлюючи подібні форми культури. Суть його полягає в тому, що степи відкривали великі можливості для скотарства. Однак життя вимагало займатися і землеробством. Незважаючи на його малопродуктивність, від нього не можна було відмовитися, оскільки ніде було взяти хліба: навколишній світ сам не мав його вдосталь.

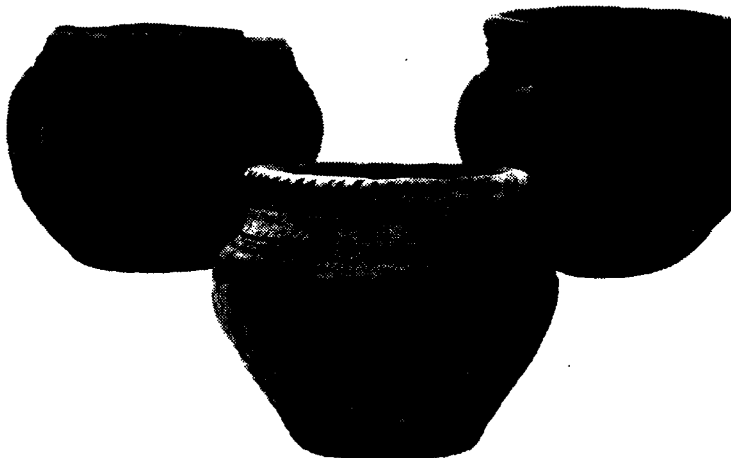
Змушене вдаватися до землеробства, степове населення водночас вело досить рухливий спосіб життя, завдяки якому худоба забезпечувалася пашою. Чим більше налічувалось худоби, тим більше пасовиськ вона вимагала і тим більшим був радіус її перегону. Проте нарощування кількості худоби мало свій поріг — він визначався наявністю кормів, особливо взимку. Нестабільна ситуація в скотарстві теж спонукала людей до хліборобства.

На відміну від лісостепового населення, що практикувало сезонний випас худоби неподалік від селищ, степове населення мало переганяти худобу на значні відстані. Адже пасовиська в Степу відновлювалися повільніше, та й скотарству тут надавали більшого значення, як порівняти із землеробством. Тому осілість обмежувалася, певно, найсуворішими місяцями — зимовими. Напровесні худобу виганяли на пасовиська. Поки йшло приготування ділянок до сівби, вона випасалася неподалік. Пізніше вся община вирушала в дорогу, полишаючи на поселеннях сторожів або від часу до часу навідуючись на них. На збирання врожаю община могла тимчасово вертатися на поселення. Однак моглоа обходитися й без цього, приберігаючи пасовиська на околицях поселення для глибокої осені та зими, коли люди верталися до своїх домівок. В такому разі для збирання врожаю посилали людей. Зібравши його та прикопавши, вони верталися до худоби. Невеликі ділянки могли засівати і на шляхах перегону, в місцях, де зупинялися на якийсь більш-менш тривалий час. Про це, зокрема, свідчать поодинокі знахід-

ки мотик і зернотерок у підкурганних похованнях, а також залишки пилку культурних рослин на стінках покладеного в могилу посуду. Цей пилок міг попасти сюди за умови, що грядки містилися поруч.

Пасовиськами користувалися відповідно до сезону та маршрутів, розподілених на спільних зборах багатьох общин. Анархії тут не було, і кожна община рухалася своєю територією. Випас розпочинали в Степу, який навесні швидко вкривався травою. На початок літа Степ вигорав, але тоді вже просихали долини та заплави, і сюди переганяли худобу. Спочатку рухалися у північному напрямку, де раніше наставали холоди. Назад худоба могла вертатися й степами, які після серпневих дощів знову вкривалися густою травою. За цей час у долинах та поблизу поселень поновлювалися пасовиська, сухим кормом яких можна було користуватися й взимку за умови, що зима видавалася безсніжною та теплою.

Життя скотарів було дуже тісно пов'язано з общиною. Одна сім'я почувалася в Степу непевно. Життя в дорозі сповнене несподіванок. Разом було легше випасати худобу та боронити її від нападу, долати жит-теві негаразди. Але спілкування людей не обмежувалося однією

общиною. З іншими колективами їх поєднували родинні стосунки — і кревні, і за шлюбом, та й просто дружні. Життя на безкрайніх просторах змушувало людей об'єднуватися, щоб разом розв'язувати всілякі проблеми: як розподілити пасовиська, покарати войовничих сусідів тощо.

Взимку общини мешкали більш-менш ізольовано, дбаючи про себе й худобу. Весна приносила тепло, радість, надію. Степ поступово вкривався травою. Вигін худоби на пасовиська радісно відзначали. Після тяжкої зими поновлювався рух у Степу. Пересуваючись із худобою, люди зупинялися біля курганів, аби вшанувати пращурів, віддати належне богам. Радісною була зустріч родичів, розкиданих по різних общинах внаслідок шлюбу, знайомих людей. У місцях, багатих на пасовиська та інші дари природи, збиралося на якийсь час багато споріднених общин. Тут відбувалися якісь особливо значущі ритуали, йшов обмін худобою й дарунками, укладалися шлюби, обговорювалися загальні справи. Свята й ритуали супроводжувалися принесенням у жертву худоби. Адже для скотаря вона була найбільшою цінністю, отож нею не зайве поділитися й з богами. Догоджаючи їм, можна було примножити

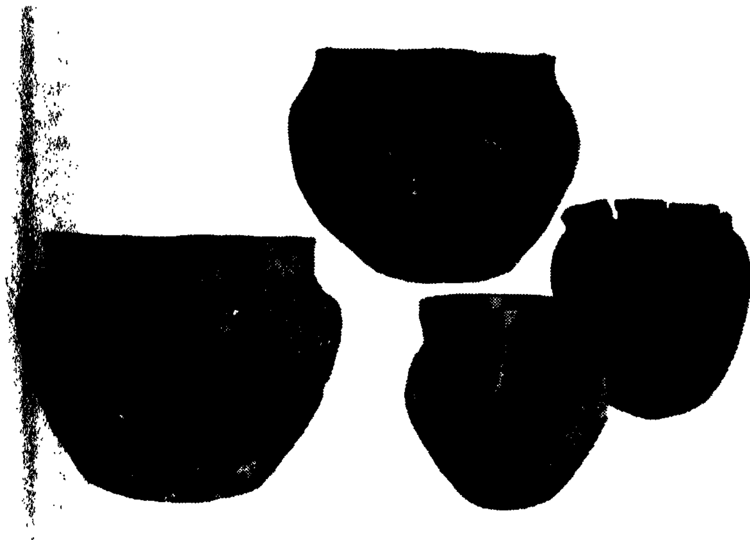

Рис. 10. Посуд степового населення доби бронзи

її кількість і водночас покуштувати смачного м'яса або й наїстися його досхочу. Думка про завтрашній день змушувала скотаря дуже дбайливо ставитися до своєї худоби.

Розвиткові скотарства та рухливого способу життя за доби бронзи, яку розпочинає в Степу Ямна культура (середина 3-го — початок 2-го тисячоліття до Н.Х.), сприяло кілька чинників. Одним із них було формування молочного напрямку скотарства. Спочатку тварин одомашнили заради м'яса, і лише згодом люди почали доїти худобу та виводити молочні породи. Молоко та кров, яку від часу до часу виціджували з шийної артерії, були провідними харчами для скотарів у дорозі. Піклуючись про стадо, вони рідко забивали худобу заради м'яса. Це було розкішшю і здебільшого приурочувалось до свят або робилося вимушено — різали підстаркуватих тварин, і то переважно взимку, коли бракувало кормів. Певно, молочний напрямок сформувався саме на цей час, що й давало змогу перейти до рухливішого способу життя і за сприятливих умов заготовити молочні продукти на зиму (масло, сири). Побічним свідченням цього є провідна роль великої рогатої худоби. Основна молочна тварина — корова. Кіз і овець, зважаючи на їхню плодючість, утримували переважно заради м'яса і вовни. З неї виготовляли повсть, ковдри, одяг.

Зростанню рухливості сприяло і впровадження транспортних засобів на колесах. Великі гарби на чотирьох колесах виявлено у похованнях Ямної культури. Вони давали змогу перевозити немічних людей та малюків, бодай невеликі запаси харчів і реманент. На них можна було перевозити й продукти, заготовлені на зиму: масло, сир, в'ялену чи солону рибу, висушені плоди тощо. За суворих умов життя в Степу люди використовували усі можливості природи. Та й перегін худоби планували так, щоб навідатися в багаті на всіляку здобич місця, а за сприятливих умов — і засіяти невеликі ділянки землі. Ямне населення вирощувало кілька сортів пшениці, ячмінь, коноплі, але найпопулярнішим було, певно, просо. Ця скоростигла культура давала харч не лише людям, а й худобі (просянку). Таке нерегулярне землеробство навряд чи давало багато зерна, але в скрутну зимову пору було доброю підмогою.

Життя в Степу за цього часу, мабуть, було нелегким. Забезпечуючи людей необхідним, такий спосіб господарювання навряд чи давав вагомий додатковий продукт. Про це, зокрема, свідчать поховання Ямної культури. Серед речей, що їх клали в могили, переважно зустрічається горщик, зрідка — кусень м'яса, ще рідше — крем'яні чи металеві предмети. Загалом склад матеріальної культури досить скромний. Водночас є поховання й пишніші — з возами, кам'яними стелами. Так означено поховання вождів різного рангу.

Річкові долини як одне із джерел забезпечення життєвих інтересів були предметом суперечок за право володіння ними, про що свідчить поява укріплених поселень. Їх виявлено поки що два, та вони, безперечно, відбивають намагання тих або інших общин твердо закріпитися на певних територіях.

Загалом такий спосіб господарювання вимагав великих територій, отож ямне населення просувається і в Лісостеп, можливо, згодом поповнюючи населення цієї смуги (Середньодніпровська культура). Інші його групи поступово досягли західних кордонів нашої країни, звідки потрапили на Балкани. З розселенням ямного населення деякі дослідники пов'язують подальше поширення індоєвропейських мов у Європі.

Певно, стабільнішою була ситуація в Криму (Кемі-Обинська культура цього ж часу), де населення поєднувало землеробство з відгоном худоби на літо в Степ та гірські долини. Цей тип скотарства, досить продуктивний, існує й понині в гірських районах. Окрім того, теплий клімат давав змогу краще зберегти худобу взимку. Побічним свідченням більш стабільного способу життя є високоякісний посуд, а також монументальні кам'яні гробниці з різьбленням та розписами, оточені кромлехами (викладеними з каміння колами), означені менгірами, антропоморфними стелами з багатою символікою.

Імпульс подальшому розвиткові було, можливо, надано просуванням у наші степи десь із Північного Кавказу груп населення, що принесли, зокрема, новий ритуальний звичай (поховання небіжчиків не в ямах, а в катакомбах) і нову матеріальну й духовну культуру та дещо відмінні навички господарювання. Під впливом цього населення Ямна культура трансформується і замінюється Катакомбною (приблизно XX-XVII-те століття до Н.Х.). Відтепер розпочинається активне впровадження бронзи, що стимулювалося відкриттям руд у Донбасі та формуванням місцевого осередку металургії. Про можливу активізацію ремісничої діяльності свідчать так звані поховання ремісників, що супроводжувалися наборами інструментів, використовуваних майстрами різних спеціальностей, а часом і готовими виробами. Такі поховання властиві саме Катакомбній культурі. Металеві речі надходили, як і раніше, і з Кавказу.

Розвиток металургійної справи стимулював землеробство, якому сприяло також запровадження орних знарядь. Для Катакомбної культури маємо прямі докази цього: знахідка рала у похованні, значна кількість кісток волів на поселеннях. На активне заняття хліборобством вказують і такі побічні дані, як мотив колоска в оздобленні кам'яних сокир і посуду. Загалом посуд цієї культури вирізняється

Рис. 11. Речі з поховань катакомбної культури

кращою якістю, різноманітністю форм і яскравою орнаментацією, що наближає його до кераміки землеробських народів. Усе це, а також збільшення кількості поселень вказує на більш осілий спосіб життя.

Катакомбне населення додало своїх нюансів і до ведення скотарства. Воно стало вирізнятися чіткішою організацією випасу худоби, на шляхах перегону якої влаштовували поселення, де займалися й землеробством. На такий ланцюжок поселень, що позначав переходи кожної общини, навідувалися від року до року в певні сезони. А на якихось і зимували. Але справжніх поселень тривалого характеру із значними культурними накопиченнями поки що не виявлено.

За цього часу інтенсифікація виробництва призвела до отримання значнішого, аніж раніше, додаткового продукту, що дало змогу активніше займатися ремеслом і ритуальною діяльністю. Останнє знаходить яскравий вираз у поховальному обряді. Поховання небіжчиків обставляються пишніше — зростає кількість поховань з речами, з кістками тварин, із символами високого соціального рангу (булава, сокира, зброя). Щодо деяких померлих застосовують примітивні засоби муміфікації та створення посмертних масок із глини. Усе це засвідчує більш високий рівень добробуту катакомбного населення, наявність складної соціальної організації на чолі з лідерами-вождями.

Проте можливості отримання вагомого додаткового продукту за цього часу все ще були обмеженими. Незначні масштаби землеробства хіба що забезпечували мінімум потреб у хлібі. Що ж до скотарства, то навіть за найбільшої вправності степовиків їхня залежність від природної стихії була надто великою. Тяжка зима чи пошесть могли вигубити стадо; відновити ж його було надто важко. Кількісному зростанню худоби перешкоджало й надмірне принесення в жертву, а також споживання її під час проведення ритуалів. Одноманітність оточення не сприяла і обміну худоби на престижні речі. Принаймні надалі в Степу спостерігається посилення землеробської тенденції.

ЗЛЕТ ЗЕМЛЕРОБСТВА В СТЕПУ

Яскрава Катакомбна культура з її оригінальним поховальним звичаєм на XVII-е століття до Н.Х. згасає, а можливо, під дією дестабілізуючих чинників модифікується. Про це, зокрема, свідчать деякі

риси схожості між нею та наступною — Культурою багатопружкової кераміки. Саме її носіями полишено не лише сезонні стійбища, а й стаціонарні поселення, на яких мешкали упродовж цілого року. Тут зводили кам'яні (або на кам'яних фундаментах) оселі. Разом із фактом розведення свиней, які вимагають осілості, це свідчить про те, що більша частина общини жила осіло, практикуючи відгін худоби на теплий сезон у супроводі пастухів.

На перших порах це не давало вагомого результату. Увесь склад матеріальних залишків (щоправда, поселень розкопано дуже мало) вельми скромний. Дуже одноманітні й поховання — переважно без речей або з дуже невибагливими дарами. Водночас це населення налагодило тісні стосунки із західними, що мешкали в Попрутті, та кавказькими народами для отримання металевих речей. Певно, це сприяло накопиченню дорогих і престижних речей, що відбито в численних скарбах, зокрема й знаменитому Бородінському.

Тяжіння поселень Культури багатопружкової кераміки до лісостепової смуги, що давало змогу активніше займатися хліборобством, згодом вилилося в те, що саме тут концентруються осередки осілості. Це насамперед стосується лісостепового Лівобережжя України, в історії якого XVI-XII-е століття до Н.Х. репрезентовані Зрубною культурою. На нашій території вона сформувалася під впливом населення, яке прийшло зі Сходу, з Поволжя. Воно оцінило можливості Донбасу, налагодивши гірничо-металургійну справу, з якою було добре обізнане. Це сприяло подальшому розвитку. Чітке розмежування поселень, розташованих у лісостеповій смузі, та поховальних пам'яток, сконцентрованих головним чином у степовій, свідчить про те, що Степ спочатку слугував для тривалого, відгінного випасу худоби з ранньої весни до пізньої осені. У такому відгоні, судячи зі складу похованих (чоловіки, жінки й діти різного віку), брала участь значна частина населення — цілі сім'ї. Решта лишалася на поселеннях: доглядала поля, споруджувала та ремонтувала житла й господарські приміщення, виготовляла різні речі та готувалася до зимівлі.

Повернення худоби пізньої осені на поселення створювало проблеми з її утриманням та захистом від холоду. З якогось часу її почали вирішувати влаштуванням зимників у Степу. Широке освоєння степів, зведення тут ритуальних центрів у вигляді фігурних монументальних насипів дає підстави вважати, що якась частина населення лишалася тут на зиму у прихистку природних та рукотворних сховищ. Численні кургани та святилища Зрубної культури степової смуги засвідчують намагання цього населення закріпитися тут всупереч прагненню до цього іншого населення — Сабатинівської культури, що проживало

переважно на захід від Дніпра в його пониззі. Відкритий Степ був ареною спілкування цих двох спільнот, що й породило схожість рис їхніх культур.

Збільшення кількості худоби, недоцільність її далеких перегонів, а можливо, й намагання утвердитися в Степу спричинили осідання в ньому та освоєння його частиною зрубного населення не лише заради пасовиськ, а й для хліборобства. За пізнього етапу Зрубної культури у степах Донбасу та Північно-Східного Надазов'я виникає густа мережа поселень, які часом утворюють цілі кущі. Вони так само засвідчують прагнення общин забезпечити себе не тільки молоком та м'ясом, а й хлібом.

Але підняти землеробство в Степу було справою надзвичайно важкою. На якийсь час це вдалося племенам Сабатинівської культури (XIV-XII-е століття до Н.Х.), які демонструють небувалий злет хліборобства: перший і останній для первісності. Господарство сабатинівців гармонійно поєднувало землеробство й скотарство, що надавало поштовху розвиткові різномаїтних ремесел та влаштуванню побуту. Цьому сприяло широке впровадження бронзових знарядь. Вони стали провідним чинником нового етапу освоєння степів, зокрема з метою хліборобства. Степ, особливо Північно-Західне Надчорномор'я, змінює свій споконвічний вигляд і вкривається густою мережею поселень з кам'яними оселями, оточеними господарськими будівлями, майстернями тощо. Шляхом розкопок тут знайдено величезну кількість речей, зокрема й для обробітку землі, збирання та переробки зерна, а також попелища, які вказують на переміщення ритуальної діяльності в межі поселень та акцентування уваги на землеробських культах.

Усі ці зрушення, безумовно, сталися не лише на ґрунті технологічної оснащеності, а й внаслідок досконалішої організації виробництва і життя. Активізація землеробства полегшувала зимівлю худоби, а відтак збільшення її поголів'я. Але скупчення великої кількості худоби на поселенні створювало труднощі з доглядом за нею. Вихід було знайдено у влаштуванні частини худоби на спеціальних висілках неподалік від основних поселень. Розподіл худоби по висілках полегшував її утримання, а також усував загрозу масової пошесті. Принаймні так можна пояснити величезну кількість поселень Сабатинівської культури, зокрема і з незначними культурними накопиченнями, одним-двома житлами, чи й без них. Коли влітку худобу випасали на віддалених пасовиськах, на таких висілках могли лишатися одна-дві молоді сім'ї, що обробляли для своїх потреб якісь невеличкі земельні ділянки та, головне, готувалися до зимівлі худоби. Впадає у вічі, що більшість серед знахідок бронзових речей становлять серпи, отже, створити запа-

си сіна було чим. На такі висілки могли підвозити солому та полову і з основних поселень. Збільшення поголів'я худоби засвідчено величезною кількістю кісток тварин у нашаруваннях поселень, а також широким розповсюдженням знарядь і речей з кістки й рогу, виявленням майстерень із їх виготовлення, а також великою кількістю знарядь для обробляння шкур.

У цей час спостерігається значний приріст населення, спричинений як більш осілим способом, так і новою організацією життя. Центр його вирування припадав на поселення, що були не лише землеробськими та ремісничими центрами, а й організаційними осередками. Тут вирішувалися питання землекористування, внпасу худоби та її зимівлі, забезпечення виробництва знаряддями праці й сировиною, налагодження обміну з близькими й далекими сусідами. Розмежування землеробства й скотарства, виведення останнього за межі основних поселень дали змогу раціональніше використовувати трудові ресурси, спрямувати їх значною мірою і на землеробство та ремесла. Будівельна, керамічна, металургійна, кожум'яцька справи, різьблення з кістки та рогу досягли високого рівня завдяки появі спеціальних майстерень. Поселення — просторі кам'яні оселі — набули певної комфортності, небувалої для степового населення, а життя — стабільності, що відбивають господарські споруди, сховища тощо. Якусь частину худоби заради господарських потреб (оранка, сіянка, перевезення вантажів), а також заради харчування утримували й на таких поселеннях.

Складне розгалужене господарство було під силу великій сім'ї за умови чіткого розподілу праці в ній. Молодь займалася випасом худоби, отож молоді шлюбні пари тимчасово могли мешкати на висілках. Зростання складу сім'ї відбито великими багатокімнатними будівлями, а також розташуванням осель кущами зі спільним двором. Коли діти створювали власні сім'ї, до батьківської оселі добудовували нові приміщення. Через це деякі поселення сягнули великої щільності забудови, що зовні нагадує ранні міста.

Не викликає сумніву, що Сабатинівське суспільство мало складну організацію. Водночас виділення прошарку, відповідального за таку організацію, археологічними джерелами майже не фіксується: тут немає пишних поховань, монументальних культових споруд, тієї просторової організації поселень, яка притаманна містам. Єдиним свідченням зростання влади вождів, їх контролю за обміном та витратою суспільного додаткового продукту є чисельні скарби. І знову ж таки впадає у вічі, що ці скарби складаються не з дорогих престижних речей, а з необхідних для суспільного виробництва й життя (знаряддя, зброя тощо).

Цей сплеск господарської діяльності в Степу змінився спадом. Причину цього вбачають в активізації хліборобства та винищенні ресурсів, зокрема лісів і гаїв, для будівництва, металургійної й керамічної справи, опалення. Це викликало обміління річок та вигорання Степу. Додаймо сюди також руйнацію пасовиськ через значну кількість худоби та надмірне внпасання, що треба вважати новим зростанням скотарської тенденції. Принаймні такою була наступна Білозерська культура — остання культура доби бронзи. Вона склалася за активної взаємодії зрубного й сабатинівського населення, що призвело до схожості рис культури на великих просторах українських степів та частково Лісостепу, особливо лівобережного. Через значну виснаженість земель Північно-Західного Надчорномор'я смуга осілості якоюсь мірою пересувається до Наддніпрянщнни і Криму. Кількість поселень за цього часу різко скорочується, зменшуються їхні розміри, щільність забудови, насиченість культурними залишками. Спостерігається деградація будівельної та занепад металургійної справи.

Господарство значною мірою вертається до екстенсивного шляху розвитку. Єдиним способом підтримки скотарства є посилення рухливості, якомога довше утримання худоби на пасовиськах. За цього часу посилюється роль конярства, оскільки коней легше було прогодувати взимку в силу їхнього вміння видобувати копитами суху траву з-під снігу чи крижаної плівки. Це полегшувало зимівлю іншої худоби — корів, овець та кіз, а відтак сприяло формуванню нового типу скотарства, вже кочового. До нього лишався один крок, що й демонструє нова доба — залізного віку.

Отже, коли в лісостеповій смузі, нехай і повільно, впродовж доби бронзи все ж відродився традиційний землеробський стиль життя, то в степовій ця доба минула в пошуках господарської адаптації. Вона відбувалася переважно через худобу, зростання кількості якої продиктувало винайдення нових способів її утримання. Через це та завдяки рухливості степові народи розвивалися динамічніше в часі й просторі. Пріоритет худоби і сімейна власність на неї були ґрунтом для соціальної диференціації, що разом із потребами захисту її та пасовиськ сприяло зростанню влади вождів. Спільний випас та спільний догляд за худобою давав можливість вождям використовувати працю общинників у догляді за їхніми стадами, концентрувати увагу на організаційно-військовій та ритуальній справах. Це підривало первісні засади, створювало підґрунтя для експлуатації, що мала різноманітні форми взаємодопомоги та вияву поваги до вождів. Проте нестабільне життя в Степу, а відтак і нестабільний додатковий продукт згуртовували

людей, спонукали їх до солідарності в протистоянні життєвим негараздам та зовнішньому світові. Збереженню традиційних стосунків сприяло й спільне користування пасовиськами та угіддями, а також неспокійне загалом життя. Останнє викликало консолідацію общин у племена і формування племінних органів керування. Вони організували общини на спільну працю, спрямовану на зведення захисних споруд (Ямна культура), величних курганів та ритуальних центрів. Але обмежені можливості отримання додаткового продукту стримували процес диференціації, а відтак і переростання племінних структур у державні.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

НАРОДИ УКРАЇНИ ЗА СКІФСЬКИХ ЧАСІВ

1-е тисячоліття до Н.Х. та початок І-го тисячоліття н.е. стали помітною віхою у розвитку давніх людностей, які проживали на території сучасної України. Невипадково існує кілька визначень цієї епохи. Так, за археологічною класифікацією це була ранньозалізна доба, а з позиції історичної науки — скіфська доба та період становлення перших ранньодержавних утворень. І кожне таке визначення має вагомі підстави.

Справді, вже від початку 1-го тисячоліття до Н.Х. залізо дедалі більше використовується населенням Північного Причорномор'я. Інтенсивність та повсюдність цього процесу обумовлювалися цінними властивостями нового матеріалу: його міцністю, високою технологічністю обробляння і досить значним поширенням сировини для його виготовлення (передусім — болотяної руди). Все це дало змогу виробляти набагато надійніші та дешевші речі, ніж із бронзи або каменю.

Насамперед це стосувалося предметів озброєння, деталей кінської вуздечки та знарядь праці, але згодом (приблизно в VII ст. до Н.Х.) залізо стає найпоширенішим із металів.

Зрозуміло, що така "технічна революція" вплинула на розвиток усіх сфер людської діяльності, особливо — військової справи та господарства. Саме на початку 1-го тисячоліття до Н.Х. у степах Північного Причорномор'я відбувається остаточний перехід населення до кочового скотарства, а в лісостепових районах поширюється орне землеробство, яке стає основою економіки місцевих племен. Наслідком цього було остаточне виокремлення в межах цих природно-географічних регіонів двох різних культурно-історичних областей з відмінними способом життя, побутом та звичаями, тенденція до чого простежується ще з епохи енеоліту та бронзи.

Ще один важливий чинник культурно-історичного розвитку населення Північного Причорномор'я з'являється у VII — VI ст. до Н.Х., коли на північному узбережжі Чорного моря було засновано цілу низку поселень грецьких колоністів. Виникає унікальна контактна зона, де взаємодіяли три різні за своєю природою світи — степових кочовиків, осілих землеробів Лісостепу та мешканців античних центрів. Ситуація, що склалася, мала чимало важливих наслідків.

Зокрема, у рамках Північного Причорномор'я поступово складається своєрідний симбіоз різних господарських систем та культур. Одним із найяскравіших прикладів такого симбіозу є Велика Скіфія — одне з перших державних утворень Східної Європи, що об'єднало під владою іраномовних кочових скіфів різні за походженням племена та народи, серед яких були й предки східних слов'ян.

Виникнення досить сталих і могутніх у військовому відношенні племінних союзів та ранньодержавних угруповань виводить їх творців на широку арену світової історії. Тому згадки про мешканців Північного Причорномор'я, географію та природне середовище останнього з'являються у різноманітних писемних документах.
Починається новий, писемний період
в історії України.

§1. Населення України у передскіфські часи. Кіммерійці та їхні сусіди

ПИСЕМНІ ДАНІ ПРО КІММЕРІЙЦІВ

Кіммерійці — перший народ Східної Європи, справжнє ім'я якого було зафіксовано у різноманітних писемних джерелах і дійшло до наших часів.

Найдавніша згадка про кіммерійців міститься, мабуть, у безсмертній "Одіссеї", де розповідається про тривалі мандри правителя Ітаки та його вірних прибічників (XI, 13-19):

Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану.
Там розташовані місто й країна людей кіммерійських,
Хмарами й млою оповиті. Ніколи промінням ласкавим
Не осяває їх сонце в блакиті ясній світлодайне,
Чи від землі воно йде у зоряні неба глибини,
Чи повертається знов до землі з неосяжного неба, —
Ніч лиховісна там вічно нещасних людей покриває.

Брак конкретної інформації щодо загадкової оселі кіммерійців у цьому барвистому описі далекої для греків північної країни компенсується свідченнями іншого характеру, пов'язаними з кіммерійською навалою на територію Близького Сходу.

Деякі дані про ті часи збереглися у "Географії" — головній праці грецького вченого Страбона, який жив на межі двох епох (64/63 р. до Н.Х. — 23/24 р. н.е.), але використав у своїй книжці багато даних

своїх попередників. За його свідченнями, кіммерійські вторгнення до Малої Азії та у прилеглі райони почалися ще за часів Гомера (VIII або початок VII ст. до Н.Х.), а може, й раніше. Дані Страбона доповнюються повідомленнями ассирійських розвідників та дипломатів, свідченнями вавилонських хронік, а також розповідями Геродота та інших грецьких авторів.

Відповідно до цих писемних джерел, близько середини VIII ст. до Н.Х. кіммерійці взяли участь у знищенні Фрігійського царства, що знаходилось у центрі сучасної Анатолії. Приблизно у 654 р. до Н.Х. вони оволоділи столицею Лідійського царства Сарди, яке існувало в ті часи у західній частині Малої Азії, а цар Лідії Гіг загинув у битві з ними. Кіммерійці також зруйнували деякі міста іонійських греків, зокрема Магнесію та Ефес. Страбон зберіг для нас написані у цей період рядки грецького поета Калліна, де згадувалося "військо нечестивих кіммерійців", що прямувало на Ефес. Загрожувало воно й іншим грецьким містам. Так, на території Мілета, великого грецького поліса Малої Азії, археологам пощастило знайти систему укріплень, побудованих для захисту від кіммерійської навали.

У другій половині VIII ст. до Н.Х. згадки про кіммерійців з'являються також у ассирійських писемних документах. У той час на території Передньої Азії розгорталися досить бурхливі події. Зокрема, наприкінці VIII ст. до Н.Х. загострилося суперництво між двома великими державами давнього Сходу — Ассирією та Урарту. Супротивники пильно стежили один за одним. Приблизно у період між 722-715 рр. до Н.Х. ассирійські агенти повідомили із Урарту, що володар цієї країни Руса І-ий зазнав тяжкої поразки саме від кіммерійців. Трохи пізніше військо ассирійського царя Саргона ІІ-го завдало рішучого удару Урарту, а Руса І-ий ударом кинджала покінчив із собою. Проте щасливий переможець не набагато пережив свого супротивника — у 705 р. до Н.Х. він загинув. Не виключено, як вважає видатний сходознавець І.М.Дьяконов, що свою смерть він знайшов у битві з тими ж таки кіммерійцями.

У 679-678 рр. до Н.Х. кіммерійці напали на Ассирію, однак були розбиті. Відносини кіммерійців з Ассирією були не тільки ворожими — вони перебували там і як наймане військо. Проте довго використовувати здобутки своїх перемог на Близькому Сході кіммерійцям не судилося — вторгнення до цього регіону скіфських загонів і наступне утвердження тут скіфського панування поклало край кіммерійській навалі, а якась частина кіммерійців увійшла до складу скіфського об'єднання. Принаймні з другої половини VII ст. до Н.Х. у передньоазіатских документах згадується лише ім'я скіфів.

Порівняти досить численні писемні згадки про кіммерійців із конкретним археологічним матеріалом тривалий час не щастило, незважаючи на пряму "підказку" Геродота. У своїй "Історії" (IV, 11-12) він підкреслює, що країна, де мешкають скіфи, раніше належала кіммерійцям. І ще за його часів у Скіфії збереглися пов'язані з ними назви — кіммерійські стіни, кіммерійські переправи, область, що зветься Кіммерією, тощо. Тобто від археологів вимагалося нібито небагато — "лише" виокремити на території півдня Східної Європи пам'ятки, що датуються передскіфським часом і відповідають за своїм характером свідченням про кочовий спосіб життя та войовничість кіммерійців.

Відомо кілька спроб розв'язати цю наукову проблему, зокрема у працях таких авторитетних фахівців, як В.О.Городцов, М.І.Артамонов, Б.М.Граков. Проте лише кілька десятиріч тому в розпорядженні дослідників з'явилося досить археологічних даних, щоб підійти до неї суто конкретно. Завдяки розробкам О.О.Ієссена та О.І.Тереножкіна була визначена група пам'яток, яку за знахідками у кургані поблизу хутора. Чорногорівський на Донеччині та бронзовими виробами і ливарними формами зі скарбу, відкритого у м.Новочеркаськ Ростовської області було названо культурою Чорногорівсько-Новочеркаського типу. О.О.Ієссен пов'язував її чи то з кіммерійцями, чи то з ранніми скіфами. Інакше підійшов до цього питання О.І.Тереножкін. Цей видатний київський дослідник присвятив кіммерійській проблемі чималу частку свого життя. У підсумку багаторічної плідної праці він прийшов до визначення: культуру типу Чорногорівсько-Новочеркаського скарбу можна беззастережно розглядати як культуру історичних кіммерійців (тобто кіммерійців часу писемних згадок). Її хронологічні рамки слід визначити у межах 900-650 рр. до Н.Х.

Основним матеріалом для археологічного вивчення кіммерійців, як і інших кочових народів, є їхні поховальні пам'ятки. Поховання здійснювались у прямокутних або овальних могилах, над якими споруджували курганний насип чи використовували для цього ритуалу курган більш ранніх часів, у насип якого "впускали" могилу. Інколи стіни могильної ями обшивали деревом. З цього ж матеріалу робили і перекриття над могилою. У чоловічі поховання клали зброю та вуздечки, зрідка тут же ховали й бойових коней небіжчика. Інвентар жіночих поховань був скромнішим і складався переважно з ліпної кераміки.

Нині відомо вже близько двохсот таких пам'яток, що дає змогу займатися детальним вивченням історії та культури цього кочового народу із залученням не тільки писемних, а й усієї сукупності архео-

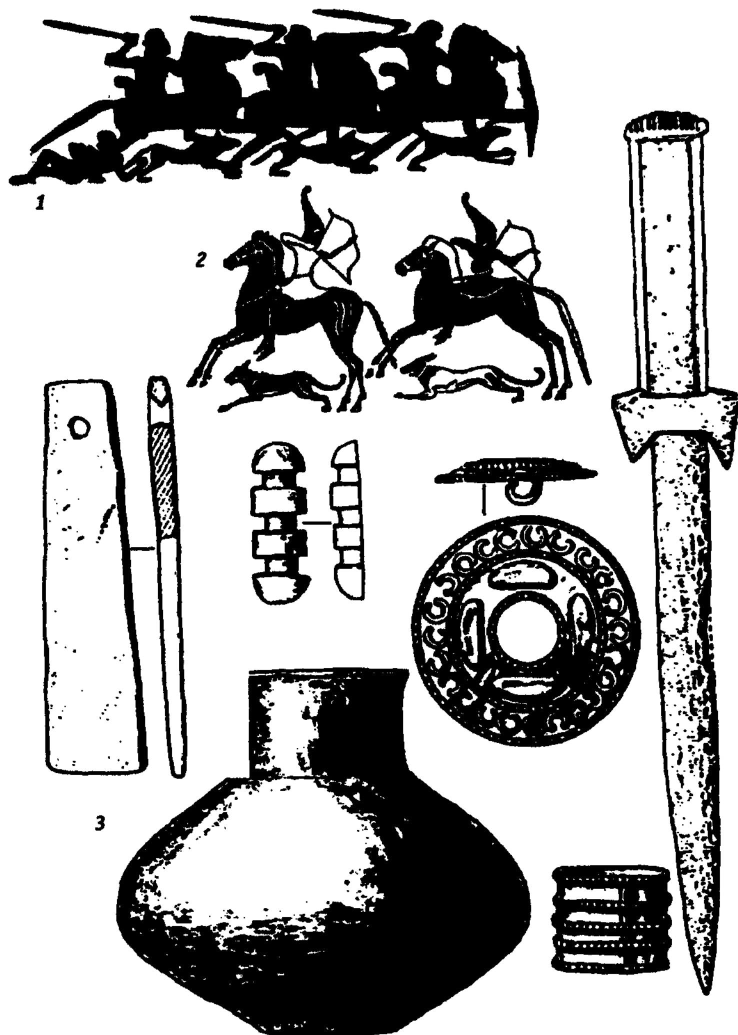

Рис. 12. Зображення кіммерійців та характерні для них речі:
1 — саркофаг із Клазомен; 2 — ваза з Ватиканського музею;
3 — речі з поховання в кургані Висока Могила

логічних джерел. Одним із питань, у розгляді якого допомагають насамперед археологічні матеріали, є питання про походження кіммерійців та їхню етнічну історію.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ КІММЕРІЙЦІВ

Оскільки вивчення кіммерійців як конкретного історичного народу перебуває, можна сказати, ще на самому початку, то не всі аспекти цієї проблеми з'ясовано однаковою мірою.

Численні дискусії точилися щодо мовної приналежності цього народу. Ще на початку нашого сторіччя фундатор сучасної школи скіфознавства М.І.Ростовцев дійшов висновку, що вони розмовляли фракійською мовою — однією з мертвих зараз індоєвропейських мов, поширеною в давнину у східній частині Балканського півострова та на прилеглих територіях. Завдяки високому авторитету дослідника цю тезу сприйняло багато фахівців. Крім того, матеріалів для дослідження цього питання було обмаль — про кіммерійську мову можна говорити лише на основі кількох слів, які збереглися в писемних джерелах. Це, зокрема, імена кіммерійських вождів Теушпи, Тугдамме (Лігдаміса) та Шандакшатри. Стосовно походження цих імен лінгвісти не дійшли якогось одностайного висновку — лише ім'я Шандакшатри впевнено виводиться з іранської, оскільки його друга частина — "кшатр" — є типовим лише для іранських мов словом, яке можна тлумачити як "влада", "доля", "талан" тощо.

Останнім часом питання про мову кіммерійців почало більш-менш з'ясовуватися. Так, на основі археологічних досліджень О.І.Тереножкін сформулював і переконливо довів тезу про генетичний зв'язок історичних кіммерійців з племенами зрубної культури. Щодо останніх, а також близьких їм за походженням та культурою племен Андронівської культури, поширених на схід від Волги, найпереконливішою є думка про їхню іраномовну приналежність. І це цілком зрозуміло: хоч би чим закінчилася гостра дискусія стосовно прабатьківщини індо-іранських народів, уже зараз лінгвісти переконалися в наявності глибоких місцевих коренів іраномовних племен на півдні Східної Європи. Відомий дослідник В.І.Абаєв прямо зазначав, що дана теза ґрунтується, зокрема, на деяких мовних запозиченнях, що могли мати місце не пізніше, ніж у другій половині 2-го тисячоліття до Н.Х.

Висновок про генетичний зв'язок історичних кіммерійців з носіями зрубної культури не тільки з'ясовує питання про мову першого народу Східної Європи, назва якого збереглася до наших часів, а й дає мож-

ливість зазирнути в його далеке минуле. Нині доведено, що предками зрубного населення була людність Полтавкінської культури, яка населяла територію Нижнього Поволжя у першій половині 2-го тисячоліття до Н.Х. Саме цю територію й можна вважати стародавньою прабатьківщиною кіммерійців.

Проте у формуванні кіммерійського етносу брали участь не тільки зрубні племена, а й групи населення, що прийшли в Південно-Східну Європу з території сучасного Казахстану та Південного Сибіру. Саме з цими районами пов'язані чужородні для європейського Півдня форми наконечників стріл, кинджалів, вудил та псаліїв, а також антропоморфних статуй, що з'являються тут на чорногорівському етапі розвитку кіммерійського населення.

Це дає підстави твердити, що на межі X-IX ст. до Н.Х. мало місце велике перегрупування племен усередині єдиного іраномовного (зрубно-андронівського) масиву, який займав у ті часи значну частину півдня Євразії. Ця подія не могла призвести до докорінної зміни етнічної ситуації у кіммерійських степах; до того ж, як свідчить археологія, не пізніше, ніж у середині VIII ст. до Н.Х. чужинці розчинилися серед місцевого населення. Проте вони також відграли певну роль у формуванні гетерогенного етносу історичних кіммерійців, які полишили по собі глибокий слід в історії України та сусідніх країн.

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД, КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО КІММЕРІЙЦІВ

Кіммерійці були першим народом, який уповні пристосувався до екологічних умов східноєвропейських степів та завдяки кочовому способу виробництва максимально використовував наявні тут природні ресурси, передусім багаті пасовиська. Вони створили першу власне кочову культуру в цьому регіоні, яка органічно співвідносилася з довколишнім середовищем. Основою їхнього господарства було кочове скотарство, провідна роль у якому належала конярству, що забезпечувало "засобами пересування" кіммерійських воїнів і пастухів, а також давало значну частину продуктів харчування — дивними доярами кобилиць і молокоїдами звуться в "Іліаді" далекі мешканці північнопричорноморських степів.

Велику роль у житті кіммерійців відігравали війни. Походи в далекі країни Передньої і Малої Азії (про них ми розповідали раніше) відкривали кочовикам широкі можливості для здобуття продуктів землеробства і ремесла. Окремі речі передньоазіатського виробництва цього

часу знайдено і в Україні. Зокрема, це бронзові кінські пряжки-прикраси, схожі на які можна знайти на вуздечках коней, зображених на ассирійських рельєфах.

Постійного тиску з боку кіммерійських племен зазнавало й осіле населення українського Лісостепу — якраз у кіммерійську добу в південних районах цієї землеробської зони почали виникати городища з розвинутою системою укріплень для захисту від кочової загрози. Проте не завжди такий захист був ефективним. На території Середнього Подніпров'я виявлено кілька поховань (поблизу сіл Квітки та Вільшани Черкаської області, в с.Носачове Полтавської області та ін.), що їх із великою часткою вірогідності можна розглядати як власне кіммерійські. Тому не варто виключати можливості проникнення номадів на територію Лісостепу.

Досить виразні сліди кіммерійської експансії простежуються також на захід від кіммерійських степів — на території Середньої Європи. Польський дослідник Я.Хохоровський, який займається їх вивченням, вважає, що рух кіммерійців на захід розпочався ще у IX ст. до Н.Х., коли кочовики через східнокарпатські перевали досягли Карпатської улоговини. Наступні хвилі кіммерійців докотилися ще далі — до Угорської низовини, де виявлено найбільшу в Середній Європі концентрацію речей кіммерійського типу. Тут також знайдено схожі з кіммерійськими поховання, що не відповідають місцевим традиціям.

Кочове життя і войовничість кіммерійських племен позначилися на всіх гранях їхнього життя, зокрема й на зовнішньому вигляді. Збереглося кілька зображень кіннотників, яких чимало фахівців вважають кіммерійцями. Це, зокрема, кам'яний рельєф із палацу ассирійського царя Ашшурнацирпала II-го, який посідав трон у 883-859 рр. до Н.Х. (так званий Німрудський рельєф), та дещо пізніші (VI ст. до Н.Х.) витвори античних митців — фриз на теракотовому саркофазі з Клазомен та розпис на вазі із зібрання Ватиканського музею. На цих зображеннях одяг кіммерійців відповідає степовим "стандартам", які було вироблено під впливом кочових умов життя. Вони зодягнуті у зручні для вершників вузькі штани, м'які черевики та короткі свити. Головні убори двох зразків — високі гостроверхі шапки-башлики та досить невеликі убори з широкою тулією. Можливо, ці етнографічні деталі відображають реальний племінний поділ кіммерійського кочового об'єднання.

Специфіка кіммерійського буття відбилася й у матеріальній культурі — насамперед за рахунок розробки першокласних для свого часу зразків озброєння і спорядження бойового коня. Головною зброєю був потужний далекобійний лук зі стрілами, до яких прилаштовували бронзові дволопастеві вістрі.

У ближньому бою кіммерійці застосовували мечі, повністю виготовлені із заліза або споряджені бронзовими руків'ями. Їхня довжина часом перевищувала 1 м. Металографічні дослідження засвідчили, що металурги кіммерійської доби — а це був лише початок освоєння чорних металів — могли виробляти як просте крицеве залізо, так і високовуглецеву сталь, а ковалі добре володіли основними прийомами своєї професії; вони, наприклад, уже могли здійснювати цементування металу й ковальське зварювання.

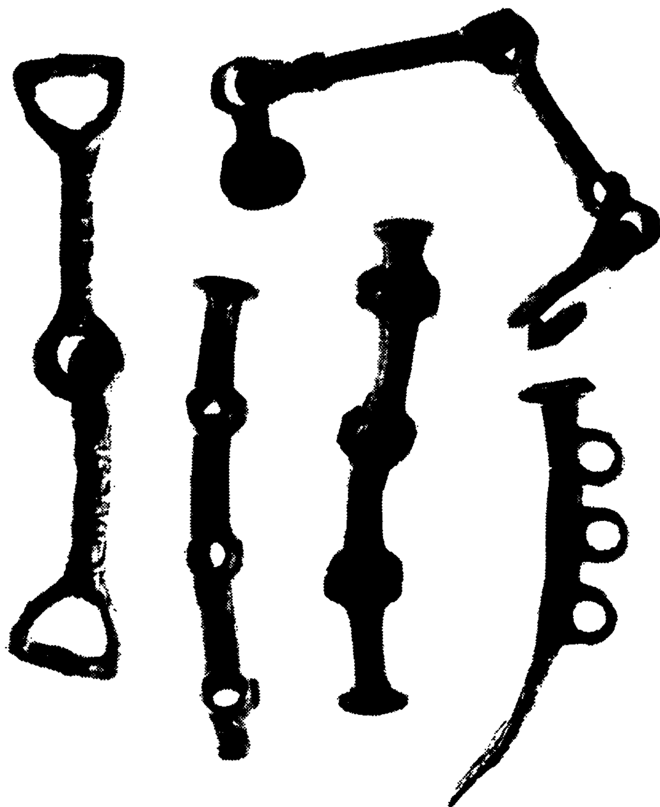

Рис. 13. Вудила та псалії з кіммерійських поховань

Подекуди застосовувались і списи з залізними вістрями, але широкого поширення серед кіммерійців ця зброя не набула. Іншими словами, як свідчать археологічні матеріали та поодинокі зображення кіммерійських воїнів, останні у своїй масі були легкоозброєною кіннотою — якихось достовірних даних про використання ними захисного обладунку ми на маємо. Проте не виключено, що кіммерійці одягали до бою досить прості, але ефективні шкіряні обладунки, поширені й серед кочовиків пізнішого часу, та користувалися легкими щитами.

Численними знахідками представлені й деталі кінського спорядження кіммерійського часу. Головними частинами вуздечки верхового коня були бронзові вудила і прямі чи плавно зігнуті псалії, з допомогою яких вудила фіксувались у роті коня. Ремені вуздечки прикрашалися різноманітними бронзовими й кістяними оздобами.

Кіммерійська зброя і зразки кінського спорядження набули широкого поширення, що є найкращим доказом їхньої високої ефективності та вдалої конструкції. Так, вони часто зустрічаються серед пам'яток місцевого населення Північного Кавказу, українського Лісостепу, Середньої Європи. В археології останньої навіть виділяється на цій підставі окремий "фрако-кіммерійський" етап у розвитку місцевих племен.

Кочовий спосіб життя позначався не тільки на ужиткових речах, а й на соціальному розвитку кіммерійців. Головною цінністю кочовиків була худоба, череди якої могли легко переходити з рук у руки внаслідок збройних сутичок, посух, епідемій і накопичуватись у наймогутніших одноплеменців. Їм же перепадала основна частка воєнної здобичі, що також сприяло майновому і соціальному розшаруванню кіммерійського суспільства. Археологічно цей процесс простежується у появі могил військової аристократії, що своїми розмірами й багатим начинням помітно відрізняються від основної маси кіммерійських поховань. До них можна віднести поховання у курганах Гиреєва Могила поблизу Ростова-на-Дону, Висока Могила на Запоріжжі, а також поблизу сіл Єнджа та Бєлоградець у Болгарії тощо. Наведемо лише як приклад короткий опис поховання кіммерійського "царя" біля с.Бєлоградець. Йому було 40-45 років, разом з ним у могилі знайдено кинджал у піхвах, оздоблених золотою платівкою, 108 стріл з бронзовими та залізними вістрями, спис та глиняний посуд. Над могилою було встановлено антропоморфну стелу.

Кіммерійські вожді згадуються і в деяких писемних джерелах, наприклад, у праці Геродота, який називає їх царями. Усі ці факти свідчать про те, що кіммерійське суспільство пройшло вже більшу частину шляху до остаточної ліквідації первіснообщинних відносин і перебувало на порозі класоутворення.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер — складні орнаменти прикрашали руків'я кинджалів і деталі вуздечки, наносились на посуд. Основу декору становили різноманітні геометричні фігури — спіралі, ромби, квадрати, що у багатьох варіантах комбінувались одне з одним. Найкращими зразками кіммерійського геометричного стилю є, мабуть, різьблені кістяні прикраси вуздечки з кургану, розкопаного поблизу с.Зольне у Криму. Дійшли до наших днів і не дуже численні зразки кіммерійської монументальної скульптури. Це були статуї, що досить умовно зображували кіммерійських воїнів. Вони мали вигляд кам'яних стовпів заввишки до 1,5 м, на яких рельєфно зображено предмети військового спорядження і деталі костюма — пояси, кинджали, бойові молотки тощо. Такі статуї встановлювалися над похованнями знатних кочовиків, як це було, наприклад, у кургані поблизу с.Бєлоградець.

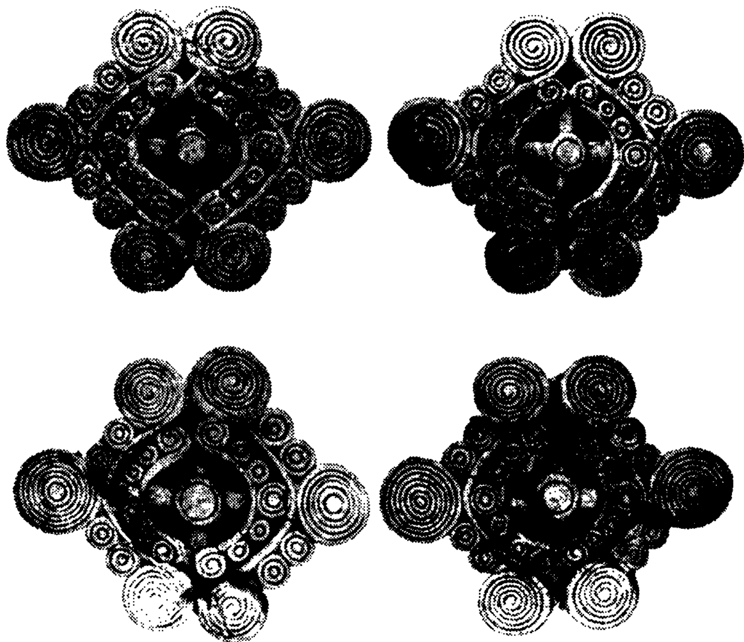

Рис. 14. Різьблені деталі вуздечки із Зольного кургану

Описана нами кіммерійська культура складалася й розвивалася з X до початку VII ст. до Н.Х. Її еволюція була порушена новою хвилею кочовиків зі сходу — скіфів, з якими пов'язаний наступний етап у давній історії України.

НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В ПЕРЕДСКІФСЬКІ ЧАСИ

На противагу степовикам, чия культура в умовах кочового побуту досить швидко набувала єдиних рис, уніфікувалася та існувала у схожих формах на великих просторах східноєвропейських степів, населення землеробської зони України в культурному аспекті було набагато строкатішим.

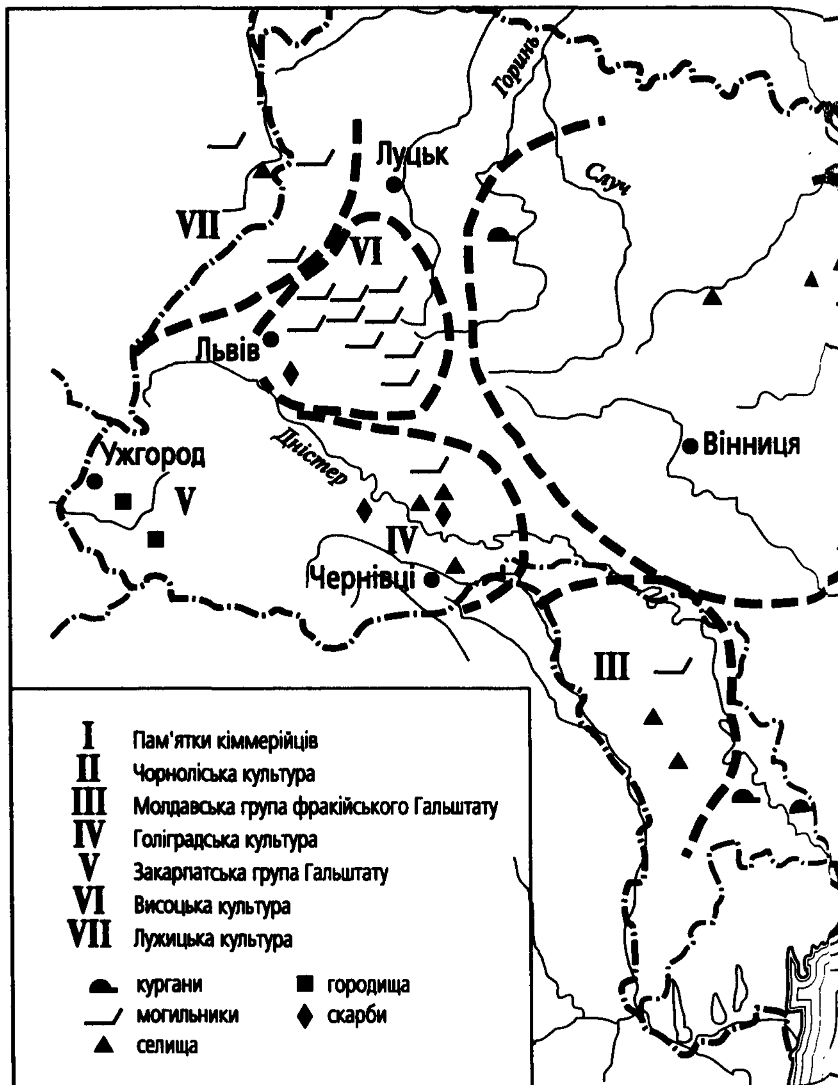
На жаль, ми не знаємо справжніх назв племен і народів, що проживали у передскіфські часи на північ від кіммерійців — жодних писемних даних про них немає. Тому чи не єдиним джерелом для вивчення цих людностей є матеріали археології.

Нині археологи виокремлюють на цій території кілька великих культурно-історичних масивів — так званих археологічних культур. Безперечно, кожна з таких культур відповідає певним племінним угрупованням і відображає реальний поділ території лісостепової України між різними етносами. Якщо зіставити ці дані з висновками мовознавців, можна зробити деякі висновки щодо походження та мови цих етносів.

Отже, центральну частину українського Лісостепу — від Середнього Дністра на заході до середньої течії Ворскли на сході — населяли численні племена чорноліської культури, що їх більшість дослідників вважає предками східних слов'ян. До аргументації на користь цієї думки та детальнішого розгляду Чорноліської культури ми ще повернемося.

Простори на захід та південний захід від чорноліського населення займали племена, що залишили по собі досить близькі між собою Голіградську культуру, молдавську та закарпатську групи фракійського Гальштату. За своїми характерними рисами вони тяжіють до одночасових пам'яток Румунії та Угорщини і дають уявлення про східний варіант культур фракійського Гальштату.

Гальштатська культура — умовна назва величезної культурно-історичної спільноти, що охоплювала у добу пізньої бронзи й раннього заліза територію Центральної Європи та суміжні райони. Безперечно, до її складу входило різне за етнічною приналежністю населення — виокремлюються дунайський, адріатичний, ельбо-одерський та інші

Луцьк
Горинь
Случ
VII
VI
Львів
Вінниця
Ужгород
Дністер
V
IV
Чернівці
III
I Пам'ятки кіммерійців
II Чорноліська культура
III Молдавська група фракійського Гальштату
IV Голіградська культура
V Закарпатська група Гальштату
VI Висоцька культура
VII Лужицька культура
кургани
городища
могильники
скарби
селища

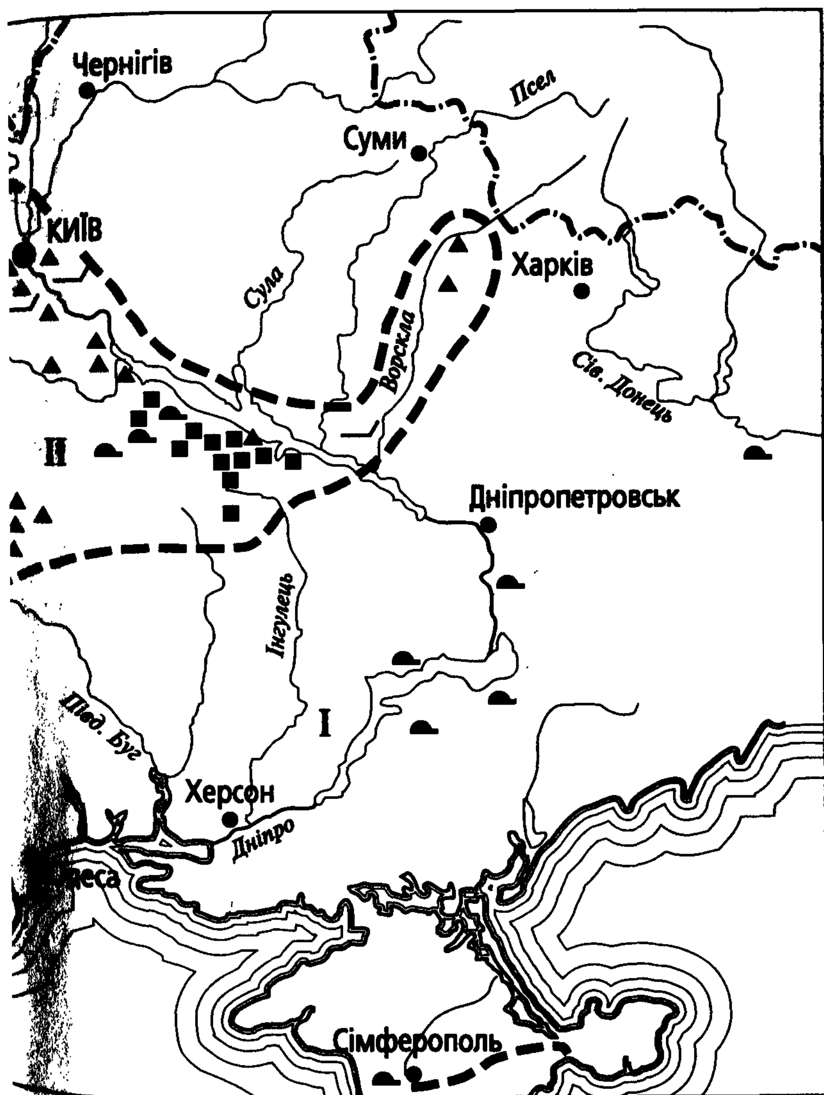

Рис. 15. Основні культури кіммерійського часу та їх пам'ятки

Рис. 16. Михалківський скарб золотих речей

варіанти Гальштатської культури. Один із них, у творенні якого взяли участь різнодіалектні племена фракійської мови, і становлять культури фракійського Гальштату. Серед пам'яток цього кола, відкритих в Україні, найвідомішим є знайдений на Тернопіллі Михалківський скарб золотих речей, зокрема діадема, чаша, фібули-застібки у вигляді фантастичних тварин тощо.

Північно-західні райони України у передскіфські часи займали племена Висоцької та Лужицької культур. Остання обіймала величезну територію від Східної до Центральної Європи й сягала Ельби. Лужицька культура склалася на підґрунті місцевих культур бронзової доби, зокрема на базі Тшинецької та Комаровської культур, які їй передували. На території України відкриті поселення, могильники та окремі скарби Лужицької культури. Як вважає більшість фахівців, до складу населення Лужицької культури входили й деякі протослов'янські племена, можливо, предки західних слов'ян.

Рис. 17. Глиняний посуд Висоцької культури

Висоцька культура, що побутувала на частині Львівщиии та Тернопіллі, відома переважно за матеріалами ґрунтових могильників, яких відкрито близько 20. На найбільшому з них — Висоцькому (саме він визначив назву культури) — досліджено понад 300 поховань. Матеріали цих пам'яток свідчать, що Висоцька культура з територією між лужицьким та чорноліським культурними масивами має змішаний характер, поєднуючи властиві як західним, так і східним культурним елементам риси. Можна припускати, що це спостереження бере до уваги й склад населення Висоцької культури, до якого входили лужицькі та середньодніпровські етнічні компоненти.

І, зрештою, на схід від Чорноліської культури — на території лівобережного Полісся, а також у південно-східній частині лісостепового Дніпровського Лівобережжя — у передскіфські часи була поширена Бондарихінська культура, корені якої сягають ще часів пізньої бронзи. Досліджено невеликі поселення, що розташовані передусім у заплавах річок. Найвідомішими є поселення Бондариха на Сіверському Дінці, Хухра та Ніцаха на Ворсклі. Характерною рисою Бондарихінської культури є її кераміка — горщики, всуціль укриті візерунком із нанесених дотиками палички орнаментів. Як вважають дослідники, племена Бондарихінської культури за своєю мовною приналежністю були чи то балтами, чи то угро-фінами.

Враховуючи це загальне тло культурно-історичного розвитку населення лісостепової України у кіммерійський період, повернімось до детальнішого розгляду Чорноліської культури, племена якої відіграли визначну роль у давній історії України.

ПАМ'ЯТКИ І ТЕРИТОРІЯ ПОШИРЕННЯ ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 1949 р. у верхів'ях р. Інгулець, у межах великого лісового масиву, відомого під назвою Чорний ліс, співробітниками українського Інституту археології було відкрито велике городище передскіфської доби. У наступні роки дослідники на чолі з О.І.Тереножкіним виявили низку подібних городищ у басейні р. Тясмин, що дало можливість виокремити Чорноліську археологічну культуру. Як з'ясувалося, вона була поширена не тільки в цьому районі правобережного Дніпровського Лісостепу, а й на околицях м.Умань, на Канівщині, на півдні Київщині, Поділлі та Волині (до р. Горинь). Чорноліські пам'ятки було відкрито також на лівому березі Дніпра — переважно уздовж Ворскли. На багатьох з чорноліських пам'яток провадилися

розкопки, завдяки яким стали зрозумілими основні особливості даної культури.

Передусім було з'ясовно хронологічні рамки існування культури: X — початок VII ст. до Н.Х. Саме цим періодом датуються відомі нині чорноліські поселення й городища.

Поселення є найчисленнішим типом чорноліських пам'яток на основній території поширення Чорноліської культури. Певне уявлення про них дає поселення Інбек у басейні р. Тясмин. Його розміри — близько 150 х 20 м. Тут було відкрито 10 жител, розташованих у два ряди. Здебільшого чорноліські житла були досить великими — їхня площа сягала 60-100 кв. м. Долівка жител, ретельно помазана глиною, була заглиблена у грунт приблизно на 1 м. З цього рівня починали зводитися стіни зрубної будівлі. Усередині житла містилося вогнище, тут також трапляється різноманітне хатнє начиння — глиняний посуд, зернотерки тощо.

Городища виявлені лише на півдні чорноліської території, де вони з VIII ст. до Н.Х. змінюють прості неукріплені поселення. Як уже зазначалося, більшість таких городищ розташовано у басейні р.Тясмин та сконцентровано поміж Смілою, Кременчуком і Чорним лісом. Тільки на відтинку цієї річки від її гирла до м.Сміла простяглася лінія з 12-ти городищ, серед яких найбільш відомим є Суботівське.

Городища розміщувалися на добре захищених природою майданчиках — найчастіше на високих прирічних мисах. Насамперед зводилося кругле в плані укріплення діаметром 40-100 м, оточене валом. На гребені валу будувалася стіна з пов'язаних поміж собою дерев'яних зрубів. Із боку поля викопувався один або кілька ровів. Найскладнішим за своїм плануванням є найбільш південне городище — Чорноліське, захищене трьома лініями валів та ровів.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА ГОСПОДАРСТВО ЧОРНОЛІСЬКИХ ПЛЕМЕН

Серед знахідок, здобутих під час археологічних розкопок чорноліських пам'яток, переважають гончарні вироби. Це прості кухонні горщики тюльпаноподібної форми, прикрашені гладким або розчленованим наліпним валиком. Кращого ґатунку був столовий посуд — черпаки, миски, келихи, корчаги із загладженою або лощеною поверхнею. Його орнаментовано штампованим або різьбленим візерунком, найчастіше — у вигляді суцільного пояса заштрихованих трикутників. На другому етапі культури (VIII — початок VII ст. до Н.Х.) до цієї

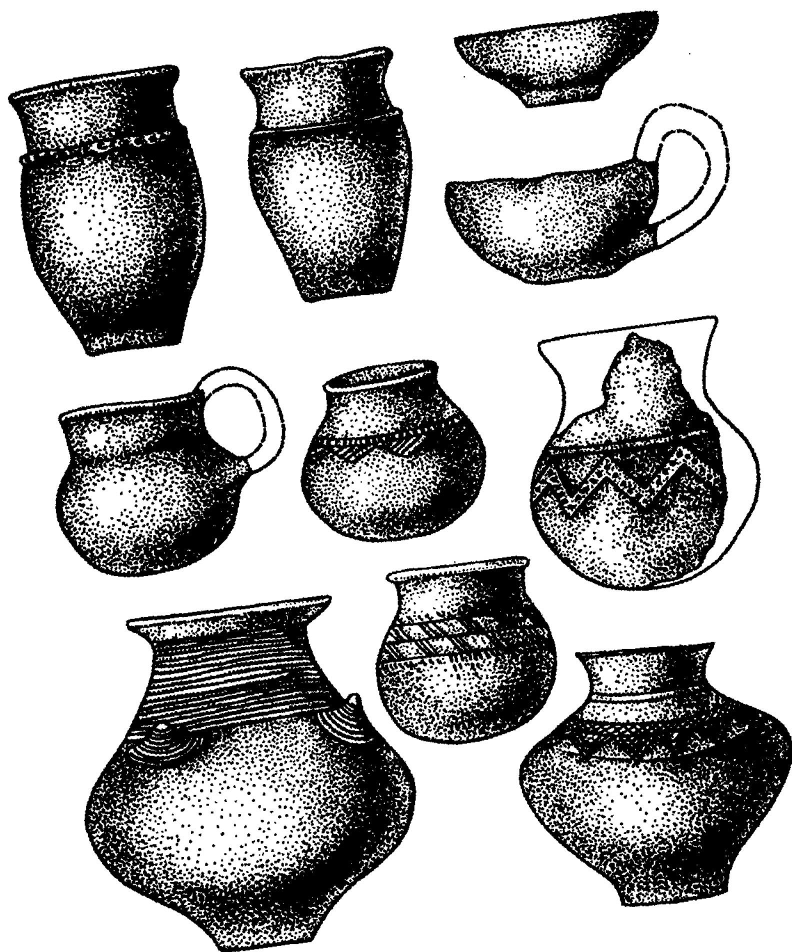

Рис. 18. Посуд Чорноліської культури

улюбленої чорнолісськими гончарами схеми додаються різноманітні штамповані знаки та кружечки. З'являється орнамент у вигляді канелюр (жолобків), який найчастіше прикрашає великі корчаги нової для Середнього Подніпров'я біконічної форми (так званого білланівського типу).

Високого рівня розвитку досягло бронзоливарне виробництво. Про це можна говорити не тільки на підставі знайдених у чорноліських пам'ятках різноманітних бронзових виробів — кельтів (втульчастих сокир), вудил, псаліїв, браслетів, шпильок та ін., — а й з виявленого тут обладнання ливарників. Це тиглі, ллячки та уламки ливарних форм. До речі, якщо у ранні чорноліські часи використовувалися роз'ємні форми з каменю або глини, то на другому етапі культури значно поширюється лиття за восковою моделлю. Тільки на Суботівському городищі знайдено понад 200 уламків форм, виготовлених за цією технологією.

Воднораз дедалі більшого значення набуває виробництво заліза та його обробляння. Чудовим зразком мистецтва чорноліських ковалів є знайдений на Суботівському городищі один із найбільших у Європі мечів даного часу. Довжина його сталевого клинка — 95 см, а загальна довжина разом із бронзовим руків'ям становить 108 см. Дуже цікаво, що саме на території, зайнятій колись чорноліськими племенами, збереглися до початку нашого сторіччя народні перекази про божественних ковалів-богатирів Козьму та Дем'яна, які "кували перший плуг для людей" та були захисниками своєї землі. На думку дослідників, це ще раз підкреслює важливість змін у житті давніх людностей Середнього Подніпров'я внаслідок освоєння ними заліза.

Незважаючи на високий рівень ремісничого виробництва, основою господарства чорноліських племен було орне землеробство. На жаль, будь-яких частин плуга у чорноліських пам'ятках ще не знайдено, але дуже показовим є те, що саме під час існування цієї культури на столовому посуді — черпаках і круглотілих келихах — з'являється характерний орнамент у вигляді заштрихованих геометричних фігур. На думку багатьох фахівців, цей візерунок, властивий багатьом землеробським культурам Східної і Центральної Європи, є символічним зображенням зораного поля. Вирощували просо, ячмінь, жито, пшеницю, відбитки зерен яких знайдено на денцях глиняного посуду. Врожай збирали з допомогою бронзових серпів та зберігали його у спеціальних ямах, відкритих археологами у долівках чорноліських жител. Зерно розтирали на кам'яних зернотерках. Багато таких знарядь, виготовлених із щільного кварциту, виявлено, зокрема, на Суботівському городищі. Не виключено, що тут було налагоджено їхвиробництво на продаж.

Не останню роль у господарській діяльності чорноліського населення відігравало й осіле скотарство. Склад отар і черід добре простежується за матеріалами археологічних досліджень. Так, тільки під час розкопок Суботівського городища у 1955 р. виявлено кістки 206-ти особин свійських тварин, зокрема 80-ти голів великої рогатої худоби, 49-ти кіз або овець, 41-ї свині, 20-ти коней. До речі, висока питома вага свиней у стаді також свідчить про наявність розвинутого землеробства, оскільки зимове стійлове утримання цих свійських тварин потребує досить значних запасів збіжжя.

ЕТНІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ І ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧОРНОЛІСЬКИХ ПЛЕМЕН

Тривалий час питання про етнічну приналежність чорноліських племен та їхню мову було предметом жвавих наукових дискусій. Згодом було сформульовано кілька основних поглядів на цю проблему. Найбільші дебати розгорнулися між прихильниками фракомовності чорноліського населення (М.І.Артамонов, В.Д.Рибалова, С.С.Березанська) та науковцями, які наполягали на зв'язку чорноліських племен із протослов'янами (О.І.Тереножкін, О.Н.Трубачов, Б.О.Рибаков та ін.). Сьогодні переважає остання концепція. На її користь свідчить кілька вагомих аргументів.

По-перше, достеменно доведено, що Чорноліська культура формується на підґрунті попередньої Білогрудівської культури, а чорноліське населення є нащадками білогрудівських племен. У свою чергу, Білогрудівська культура виникла на основі Комаровської та Тшинецької культур бронзової доби. Саме тоді — у 2-ому тисячолітті до Н.Х. — відбувається, на думку лінгвістів, виокремлення праслав'ян із загального індоєвропейського мовного масиву. Цю найдавнішу праслов'янську спільноту сучасна наука переконливо ідентифікує з племенами Комаровської та Тшинецької культур, які населяли великий простір від лівобережжя Середнього Дніпра до Одера. Отже, Чорноліську культуру можна вважати органічною ланкою довготривалого культурно-історичного розвитку праслов'янського населення Середнього Подніпров'я.

Крім цих загальних спостережень, існують також конкретніші докази праслов'янської приналежності чорноліських племен. Відомий лінгвіст О.Н.Трубачов виявив, що більшість архаїчних слов'янських гідронімів (назв річок) пов'язано з територією Дніпровського лісостепового Правобережжя та басейном Ворскли, де у передскіфські часи

існувала Чорноліська археологічна культура. Межі її поширення вірогідно можна вважати межами прабатьківщини східного слов'янства.

Тут необхідне уточнення. Один із найавторитетніших сучасних славістів, Б.О.Рибаков, слушно зауважив, що "прабатьківщину" не треба розуміти як область, зайняту єдиним народом з єдиною мовою від правічних часів. Прабатьківщиною є територія з досить розмитими межами, де відбувалися складні й довготривалі етногенетичні процеси за участю різних за походженням етнічних компонентів.

Безперечно, такі процеси властиві й землям, зайнятим чорноліськими племенами. Один із напрямів їхніх етнокультурних зв'язків було спрямовано на захід, в області поширення культур фракійського Гальштату. Саме звідси до Середнього Подніпров'я на пізньому етапі розвитку Чорноліської культури проникають деякі орнаментальні мотиви (зокрема канелюри) та нові форми посуду — наприклад, біконічні корчаги. Досить цікавим є питання про шляхи поширення цих запозичень із заходу на схід. Г.І.Мелюкова вважає, що вони були принесені групами фракійського населення, які просунулися на чорноліські території. На думку В.А.Іллінської, навпаки, саме чорноліські племена приблизно у VIII ст. до н.х. почали освоювати лісостепові райони сучасної Молдови (група пам'яток Сахарна-Солончени), де безпосередньо зіткнулися із фракійцями. На жаль, вирішити цю проблему однозначно поки що неможливо, проте за даними археології можна незаперечно твердити, що у VIII — на початку VII ст. до н.х. мали місце активні контакти праслов'янського та фракійського світів. Не виключено, що наслідком цих контактів було й певне змішування різномовного населення. Особливо це стосується районів порубіжжя між цими двома великими культурно-історичними областями.

Знайдено у Подніпров'ї й інші речі західного походження. Це, зокрема, нечисленні бронзові кельти лужицького типу, які, можливо, свідчать про проникнення якихось груп лужицьких або висоцьких племен на територію Чорноліської культури.

Проте найдраматичніші події відбувалися на порубіжжі праслов'янського Лісостепу та кіммерійського Степу.

Квітуча зона розвинутого землеробства та ремесла, якою були землі чорноліських племен, не могла не привернути уваги войовничих кочовиків. Очевидно, їхні перші напади на мешканців Дніпровського лісостепового Правобережжя розпочалися від самого початку існування могутнього кіммерійського об'єднання. Свого апогею це протистояння досягає у VIII ст. до н.х. Саме тоді виникає потужна захисна лінія з багатьох чорноліських фортець уздовж Тясмина, а в Чорному лісі будується оперезане трьома рядами валів городище — південний фор-

пост чорноліських племен. До речі, створення такої єдиної та добре продуманої системи оборони, що потребувало великих зусиль доволі значної кількості людей, безперечно свідчить про наявність у чорноліських племен (принаймні тих, що населяли Києво-Черкаський регіон) міцної надплемінної організації. Не виключено, що центром цієї спілки було Суботівське городище, підступи до якого прикриті цілою низкою невеликих чорноліських фортець.

Попри всі зусилля, боротьба з кочовиками була нелегкою. У вогні великої пожежі, яка завжди є супутником нищівного штурму, загинуло Тясминське городище, сліди руйнувань та пожеж простежено на Суботівському та Чорноліському городищах. Можливо, саме тоді у слов'янському фольклорі почав складатися образ багатоголового Змія, що спалював міста й забирав жінок і дітей. На думку фахівців, у цьому образі відбито реальну кочову загрозу. Головними супротивниками Змія були перші ковалі, герої-богатирі Козьма та Дем'ян, що дозволяє віднести виникнення цього стародавнього міфу до періоду широкого освоєння заліза. Не виключено також, що процес колонізації чорноліськими племенами територій на Лівобережжі Середнього Дніпра (зокрема Поворскля), який розпочався у VIII ст. до Н.Х., також треба розглядати як намагання чорноліських племен відшукати та освоїти безпечніші місця.

Дуже важливим є питання про наслідки кіммерійської експансії у чорноліські землі. Ця проблема детально розглядалася київським дослідником С.А.Скорим, який дійшов висновку, що на території Дніпровського лісостепового Правобережжя поряд з типовими чорноліськими могилами, для яких є характерним обряд тілоспалення, виникають також курганні поховання з типовими степовими рисами. Усього він виділив 13 таких поховань, зокрема й такі багаті комплекси, як кургани поблизу сіл Квітки та Вільшани на Черкащині. Тільки в першому з них (на жаль, дуже зруйнованому) виявлено велику кількість бронзових деталей кінської вуздечки (щонайменше 6-7 комплектів), різноманітної зброї та численні як для цього часу золоті речі, поміж них масивну круглу бляху, інкрустовану скляною пастою.

Ці поховання, датовані другою половиною VIII або самим початком VII ст. до Н.Х., відкрито на північ від захисної лінії тясминських городищ. Більшість із них зосереджено в районі сучасного Канева, де колись був брід через Дніпро, тобто у вигідному районі перехрестя водних та суходольних комунікацій. Даний факт свідчить, що на кінець VIII ст. до Н.Х. кіммерійцям пощастило здолати опір чорноліського населення, проникнути вглиб їхніх земель та опанувати там стратегічно важливі райони. Найімовірніше, кількісно група прийшлих кочовиків

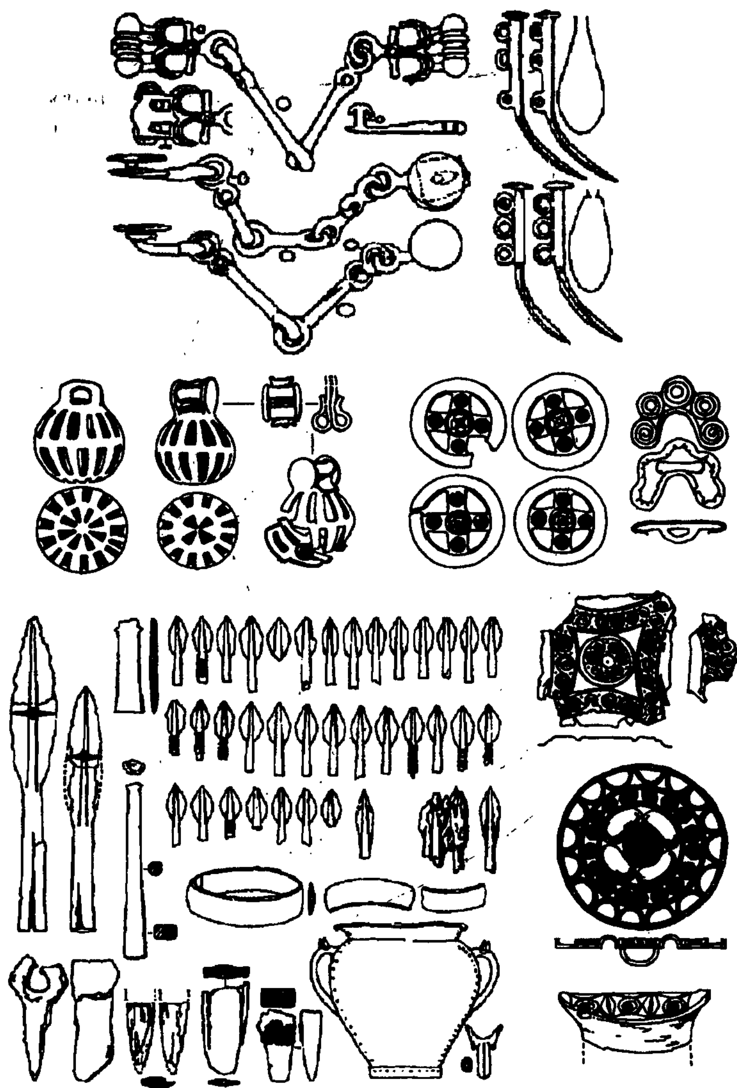

Рис. 19. Основні речі з кургану поблизу с.Квітки

не була дуже великою. Проте вони посіли місце панівної військово-аристократичної верхівки даного регіону, про що свідчить багатство їхніх поховань.

Одним із наслідків цієї події стало значне поширення серед чорноліського населення своєрідної "моди" на речі кіммерійського зразка, передусім — зброю та кінське спорядження. Цікаво, що одночасно з цими речами на території Чорноліської культури з'являються й вироби кавказьких та передньоазіатських майстрів. Це згадувані вже нами бронзові ассирійські бляхи з Носачівського кургану, кавказькі речі з Залевкинського скарбу, бронзова посудина з кургану біля с.Квітки, бронзовий пояс закавказького виробництва з с.Підгірці біля Києва тощо. Безперечно, їхня поява у Середньому Подніпров'ї є наслідком далеких походів кіммерійців на Близький Схід, адже кочовики, освоївши безмежні степові простори, стали ланкою, що з'єднувала розділені океаном степів острови осілих цивілізацій. Можливо, деякі представники чорноліської знаті навіть брали участь у цих військових експедиціях. Принаймні, чорноліські племена виявилися безпосередньо втягнутими у вир бурхливих подій цього часу.

Ймовірно, саме тоді починається поступове розмежування західного та східного слов'янства, спільні корені якого сягають єдиної Тшинецько-Комаровської культури. Якщо предки західних слов'ян у межах Лужицької культури активно взаємодіяли з кельтськими та іллірійськими племенами, то східні праслов'яни опинилися у сфері впливу войовничого об'єднання іраномовних кіммерійців. Ще значнішого впливу з боку степовиків-іранців зазнали вони у наступну, скіфську добу.

§2. Основні етапи скіфської історії

РАННЯ ІСТОРІЯ СКІФІВ

Перш, ніж розпочати конкретну розповідь про початок скіфської історії, треба коротко спинитися на розгляді самого терміна "скіфи". Адже цей народ полишив по собі такий глибокий слід у минувшині та народній пам'яті, що його назва стала почасти ім'ям прозивним. Так, античні автори поширювали його на інші сучасні їм кочові народи

Рис. 20. Зображення скіфів на золотій платівці

(зокрема Казахстану й Середньої Азії), а письменники пізнішого часу вживали як ім'я узагальнююче, як ім'я-символ — і на їхніх кочових наступників. Досить яскравим прикладом такого випадку є рукописна праця Андрія Лизлова "Скіфська історія" від 1692 р., де відображена тривала боротьба з татарами та турками.

Як "вузьке", так і "широке" тлумачення цього терміна має право на існування, бо кожне з них склалося історично і спирається на відповідні історичні реалії; проте в даному разі ми користуємось лише першим його варіантом, розуміючи під ним конкретний кочовий народ, що панував у європейських степах на початку та у середині 1-го тисячоліття до Н.Х.

Перші кроки цього народу на політичній арені поки що недосить вивчені. "Батько історії" Геродот, який присвятив скіфам одну з дев'яти книг свого великого дослідження, найвірогіднішою вважав таку версію подій, що передували появі скіфів у Східній Європі. За нею, прабатьківщина скіфів знаходилася десь на схід від кіммерійської землі. Але під тиском іншого кочового народу — массагетів, яких більшість авторів античного часу розміщувала у пустельних районах на схід від Каспійського моря, скіфи покинули свої рідні місця й рушили на захід. Згодом вони дійшли й до кіммерійської землі. "*Кіммерійці,*— пише далі Геродот,* — *коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити... І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившися наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну... Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю... Скоро вони прийняли таке рішення, вони розділилися, обидві їх частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити)... Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її*" (Геродот, IV, 11).

Ці події, описані Геродотом значно пізніше, — у V ст. до Н.Х. — можна датувати приблизно початком VII ст. до Н.Х. До цього самого часу — першої половини і середини VII ст. до Н.Х. — відносяться й найдавніші у Східній Європі знахідки скіфської матеріальної культури. Це, передусім, найархаїчніші скіфські наконечники стріл з дволопасте-

* Тут і далі "Історія" Геродота цитується за виданням: Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. — К., 1993.

вою голівкою ромбічної форми, які раптово з'являються на величезному просторі європейського Півдня від Дагестану до Придунав'я. Зустріч місцевого доскіфського населення цієї території з прийшлими номадами археологічно віддзеркалюють хоч і не дуже численні, але важливі для розуміння того часу поховальні пам'ятки, начиння яких становили речі, характерні як для Новочеркаської, так і для скіфської культур. Це поховання поблизу сіл Єнджа та Бєлоградець у Болгарії, поховання № 39 могильника біля хутора Кубанський Краснодарського краю, а також поховання поблизу Лермонтовського роз'їзду та 1921 р. Каменомостського могильника на Ставропоммі.

Отже, початок VII ст. до Н.Х. був відправною точкою скіфської історії. Саме з цього часу, відповідно до найдавніших згадок про скіфів у письмових джерелах, ми можемо вживати термін "скіфи" щодо кочового населення, яке проживало на просторах північнокавказьких та причорноморських степів і мало цілком визначену й добре відому археологам "скіфську культуру".

Найперші згадки про скіфів збереглися у ассирійських клинописних документах 70-х років VII ст. до Н.Х.; вони пов'язані зі скіфською експансією до Закавказзя та країн Близького Сходу. Зрозуміло, ці події не мають безпосередньої дотичності до історії України, проте без їх розгляду будуть незрозумілі деякі пізніші події скіфської історії, зокрема утворення скіфської держави з центром у Північному Причорномор'ї.

У часи, про які йде мова, ассирійський престол посідав цар Асархаддон (680-669 рр. до Н.Х.), котрому, як майже й усім його попередникам, доводилося вести напружену збройну й дипломатичну боротьбу за збереження ассирійської зверхності у Передній Азії. Цілком зрозуміло, що поява на північних кордонах Ассирії нового потенційного супротивника, яким були скіфські загони з числа природжених стрільців-лучників і вершників, викликала занепокоєння у ассирійських володарів. Вони починають шукати шляхи порозуміння зі скіфами. Зберігся письмовий запит Асархаддона до оракула бога Шамаша про те, чи буде вірним своєму слову Партатуа, цар "країни Ішкуза", якщо він дістане за дружину ассирійську царівну. На жаль, нам не відомо, чи були реалізовані плани Асархаддона щодо цього династичного шлюбу, але досягти якоїсь домовленості з кочовиками, як свідчать подальші події, ассирійці все ж спромоглись. Підтримка нового союзника допомогла Ассирії у боротьбі з повсталими в 673 р. до Н.Х. мідійськими племенами, територія розташування яких прилягала до східного кордону цієї великої давньосхідної держави. Ще значнішу роль відіграв цей союз кілька десятиріч по тому. У цей час військо Мідії, яка вже досягла своєї незалежності, дійшло до серця Ассирії і взяло в облогу

її столицю Ніневію. На допомогу Ассирії прибуло "численне військо скіфів, очолюване царем скіфів Мадієм, сином Прототія". До речі, більшість дослідників вважає, що Прототій Геродота і згадуваний в ассирійських джерелах Партатуа — одна й та сама особа. В такому разі не виключено, що матір'ю Мадія, який поспішив до мурів Ніневії, могла бути ассирійська царівна. Втім, хоч би як там було, Мадій завдав поразки мідянам, після чого його загони могутньою хвилею затопили майже весь Давній Схід і зупинились лише на кордонах Єгипту, де Псамметіх І-й, цар Єгипту, "і дарами і умовленнями" переконав завойовників не йти далі.

Ці події знаменували початок більш як чвертьвікового панування скіфів у Передній Азії, яке припало на другу половину VII ст. до Н.Х. Безперечно, головною передумовою скіфського володарювання у Передній Азії була боротьба Ассирії з ворожими їй країнами, і скіфи на якийсь час стали третьою, вирішальною силою в цьому регіоні. Оволодіння Ніневією об'єднаними зусиллями Мідії та Вавилону у 612 р. до Н.Х., а також остаточна загибель Ассирійської держави, що відбулася

Рис. 21. Скіфський вершник

за кілька років, не тільки докорінно змінили розстановку сил на політичній арені, а й зруйнували самі підвалини скіфського панування у Передній Азії. Проте ще якийсь час скіфи лишалися досить значним воєнним чинником у цьому регіоні Давнього Сходу; про це свідчить і їхня участь у війні між мідійським царем Кіаксаром та володарем малоазійського царства Лідія Аліаттом, що закінчилася близько 585 р. до Н.Х. Свідчення письмових джерел на користь передньоазіатської епопеї скіфів тривалістю близько ста років підтверджуються й багатьма археологічними матеріалами. Це передусім бронзові вістрі стріл, знайдених у різних населених пунктах Закавказзя, Малої та Передньої Азії. Зрозуміло, такі знахідки не завжди свідчать про безпосередню присутність скіфів у якомусь конкретному місці — адже "скіфський" лук та прийоми його застосування досить широко увійшли в арсенал бойових засобів місцевих народів. Недарма Геродот розповідає, що стріляти з лука синів мідійського царя Кіаксара навчали саме скіфи. Але в будь-якому разі поширення таких вістрів пов'язане зі скіфськими походами в Передню Азію, що відображено й археологічно.

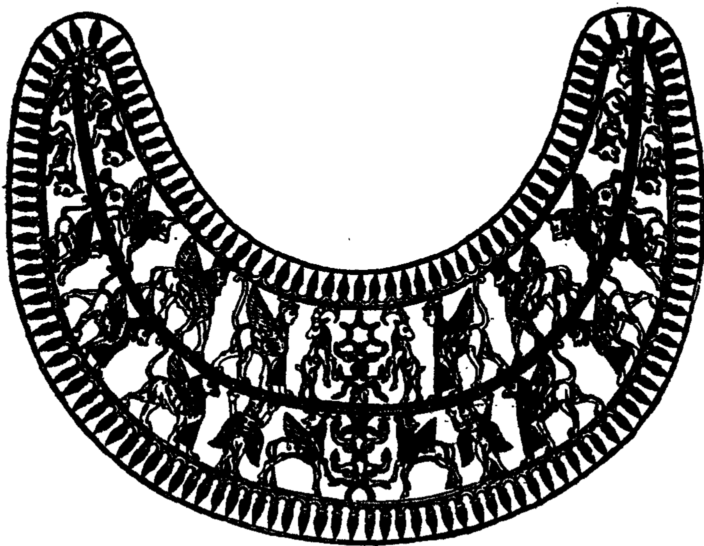

Рис. 22. Золота пектораль із Саккизького скарбу

До речі, на Близькому Сході виявлено кілька форм для відливання таких вістрів. Одна з них, що зберігається нині у Британському музеї, походить з іракського міста Мосула. Вона виготовлена з бронзи і призначена для одноразового відливання трьох вістрів. Дослідники підрахували, що з допомогою цієї форми кілька майстрів могли виготовляти до 10-ти тисяч вістрів за тиждень, а потреби п'ятитисячного загону лучників задовольнялися всього кількома такими портативними "майстернями".

Серед знахідок, пов'язаних із скіфами, чи не найцікавішим є так званий Саккизький скарб, виявлений на узбережжі солоного озера Урмія в Іранському Курдистані. Найвірогідніше, цей комплекс був інвентарем зруйнованого поховання скіфського вождя другої половини VII ст. до Н.Х. Але значну частину його речей становлять численні ювелірні вироби східного типу. Навряд чи можна дискутувати щодо шляхів, якими потрапили до рук скіфського ватажка ці коштовності; невипадково Геродот так писав про період скіфської зверхності на Близькому Сході: "Отже, скіфи володіли Азією впродовж двадцяти восьми років і своїми нахабством і свавіллям усе перевернули там догори ногами. З одного боку, вони вимагали від підкорених народів данину, що вони визначали для кожного з них, а крім збирання цієї данини вони роз'їджали на конях і грабували все, що тільки було в кого".

Слід зазначити, що за часів, котрі нас цікавлять, прилеглі до сучасного м.Саккиз території були центром Манейського царства, що мало спільні кордони з такими могутніми державами того періоду, як Ассирія і Урарту. Саме в ассирійських клинописних документах згадується "військо скіфів, які живуть у області Країни Манеїв", звідки вони, подолавши перевали, нападають на прикордонні райони Ассирії. Пов'язавши ці свідчення із Саккизьким скарбом, деякі фахівці (Р.Гіршман, Б.Б.Піотровський, О.І.Тереножкін, В.А.Іллінська) дійшли висновку, що саме тут розташовувалось і "Скіфське царство", або, за ассирійськими джерелами, "країна Ішкуза".

Відома також інша версія локалізації "Скіфського царства" — на південь від Головного Кавказького хребта, а саме: на землях сучасного Азербайджану, в межиріччі Кури й Аракса (І.М.Дьяконов, І.Алієв). Проте ретельний аналіз виявленого тут археологічного матеріалу не дає вагомих підстав для підтвердження цієї гіпотези.

Складається враження, що пошуки слідів "Скіфського царства" у Передній Азії чи у Закавказзі позбавлені якихось перспектив, а "царство Ішкуза" писемних джерел містилося на півночі, у степах Прикубання й Північного Кавказу, де у VII — VI ст. до Н.Х. мешкало основне ядро скіфських племен.

На території Північного Кавказу скіфські поховальні пам'ятки цього часу знайдено у рівнинних районах Ставрополля, Кабарди, Північної Осетії, Чечні та Інгушетії. Наприклад, не так давно вражаючий за своєю архітектурою скіфський курган VII ст. до Н.Х. було досліджено поблизу хутора Червоний Прапор Ставропольського краю. Тут під 11-метровим насипом виявлено кам'яну гробницю і жертовний комплекс, де серед різноманітного начиння містилося й дишло колісниці із зображенням східної богині Іштар.

Велика група курганів вищої скіфської знаті епохи походів до Передньої Азії досліджена також у Прикубанні. Найвідомішими серед них є Келермеські кургани, насипи яких перекривали величезні могильні ями зі справжніми скарбами — коштовними прикрасами, оздобленою золотом (до всього, у давньосхідному стилі) зброєю, кінським спорядженням.

Загалом же на Північному Кавказі й у Прикубанні виявлено близько 50-ти скіфських поховань VII — VI ст. до Н.Х., більшість із яких відзначається значними розмірами та багатством начиння.

Звідси — можливість припускати, що саме тут за часів передньоазіатських походів містився центр скіфського політичного об'єднання. Причини, які призвели до такої історичної ситуації, цілком зрозумілі — адже саме ці території чи не найкраще забезпечували просування скіфських загонів на південь. Невипадково усі скіфські пам'ятки поділяються тут на дві групи: прикубанську з виходом до узбережжя Чорного моря й далі на південь та північнокавказьку неподалік від початку центральнокавказьких шляхів у Закавказзя (через Хрестовий та Мамісонський перевали). Меті походів був підпорядкований також вибір маршрутів скіфських вторгнень і опанування скіфами стратегічно важливих районів, наприклад, приурмійського, у поєднанні з політикою скіфських вождей, які намагались використовувати суперечності між давньосхідними державами. Унаслідок цих цілеспрямованих дій у скіфські кочовища йшов значний приплив різноманітних багатств, захоплених на Близькому Сході. Сюди ж приводили й полонених майстрів, які постачали скіфську верхівку коштовними виробами, в оздобленні яких примхливо переплелися смаки замовників та східні традиції.

Епоха передньоазіатських походів — одна з вершин скіфської історії, що знайшло своє археологічне відображення у грандіозних спорудах на місцях поховання скіфських вождів того часу.

Подальший розвиток скіфських племен пов'язаний уже переважно з територією Північного Причорномор'я.

УТВОРЕННЯ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКОЇ СКІФІЇ

За часів передньоазіатських походів, якщо виходити з даних археології, територія сучасної степової України була заселена досить слабо: загалом тут налічується близько 20-ти скіфських пам'яток VII — VI ст. до Н.Х., до всього ж, це переважно небагаті поховання рядових общинників. Ситуація змінюється лише з кінця VI ст. до Н.Х., коли у південних районах Північного Причорномор'я кількість скіфських поховальних пам'яток починає помітно збільшуватись; на відміну від попереднього часу, до кінця VI і V ст. до Н.Х. можна віднести вже близько 100 скіфських поховань, відкритих у межиріччі Дону і Дунаю, причому більшість їх концентрується у Нижньому Подніпров'ї та Степовому Криму. Тут було виявлено також найбагатші скіфські поховання того періоду — кургани Перша Завадська і Чабанцева Могила на Дніпропетровщині, Золотий та Ак-Мечетський у Криму тощо.

Відповідають археологічним реаліям і повідомлення античних авторів. Згідно з розповіддю Геродота про вторгнення у Скіфію військ перського царя Дарія І-го Гістаспа (пов'язані з цим події ми розглянемо в наступному розділі), наприкінці VI ст. до Н.Х. великі простори Північного Причорномор'я були вже надійно освоєні скіфськими племенами, об'єднаними під владою скіфів-царських. На той час оформились і кордони північнопричорноморської Скіфії, східна межа яких проходила по р. Дон.

На жаль, сам процес переміщення основного ядра скіфських племен із східних районів європейского Степу до Північного Причорномор'я матеріально не фіксується. Єдиним відгомоном цих подій є відома розповідь Геродота, згідно з якою на шляху до Північного Причорномор'я *"скіфів, які були відсутні протягом двадцяти восьми років, коли вони повернулися до своєї країни, спіткали випробування такі тяжкі, як і ті, що були в Мідії, адже вони зустріли там численне вороже військо, бо скіфські жінки через те, що їхніх чоловіків не було з ними так довго, взяли собі за чоловіків рабів... Отже, від цих скіфських рабів і від жінок народилося і виросло покоління юнаків, які, довідавшись про своє походження, виступили проти тих, що повернулися з Мідії... Після багатьох боїв, коли виявилося, що скіфи не можуть подолати супротивників, один із скіфів сказав так: "Що ж це ми робимо, скіфи? Ми б'ємося з нашими рабами і в битвах нас стає менше і їхнє число також зменшується. Ось що тепер, як мені здається, треба зробити: відкинути списи та луки*

і кожному взяти батіг і якнайшвидше піти проти них..." Почувши це, скіфи так і зробили, а здивувавшися тому, що сталося, юнаки припинили битву і повтікали".

Напівлегендарний, епічний характер цієї оповіді викликав у багатьох спеціалістів сумніви щодо її історичної достовірності, але інші фахівці вбачають у цьому уривку відображення якихось конкретних подій, пов'язаних із остаточним опануванням скіфами великих просторів Північного Причорномор'я. До речі, даний сюжет був досить популярним, його навіть "проілюстрували" давні митці — сцена битви "дорослих" бородатих скіфів із безбородими юнаками прикрашає, зокрема, срібну обкладку налуччя з кургану Солоха.

На жаль, інформативні можливості писемного джерела в даному разі дуже обмежені. Тому єдиним шляхом з'ясування реального підґрунтя цієї розповіді є аналіз історичної ситуації, що склалася на території північнопричорноморського степу в період та напередодні згаданих подій.

Неважко визначити цей відтинок часу, оскільки воєнні дії, описані Геродотом, мають чіткі хронологічні координати: вони відбулися в період між завершенням передньоазіатських походів і остаточною стабілізацією східного кордону північнопричорноморської Скіфії. Виходячи з цього, описана Геродотом сутичка, якщо вона справді мала місце, відбулася близько середини VI ст. до Н.Х., а проміжок часу, який нас цікавить, відповідно охоплює всю першу половину VI ст. до Н.Х.

Як уже зазначалося, кінець VII — початок VI ст. до Н.Х. є часом найвищого розквіту скіфської культури в степових районах Передкавказзя. Передньоазіатські походи були невичерпним джерелом збагачення, що знайшло своє відображення у царских курганах Прикубання і Ставрополля, які за своїми розмірами та кількістю нагромаджених у них багатств є одними з найвидатніших пам'яток давньої Європи. Але зміцнення Мідії і ліквідація панування скіфів у Передній Азії, а потім і повне їх вигнання з цього району негативно вплинули на розвиток скіфського суспільства, оскільки позбавили його вагомої частки додаткового продукту, отримуваного, до всього, у вигляді необхідних кочовим скіфам ремісничих виробів та продукції землеробства.

Північнокавказькі степи, які колись правили скіфам за природний плацдарм для дій у Передній Азії, перетворилися на майже ізольовану територію, віддалену від основних землеробських центрів того часу.

Один із таких центрів, чи не найбільший у Східній Європі, існував на території українського Лісостепу. Серед виділених тут археологічних груп особливе місце посідають західно- і східноподільські, києво-черкаська і ворсклянська, які виникли на місцевій чорноліській основі. Цей цілісний у культурному і, певно, в етнічному аспекті масив територіаль-

но простягався від Верхнього Дністра до Дніпра й далі по нижній і середній течії Ворскли.

Високий рівень економіки, яка базувалась на орному землеробстві, призвів до консолідації місцевих племен. На зміну невеликим поселенням і укріпленим селищам чорноліського часу приходять великі городища, серед яких можна відзначити Немирівське, Матронинське, Трахтемирівське, що були центрами міжплемінних об'єднань. Посилюється процес майнової диференціації, прискорюється виділення військової аристократії.

Велику роль у соціально-економічному розвитку цього регіону вже з кінця VII ст. до Н.Х. починають відігравати торговельні відносини між населенням українського Лісостепу і античним світом, здійснювані за посередництва грецьких колоністів, які освоювали північне узбережжя Чорного моря.

Археологічно цей процесс простежується за знахідками грецьких виробів, виявлених у лісостепових районах. Особливо великою є концентрація античного імпорту в східних районах правобережного Лісостепу. Саме звідси у грецькі міста, насамперед в Ольвію, розташовану на березі Дніпро-Бузького лиману, був спрямований потік різноманітних товарів, передусім вирощеного в Середньому Подніпров'ї хліба. Показником торговельної активності, на думку Б.О.Рибакова, була одна з назв цього міста — "Торжище борисфенітів". Під борисфенітами він розумів населення, яке залишило києво-черкаську групу археологічних пам'яток скіфського часу. Не виключено, що ця активність з боку античних полісів була дещо вимушеною; на думку К.К.Марченка, прибережна смуга Північно-Західного Причорномор'я перебувала під безпосереднім контролем землеробського населення Лісостепу, і добробут тамтешніх античних колоній прямо залежав від характеру взаємовідносин колоністів та лісостепової аристократії, на позитивний розвиток яких могла впливати лише взаємовигідна торгівля .

Так наприкінці VII — у першій половині VI ст. до Н.Х. на території Північного Причорномор'я складається своєрідна історична ситуація, що значною мірою визначила багатовікову долю населення цього регіону.

Головна особливість такої ситуації полягала в тому, що територія розселення землеробських племен у Середньому Подніпров'ї була відокремлена від грецьких міст на узбережжі Чорного моря широкою смугою північнопричорноморських степів, по яких пролягали торговельні комунікації, зв'язуючи ці дві культурні області.

Серед них значну роль відігравали такі зручні водні шляхи, як Дніпро та Південний Буг. Тому, звичайно, Нижнє Подніпров'я

ставало центром уваги кочових племен, які намагалися встановити контроль над торговельними шляхами. Не викликає сумніву, що скіфи першими серед кочових народів відчули на собі притягальну силу Нижнього Подніпров'я як ключового пункту, що давав можливість використовувати всі вигоди транзитної торгівлі. Цим пояснюється і переміщення основного ядра скіфських племен з Передкавказзя, що втратило своє стратегічне значення після закінчення передньоазіатських походів, до степової частини Північного Причорномор'я. До того ж, із цієї території кочовики могли здійснювати і прямий воєнний тиск на племена Лісостепу, які мали такі необхідні для кочовиків — і для власного вжитку, і для обміну на предмети розкоші — продукти землеробства й ремісничого виробництва. Тому впевнено можна припускати, що розповідь Геродота про війну скіфів із "нащадками рабів" була далеким відлунням тих бурхливих подій, що відбувалися у Північному Причорномор'ї близько середини VI ст. до Н.Х. на тлі боротьби за панівне становище між кочовими племенами та осілим населенням Лісостепу. Безперечно, воєнно-економічний потенціал місцевих землеробів давав їм можливість організувати серйозний опір недавнім господарям Передньої Азії. Але перемога лишилась на боці степовиків. За Геродотом, наприкінці VI ст. до Н.Х. скіфи вже міцно утримували степи між Дунаєм і Доном. Проте на них чекало нове тяжке випробування — велика війна із військом Дарія І-го, пройшовши через яке вони здобули славу непереможного народу.

СКІФО-ПЕРСЬКА ВІЙНА

У VI ст. до Н.Х. на уламках колишніх Мідійського та Вавилонського царств виникла нова могутня держава — Перська імперія. Її кордони простягалися від Єгипту до Індії. В 521 р. до Н.Х. перський престол посів один із членів правлячої династії Ахеменідів — Дарій І-ий Гістасп. Цій події передував досить тривалий період кривавого розбрату, який помітно розхитав підвалини Персії. Проте Дарій І-й здійснив адміністративні реформи, які забезпечили цілісність його володінь, реорганізував та посилив армію. Це дало йому можливість продовжити боротьбу за світове панування (зрозуміло, з урахуванням тодішніх уявлень про межі відомого світу), перші кроки до якого зробив ще попередник Дарія І-го цар Кір. Уже тоді було зрозуміло, що головним супротивником Персії є держави материкової Греції. В умовах цього протистояння й відбулися найголовніші події грандіозної військової експедиції Дарія І-го до Північного Причорномор'я близько 514 - 512 рр.

до Н.Х. До речі, це був перший воєнний конфлікт на території України, про який ми маємо досить докладні та достовірні дані завдяки Геродоту; той присвятив конфліктові значну частину своєї славнозвісної "Історії". Саме до цієї праці ми відсилаємо читача, який має намір познайомитися з детальним перебігом скіфо-перської війни, і зупинимося лише на деяких пов'язаних із нею найважливіших і дискусійних питаннях та загальному описі воєнних дій.

Приводом, принаймні офіційним, для початку цієї війни стали, за свідченням Геродота, події вельми давні: "Дарій побажав помститися на скіфах за те, що вони колись удерлись до Мідії, перемогли тих, хто намагався їх затримати, і так вони перші розпочали ворожі дії". Зрозуміло, що з позицій поширеного у ті часи правового принципу "око за око, зуб за зуб" версія помсти була дуже зручною. Проте не менш ясно, що справжні причини Дарієвого походу, про які й зараз сперечаються історики, не мали нічого спільного із захистом інтересів не існуючої вже Мідійської держави.

Не викликає сумніву, що спроба Дарія І-го підкорити Скіфію була частиною великого стратегічного задуму. Напередодні виснажливої боротьби з материковою Грецією перський володар міг мати кілька цілей. По-перше, наслідком вдалої воєнної експедиції стало б "замирення" на певний час непокірних степовиків, пам'ять про тяжку владу яких у Передній Азії була ще досить свіжою, та забезпечення недоторканності північних кордонів Персії. По-друге, поширення влади Персії на північнопричорноморські землі мало відрізати останні від Греції, куди в обмін на предмети розкоші, вино та олію йшов потужний потік збіжжя, риби, худоби, рабів та інших необхідних грекам товарів.

Воєнні дії розпочалися своєрідною "розвідкою боєм". Як розповідає грецький історик Ктесій Книдський, який жив у другій половині V ст. до Н.Х., спочатку Дарій І-й наказав перському сатрапу (наміснику) у Каппадокії (історична область у центрі Малої Азії) Аріарамну здійснити напад на скіфські землі. Останній на тридцяти п'ятдесятивесельних суднах дістався з військом скіфських берегів і захопив у полон не тільки "простих" скіфів, а й брата скіфського царя.

Головні сили перської армії, керованої самим Дарієм І-м, рушили суходольним шляхом. Маршрут пролягав від мурів столиці Персії — Суз — до Босфорської протоки, де залежні від персів малоазійські греки спорудили понтонний міст. Переправившись по ньому з Азії в Європу, військо царя пройшло з боями Фракію, підкорило деякі місцеві племена і вийшло до пониззя Дунаю. Через ще один наплавний міст воно переправилося на східний берег ріки і ступило на скіфську землю.

Армія Дарія І-го була величезною і багатомовною — адже до складу його імперії входило понад 80 народів загальною чисельністю близько 50 млн. чоловік. Основу армії становили самі перси; з перських аристократів, зокрема, комплектувалася особиста гвардія царя — тисяча добірних воїнів із десятитисячного корпусу "безсмертних". Армія поділялася на піше військо та кінноту, були також загони бойових колісниць і своєрідні інженерні підрозділи. Безсумнівно, значна частина цих військових сил була залучена до походу на Скіфію.

За даними Геродота, чисельність "армії вторгнення" сягала 700 тисяч воїнів. Більшість фахівців вважає, що ця цифра перевищує реальну в кілька разів — адже керувати таким величезним для тих часів військовим угрупованням та забезпечувати його усім необхідним було б украй важко.

Проте загроза, що нависла над степовими кочовищами, була надто серйозною. Вона примусила скіфів не тільки мобілізувати усі власні сили, а й звернутися по допомогу до сусідів. Її надали племена споріднених із скіфами савроматів, а також гелони та будини. На жаль, ми не маємо точних даних про чисельність цього спільного ополчення. За теперішніми розрахунками, загальна кількість скіфів у причорноморських степах мала становити близько 600-700 тисяч. Треба зважити, що вправ-

Рис. 23. Перське військо на марші. Малюнок М.В.Горeліка

ним воїном був не тільки кожний дорослий скіф: предмети озброєння виявлено у багатьох похованнях скіфянок. Імовірно, загони таких "степових амазонок", відомі, до речі, в інших кочових народів, також частково брали участь у воєнних діях. З урахуванням формувань союзників скіфське військо, отже, мало налічувати близько 150 тисяч бійців.

Об'єднані сили було поділено на дві частини. До однієї, очолюваної скіфським царем Скопасісом, увійшли також савромати; до другої, більшої, на чолі з верховним володарем Іданфірсом, були залучені загони гелонів та будинів. За стратегічним задумом скіфських воєначальників, їхне військо мало уникати відкритого двобою з перською армією і, поступово відходячи углиб рідних степів, знищувати на своєму шляху криниці, джерела та пасовиська.

У фаховій літературі й досі жваво обговорюються ті межі, яких досягла перська армія у своєму поході до Скіфії. Геродот наголошує, що вона дійшла до р.Оар (імовірно, одна з невеликих річок Північного Приазов'я). Ряд сучасних істориків критично ставиться до цієї версії і вважає, що перси вторглися не далі степового межиріччя Дунаю та Дністра. Проте розрахунки інших фахівців, зокрема знавця історичної географії Б.О.Рибакова, свідчать, що армія Дарія І-го була спроможною здійснити похід за описаним Геродотом маршрутом.

Рис. 24. Атака скіфської кінноти. Малюнок М.В.Горелiка

Багатоденний перехід по безкраїх та незнайомих степах виснажив перську армію. Чимало клопоту мали завдавати їй і рухливі скіфські загони, які знищували невеликі підрозділи персів та їхніх постачальників. Боротися з цими загонами було дуже важко. Наведемо лише такий приклад, який зберігся у давніх хроніках. Одного разу китайський імператор зібрав 200-тисячне військо і відправив його на боротьбу з кочовиками-хуннами. Китайські полководці доповіли, що внаслідок цієї кампанії втрати хуннів убитими та захопленими у полон становили трохи більше, ніж 2 тисячі. Проте згодом імператор покарав на смерть одного з них, чиї донесення були найталановитіші, за облудливе збільшення кількості полонених та здобичі. Навряд чи армія Дарія І-го досягла вагоміших результатів. Тому він вирішив відмовитися від марного переслідування скіфського війська і запропонував Іданфірсу зустрітися для рішучої битви. Але скіфський володар відмовився. "*О Персе! Отакі в нас справи,* — відповів він, — *я до цього часу нікого не лякався і не тікав ні від кого ні в минулому, ні тепер від тебе. І те, що я тепер робив* (тобто кочував по своїх землях — авт.), *не відрізняється від того, що я звичайно роблю в мирний час. Однак, якщо ви наполягаєте на тому, щоб це сталося якнайшвидше — гаразд, тоді* ось *що: в нас є могили наших предків. Нумо, знайдіть їх і спробуйте завдати їм шкоди. Тоді ви побачите, чи будемо ми воювати заради наших могил, чи ні*".

Проте вирішальний момент наближався. Військо Дарія І-го дедалі слабшало. Загін Скопасіса вирушив до мосту через Дунай, щоб умовити його охоронців зруйнувати переправу, а згодом Дарій І-й одержав від скіфів дивні дари: птаха, мишу, жабу та п'ять стріл. Один із його найближчих радників, Гобрій, витлумачив зміст цього своєрідно зашифрованого послання так: "*Якщо перси, ви не станете птахами і не полетите високо в небо, або мишами і не сховаєтесь у землю, або жабами і не постригаєте в болота, то ви не повернетесь до себе, вас згублять оці стріли*". На перший погляд, у цьому сюжеті переважають фольклорні мотиви, проте є показовим, що у багатьох кочовиків пізнішого часу стріли часто символізували послів. Серед посадових осіб Чингіз-хана були, наприклад, чотири "далекі та близькі стріли" — ймовірно, так звали ханських послів.

Подальші події довели правоту Гобрія. Основні сили скіфів вишикували свої загони до бою. У цю мить зненацька вихопився заєць, і всі скіфи кинулися його ловити. Чи було це насправді — запитання непросте, і все ж скіфи якимось чином спромоглися виказати свою зневагу до Дарія І-го та його війська. Зрозумівши це, Дарій І-й був змушений змиритися з поразкою й покинути скіфські землі із залишками своєї

армії. Від остаточного розгрому його врятував лише випадок: під час відступу до Дунаю перська армія, яка йшла знайомим маршрутом, розминулася із скіфським військом, що переслідувало загарбників найкоротшими шляхами.

Так ганебно скінчилася спроба могутньої Перської імперії підкорити народи Північного Причорномор'я. Ця перемога небувало піднесла військово-політичний авторитет її організаторов — скіфів — і справила великий вплив на подальшу консолідацію північнопричорноморської Скіфії.

ІСТОРІЯ ВЕЛИКОЇ СКІФІЇ

Саме цим терміном фахівці визначають скіфську державу в Північному Причорномор'ї за часів її найвищого розквіту в V- IV ст. до Н.Х. Наочним символом міці скіфського об'єднання є так звані "царські кургани" — величні поховальні пам'ятки його володарів та вищої скіфської знаті, рівних яким за масштабами споруд та багатством начиння немає, мабуть, серед старожитностей Європи. Більшість із них відкрито в Нижньому Подніпров'ї — це Чортомлик, Огуз,

Солоха, Козел, Гайманова Могила, Олександропільський, Товста Могила тощо.

Знайдені тут величезні цінності не тільки свідчать про казкову розкіш, яка оточувала скіфську аристократію, а й є доказом жорстокої економічної експлуатації підкорених племен та народів з боку кочовиків. Зрозуміло, одним із головних об'єктів такої експлуатації було осіле населення Лісостепу. Стягання тяжкої данини та контроль над торговельними шляхами, що вели до внутрішніх областей Північного Причорномор'я, забезпечували скіфів виробами ремісників та продуктами землеробства, а також надзвичайно збагачували скіфську верхівку. Збереження такого становища речей мало бути одним із найголовніших напрямків воєнно-політичної активності скіфського кочового угруповання.

Не менш важливими були відносини з античними державами Північного Причорномор'я — адже саме звідси (безпосередньо або транзитом з інших античних центрів) до скіфів надходили предмети розкоші, зокрема коштовні ювелірні вироби, а також інші товари. У грецьких містах існували навіть спецальні майстерні, що працювали на замовлення багатих скіфів. Про розмах цієї торгівлі красномовно свідчить лише один такий факт: під час дослідження Чортомлицького

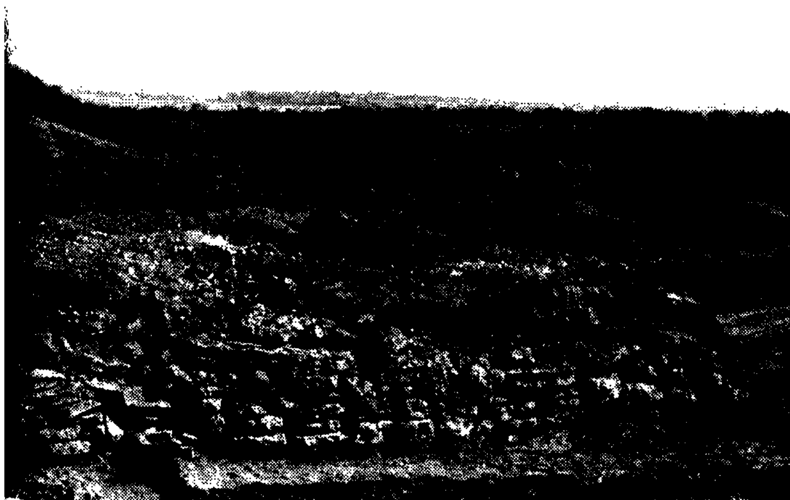

Рис. 25. Курган Чортомлик під час розкопок

Рис. 26. Золоте навершя з Братолюбівського кургану

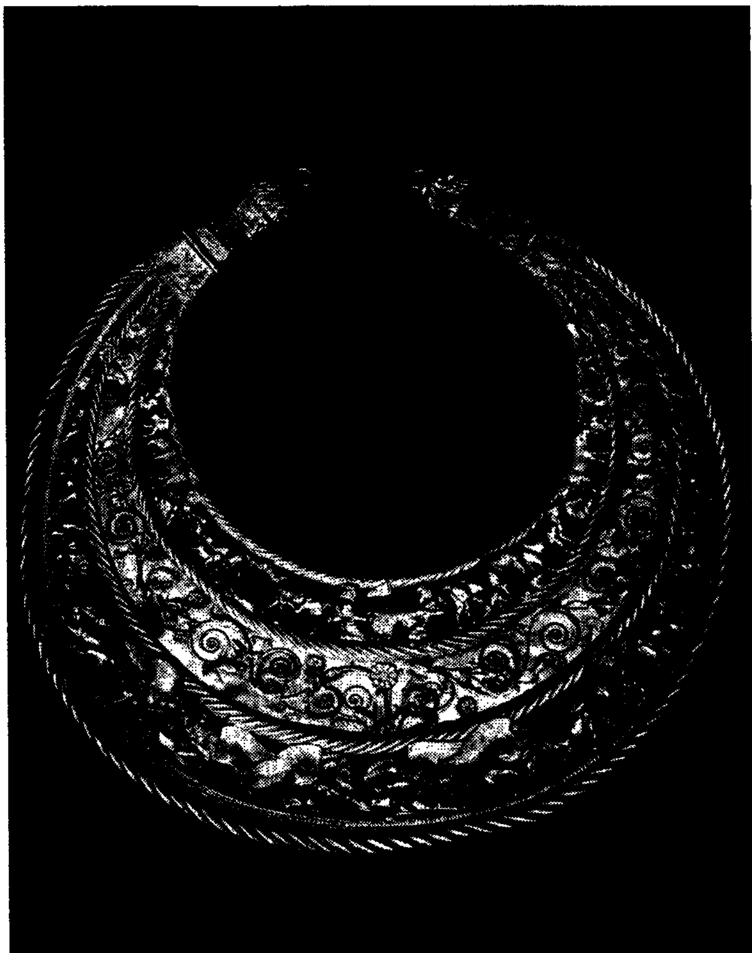

Рис. 27. Золота пектораль із кургану Товста Могила

кургану знайдено своєрідний склад амфор. Тут виявлено щонайменше 56 посудин, в яких зберігалися колись сотні літрів привізного вина.

Одним із основних торговельних партнерів Великої Скіфії було Боспорське царство, яке утворилося близько 480 р. до Н.Х. у східній частині Криму, на території Тамані та у прилеглих районах, під владою династії Археанактидів. Як свідчив грецький оратор і політик Демосфен на початку IV ст. до Н.Х., тільки до Афін звідси щорічно вивозилося близько 400 медимнів (приблизно 1 млн. пудів) хліба. Зрозуміло, такий величезний зерновий потік складався не тільки з продукції власне Боспору, а й вбирав зерно зі Скіфії, володарі якої постачали його з хліборобських районів Лісостепу. В організації такої хліботоргівлі, можливо, брали участь представники скіфської еллінізованої знаті, могили котрих виявлено у межах Боспорського царства. Найвідомішою з них є курган Куль-Оба, досліджений на околицях сучасної Керчі.

Про величезну роль скіфських правителів у житті Боспору свідчать також події міжусобиць між спадкоємцями царя Перісада (помер у 311/310 або 310/309 рр. до Н.Х.). Писемні джерела зафіксували втручання в цю політичну боротьбу одного зі скіфських вождів, котрим хронологічно міг бути наступник володаря, похованого в Куль-Оба. Тоді скіфи підтримали старшого сина Перісада — Сатира, зокрема здобули йому перемогу в битві при Фаті (ймовірно, одна з річок Прикубання), коли скіфські вершники прорвали ворожий стрій, змінили напрямок головного удару і вдарили в тил загонам супротивника, тобто здійснили такий маневр, на який здатна лише першокласна кіннота. Однак згодом Сатир загинув, а його брат Євмел, здобувши боспорський трон, наказав перебити всіх друзів і родичів Сатира та молодшого брата Прітана. Врятувався лише син Сатира, який, за свідченням Діодора, верхи втік до ставки скіфського царя Агара. Цей епізод свідчить, що ставка Агара — ймовірно, володаря скіфів, які проживали у степовому Криму, — розташовувалася майже поруч із столицею Боспору Пантікапеєм, і зайвий раз підкреслює міцність скіфських політичних позицій, що спиралися на реальну військову силу, в цьому важливому для них регіоні Північного Причорномор'я.

Бурхливо розвивалися події й на західних кордонах Скіфії. Це був третій, не менш важливий напрям їхньої зовнішньої політики. Як ми вже зазначали, західними сусідами скіфів були фракійці. Близько середини V ст. до Н.Х. серед останніх надзвичайно посилилося плем'я одрисів, що проживало в долині річки Арда. Очолювані своїм ватажком Тересом, вони заснували могутнє у військовому аспекті Одриське царство, кордони якого доходили до Нижнього Дунаю. Контакти між двома войовничими угрупованнями — Скіфією та Одриською держа-

вою — мали розмаїтий характер. Не обходилось без конфліктів, але відомо й про породичання царських родин: наприклад, дочка Тереса була однією з дружин скіфського царя Аріапіфа. Така ситуація зберігалася до середини IV ст. до Н.Х., коли швидкий занепад Одриської держави призвів до її розпаду. Так упав міцний бар'єр, який заступав скіфам шляхи до античних міст Західного Причорномор'я — Істрії, Діонісополя, Одесоса й ще далі — безпосередньо до Балканського півострова.

Основні події скіфської експансії на захід пов'язані з ім'ям царя Атея, який, за словами Страбона, начебто володарював иад усією Скіфією.

Атей був суворим і загартованим у боях воїном. Його неординарний образ зберегли для нас свідчення цілого ряду авторів минулого. Так, Плутарх сповіщає про дуже цікавий епізод: захопивши в полон грецького флейтиста Ісменія, уславленого своєю грою, скіфи привели його до Атея, щоб той насолодився вишуканою музикою, але цар заявив, що найкращою для себе музикою вважає іржання бойового коня. За плечима Атея був багатющий досвід воєначальника. Одного разу, коли йому довелося вступити в бій із значно більшими силами фракійського племені трибаллів, він наказав жінкам і дітям гнати до ворожого тилу віслюків та волів і нести здійняті списи, чим спонукав ворогів, котрі сприйняли цю юрбу як підкріпленння для Атея, відступити.

Згодом Атеєві пощастило міцно закріпитися на правобережжі Дунаю, а підвладна йому територія відповідала якщо не всій сучасній Добруджі, то принаймні її значній частині. Вплив скіфського царя поширю-

Рис. 28. Монета царя Атея

вався й на більш далекі області. Відомий зміст його листа до мешканців міста Візантій, розташованого на березі Босфорської протоки: „Цар скіфський Атей демосові візантійців: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води". Свідченням могутності Атея став і випуск ним власної монети, карбованої в античному місті Каллатія.

Активна політика Атея мала неминуче призвести його до зіткнення з Македонською державою, що швидко посилювалася, а її цар Філіпп II-й прибирав під свою руку дедалі нові й нові території. Це сталося в 339 р. до Н.Х. Ворожі війська зійшлися десь поблизу Дунаю. Відбувся вирішальний бій, в якому скіфи зазнали поразки. В жорстокій січі загинув і сам Атей; мав він тоді майже 100 років. Після цього тиск кочовиків на Нижнє Подунав'я на якийсь час припинився, однак могутність усієї Скіфії не похитнулася.

Про це свідчать, зокрема, події 311 р. до Н.Х., коли намісник Александра Македонського (сина Філіппа) Зопіріон із 30-ма тисячами воїнів удерся до Скіфії й дійшов до мурів Ольвії. Облога виявилася безрезультатною, а на зворотному шляху все його військо, як і сам Зопіріон, знайшло смерть від скіфської зброї.

Розповідаючи про політичну історію Північнопричорноморскої Скіфії, не можна не згадати ще про один важливий чинник, який склався в IV ст. до Н.Х. і впливав на її розвиток. Це — консолідація й посилення савромато-сарматських племен у пониззі Дону. Хоча якихось певних даних щодо збройних конфліктів між скіфами й сарматами протягом IV ст. до Н.Х. бракує, все ж немає жодних підстав припускати можливість безхмарних відносин між цими двома кочовими угрупованнями. Тим більше, що, за свідченнями археологічних матеріалів, правий берег Нижнього Дону, котрий за часів Геродота иалежав Скіфії, в IV ст. до Н.Х. відійшов під контроль сарматів.

Проте все це до часу не впливало на життєздатність Скіфської держави. Її культура в IV ст. до Н.Х. досягає найвищого розвитку, у степових районах виникають дедалі нові грандіозні поховальні споруди з багатющим начинням. І ось після такого бурхливого сплеску настає раптовий спад: на межі IV і III ст. до Н.Х. степові скіфські пам'ятки практично зникають, що, безумовно, засвідчує крах Великої Скіфії. На думку науковців, до цієї катастрофи спричинився цілий комплекс явищ: погіршення кліматичних умов і висихання степів, тривале витолочування трав'яного покриву внаслідок інтенсивного випасання худоби, занепад економічних ресурсів Лісостепу через їх активну експлуатацію тощо. Все це призвело до руйнування економічних підвалин Скіфії, загибелі її як держави.

А проте самі скіфи не зникли з історичної арени. Їхні племена ще довго контролювали Нижнє Подніпров'я, Крим, Добруджу, хоч і втратили назавжди політичну гегемонію в Північному Причорномор'ї, яка перейшла до сарматів.

§3. Географія Скіфії. Населення Скіфії та суміжних територій

ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС ЕТНОГРАФІЇ СКІФІЇ

Безцінним джерелом для відтворення етнічної карти України за часів скіфів є "Історія" Геродота. Його розповіді про головні події війни між скіфами та персами передує опис театру воєнних дій — Північного Причорномор'я.

Країна скіфів, за Геродотом, була багатою на траву і добре зрошуваною рівниною, через яку протікали численні річки. До найбільших належали Істр (Дунай), Тірас (Дністер), Гіпаніс (Південний Буг), Борисфен (Дніпро) і Танаїс (Дон). Найщедрішою природа була до Борисфену — ріки, що "*найбільш корисна для людей не лише серед інших рік Скіфії, але і взагалі всіх інших, крім єгипетського Нілу, бо з ним не можна зрівняти жодну іншу ріку. Отже, серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших з каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі. І великі риби в ньому без колючих кісток, що їх називають антакаями. Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги*".

Сама Скіфія, за описом Геродота, була схожа на величезний квадрат, південний край якого простягався вздовж Чорного моря від Істра до Меотіди (Азовського моря). Відповідно північний її кордон мав би

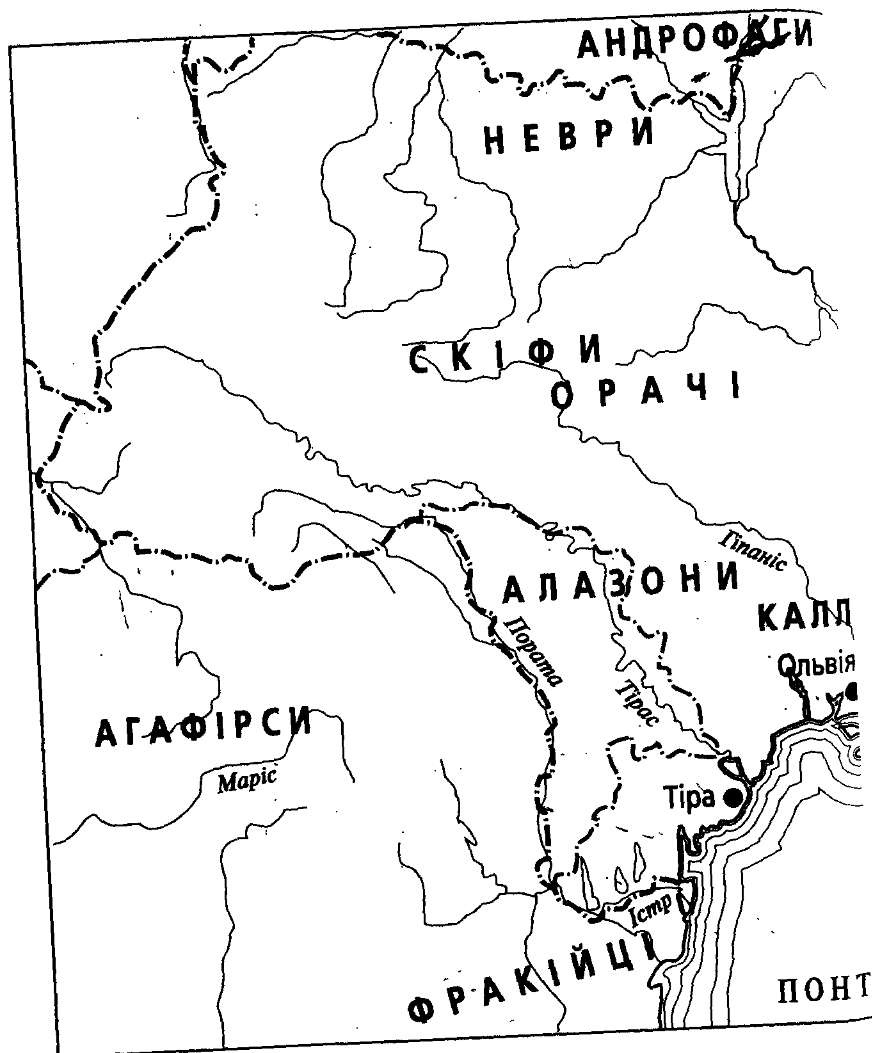

АНДРОФАГИ
НЕВРИ
СКІФИ
ОРАЧІ
Гіпаніс
АЛАЗОНИ
КАЛЛ
Ольвія
Пората
Тірас
АГАФІРСИ
Маріс
Тіра
Істр
ФРАКІЙЦІ
ПОНТ

Рис. 29. Племена Геродотової Скіфії (за О.І.Тереножкіним та В.А.Іллінською)

пролягати приблизно вздовж Прип'яті, через Чернігів, Курськ і далі до Воронежа.

На цьому великому просторі, у межах Степу , Лісостепу та південного краю Лісу, жили численні племена і народи.

Найближчі землі до Ольвії — "торговельної гавані борисфенітів", яка містилася майже посередині південного краю скіфського квадрату, займали калліпіди чи то еллінські скіфи, за ними були землі алізонів, а ще далі на північ — скіфів-орачів, які "сіють зерно не для власного вжитку, а на продаж". Ще далі проживають неври. Так розповідав Геродот про народи на захід від Борисфену .

За Борисфеном спочатку розташована Гілея (тобто Полісся — ймовірно, заплавні ліси у гирлі Дніпра), а на північ від неї жили скіфи-землероби. Вище від них по течії — велика пустеля, за якою проживають андрофаги — особливе, не скіфське плем'я. На схід від землеробів живуть скіфи-кочовики, а за рікою Герр (сучасні чи то Конка, чи то Молочна) кочує найчисленніше скіфське плем'я — скіфи-царські, які вважають усіх інших скіфів своїми рабами. На північ від них живуть меланхлени — вже не скіфське плем'я. І за рікою Танаїс теж уже не скіфська земля — її населяють савромати, а територію вище від них Геродот віддає будинам, поряд з якими проживали також і гелони.

За спроби розмістити усі ці племена на сучасній географічній карті бралося не одне покоління дослідників. Одну з них здійснив на початку нашого сторіччя видатний знавець скіфскої історії і культури М.І.Ростовцев. Згідно з його уявленням, Скіфія була могутньою державою, що розкинулася від Дунаю до Волги у широтному напрямку та від узбережжя Чорного моря на півдні до межі Лісостепу і Лісу на півночі. Уся ця територія, за М.І.Ростовцевим, була зайнята скіфами-іранцями, що прийшли з глибин Азії у VII ст. до Н.Х. Припускаючи наявність у деяких районах, зокрема на території Середнього Подніпров'я, залишків місцевого доскіфського населення, він, проте, вважав, що воно перебувало в повній залежності від скіфів і входило до складу Скіфської держави.

Пізніше широкого визнання набули карти Скіфії, складені Б.М.Граковим, М.І.Артамоновим та О.І.Тереножкіним спільно з В.А.Іллінською.

Коли розглянути ці історико-географічні реконструкції, впаде у вічі, що майже всю степову зону України дослідники одностайно "віддають" власне скіфським кочовим племенам — скіфам-кочовикам і скіфам-царським, а на приольвійських територіях, згідно з Геродотом, розміщують еллінізованих скіфів. Певні труднощі виникають лише при пошуках території скіфів-землеробів, бо на Нижньому Подніпров'ї

за часів Геродота археологія не фіксує численного осілого населення. Цю розбіжність між даними писемного джерела та археологічними реаліями фахівець з іранської лінгвістики В.І.Абаєв пояснює неточним тлумаченням терміна "скіфи-георгої", яке вживає Геродот. Дослідник запропонував виводити етимологію "георгої" не з давньогрецької мови, де воно має значення "землероб", а з іранської і вважати його огреченою скіфською племінною назвою "gau-varga" — "ті, що розводять худобу". В такому разі термін Геродота перекладатиметься не як "скіфи-землероби", а як "скіфи-скотарі".

Проте найбільш дискусійною є локалізація лісостепових племен. Особливо помітно це при порівнянні карт, складених Б.М.Граковим, М.І.Артамоновим та О.І.Тереножкіним спільно з В.А.Іллінською, що є наслідком різнотлумачення фахівцями основної проблеми етногеографії Геродотової Скіфії.

Адже поступово, завдяки накопиченню археологічного матеріалу і виділенню локальних варіантів скіфської культури, з'ясовувалося, що висновок про іранську приналежність населення Скіфії правильний лише щодо степових районів Північного Причорномор'я, заселених власне скіфами. На території ж Лісостепу в скіфську епоху проживали племена, які сприйняли скіфську культуру, проте походили переважно від місцевого населення попереднього часу — чорноліського, фракійського гальштату та ін. Унаслідок цього виникла дилема — чи то вважати, що Скіфська держава не була одноетнічною і до неї входили різні за походженням народи, і зберегти, отже, Геродотове уявлення про північний кордон Скіфії, чи то визнати тезу про одноетнічність Скіфії, але скоротити її уявні межі до розмірів північнопричорноморського Степу.

Саме другий шлях і обрали М.І.Артамонов та Б.М.Граков. Тому на їхніх картах Геродотові племена були "посунуті" до півдня. Проти такої етногеографічної схеми послідовно виступали О.І.Тереножкін та В.А.Іллінська, які вважали, що територія і степової, і лісостепової України входила до складу єдиної Скіфії з різнорідним населенням. У лісостеповій зоні Правобережжя України вони розміщували скіфів-орачів, які походили від місцевих чорноліських племен, а поруч — інші перелічені Геродотом "нескіфські" племена.

Якщо запропонована ними локалізація скіфів-орачів була сприйнята більшістю фахівців, то у визначенні географії інших, "нескіфських" народів, існує ще багато дискусійних моментів. Це наочно продемонструвала книга Б.О.Рибакова, присвячена етногеографії Скіфії. Так, тільки щодо розселення будинів існує кілька варіантів: називаються території від Середнього Подніпров'я до Верхньої Волги та Ками.

Необхідно спинитися ще на одному моменті. Звертаючись до Геродотової праці, треба мати на увазі, що наведені ним дані — то немовби один моментальний зріз великого генеалогічного дерева північнопричорноморських народів, який відбиває певну історичну ситуацію приблизно наприкінці VI-V ст. до Н.Х. Протягом довготривалого періоду, який увійшов до нашої історії під назвою "скіфського", вона, безперечно, змінювалась.

Наприклад, у період передньоазіатських походів, коли більшість власне скіфських племен проживала у Передкавказзі, заселення степових районів України було досить незначним. Змінювалась ця ситуація і пізніше; так, у IV ст. до Н.Х. скіфами була захоплена велика територія сучасної Добруджі; змінювалися кордони й між іншими племенами. Проте дані Геродота мають величезну цінність не тільки завдяки їхній повноті, а й тому, що вони відтворюють ситуацію найважливішого часу в житті північнопричорноморської Скіфії — часу її формування і піднесення.

Спинімося на географії та етнічній історії її народів детальніше.

СКІФИ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ

Однією з найважливіших проблем у вивченні скіфів є питання про їх походження як конкретного історичного народу. Завдяки тривалій дискусії, що точилася протягом усього розвитку скіфознавства як окремої гілки історико-археологічної науки, поступово викристалізувалися два різні підходи до розв'язання цієї складної проблеми. Прихильники першого з них (М.І.Артамонов, Б.М.Граков) віддавали перевагу місцевим, східноєвропейським кореням формування скіфських племен, тоді як їх наукові опоненти (О.І.Тереножкін) підкреслювали, що вирішальна роль у постанні скіфів належала кочовикам, що прийшли у південні райони Європи зі сходу. Проте навряд чи варто рішуче протиставляти ці дві гіпотези; як свідчать сучасні дані, кожна з них віддзеркалює одну зі сторін єдиного процесу етногенезу скіфів, у орбіту якого були втягнуті різні за походженням групи населення.

Початок скіфського періоду в історії нашого півдня збігається з появою на території європейських степів у VII ст. до Н.Х. нових форм озброєння, кінської вуздечки та деяких інших предметів матеріальної культури , а також типового "звіриного" стилю у мистецтві, що не мають прототипів у поширених на цій території в попередні часи старожитностях. Це дозволило пов'язати названі нові культурні елементи

з появою тут груп кочовиків — вихідців, за Геродотом, зі східних районів Євразії.

Відтак особливу увагу привертає той факт, що деякі з цих привнесених категорій матеріальної культури (дволопастеві наконечники стріл, вудила та псалії) схожі за формами до своїх аналогів чорногорівського етапу кіммерійської культури, також пов'язаних зі східною лінією розвитку. Отже, археологічні матеріали дають підстави стверджувати, що за часів ранньої залізної доби до південних районів Східної Європи послідовно проникають два імпульси східного культурного впливу з територій, де відбувався безперервний розвиток тієї культури, яку можна назвати "протоскіфською". Перший імпульс східного впливу (X-IX ст. до н.х.) поступово згасає, а групи населення, що його передали, з часом розчиняються в місцевому кіммерійському середовищі.

Виникнення на території Північного Кавказу і Північного Причорномор'я скіфського об'єднання було наслідком появи тут другої хвилі носіїв протоскіфської культури, яких умовно можна назвати "протоскіфами". Якщо взяти до уваги, що і кіммерійці, і протоскіфи належали до близьких за мовою народів, цю подію слід розглядати як наслідок якихось значних перегрупувань у тому масиві численних іранських племен, що займали широкі простори Великого поясу євразійських степів.

На жаль, вихідна територія міграції протоскіфів досі ще чітко не визначена. Проте є всі підстави для її пошуку на території від Східного Казахстану до Західної Монголії, де відкриті найдавніші пам'ятки культури скіфського типу, зокрема кургани Чиліктинський та Аржаи.

Зустріч прийшлих протоскіфських і місцевих кіммерійських племен на початку VII ст. до н.х., яка знайшла свій відбиток і в археологічних пам'ятках, визначила початок етногенезу скіфів як конкретного кочового народу Східної Європи. Хоча чужинці переважили аборигенів і поширили на них не тільки свою владу, а й своє ім'я (за Геродотом, усі племена разом звалися сколотами, а скіфами їх назвали елліни), на першому етапі їхньої спільної історії термін "скіфи" мав не так етнічний, як політичний зміст і позначав відношення різних за походженням кочових племен до етнополітичного новоутворення, що склалося внаслідок описаних вище подій. На користь такого його розуміння свідчать як писемні, так і археологічні джерела.

Так, у записах ассирійського царя Асархаддона є згадки про те, що з північного сходу його державі загрожували не тільки союзні манеям скіфи Ішпакая та Партатуа, а й кіммерійці. Якщо взяти до уваги всю античну традицію, яка малює кіммерійців і скіфів як запеклих супро-

тивників, то таке "мирне співіснування" і спільні воєнні дії можна пояснити лише неоднорідним складом війська скіфських царів, сформованого і з власне скіфів, і з кіммерійців, підкорених раніше або вже у Передній Азії.

Як археологічну ілюстрацію до цієї складної ситуації можна навести матеріали Келермеських курганів. Знайдена тут кінська збруя досить чітко поділяється на дві групи: вироби першої орнаментовані у типовому для кіммерійського мистецтва геометричному стилі, а другої — у традиціях скіфського "звіриного" стилю. Доведено, що поховані в курганах степової аристократії коні були останніми дарами померлому володарю від підданих. Тому матеріали Келермеса свідчать про наявність всередині скіфського об'єднання двох різних груп населення, перша з яких була носієм кіммерійських культурних традицій, а друга — нових культурних тенденцій, пов'язаних із найдавнішою власне скіфською культурою.

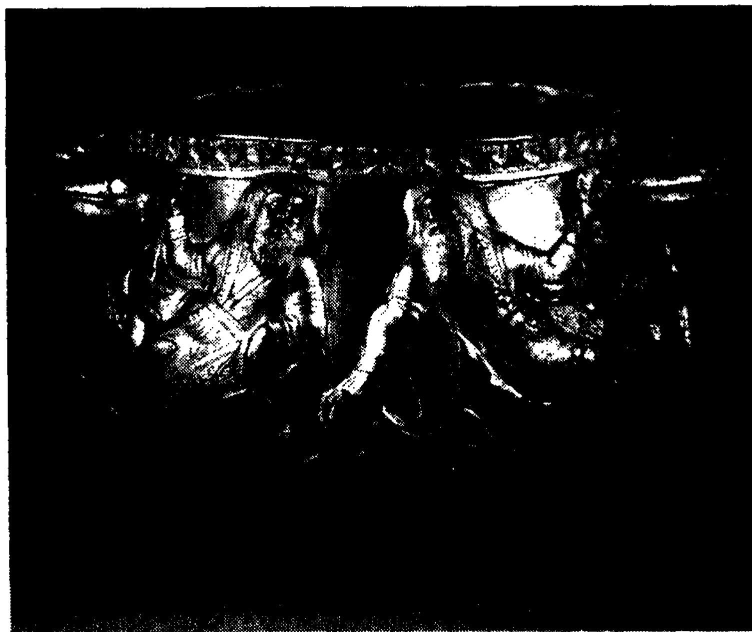

Рис. 30. Скіфські можновладці. Зображення на чаші з Гайманової Могили

Але в межах єдиної кочової орди розмивання цих культурних градацій відбувалося досить швидко, і практично вже на початку VI ст. до Н.Х. на всьому просторі європейських степів запанувала єдина ранньоскіфська матеріальна культура. Вона є своєрідним сплавом елементів, принесених протоскіфами зі сходу (мечі, наконечники стріл, вудила та псалії, круглі бронзові дзеркала, основні схеми та образи "звіриного" стилю у мистецтві тощо), місцевих кіммерійських компонентів (передусім — ліпної кераміки) та передньоазіатських культурних впливів, які залишили найбільший слід у скіфській паноплії (захисний обладунок) і скіфському мистецтві.

Поступово відбувався й процес усвідомлення степовим населенням своєї етнополітичної єдності. Ідеологічно ця єдність, що взагалі властиво кочовим об'єднанням, ґрунтувалася на вигаданій кревній спорідненості усіх груп населення, об'єднаних єдиною генеалогією. Яскравим прикладом такого генеалогічного дерева є скіфські етногенетичні легенди. Одна з них виводила усі скіфські племена від трьох братів — Ліпоксая, Арпоксая, Колоксая — і їхнього батька Таргитая. Процес поступового формування єдиної етнічної свідомості відбився не тільки в оформленні цих генеалогічних оповідей. Добре відомо, що одним із виявів етнічної єдності є протиставлення у свідомості людей, що складають певний народ, себе іншим за принципом "ми — вони", "свої — чужі".

Прикладом такого протиставлення можуть бути зафіксовані Геродотом характеристики племен, що оточували Скіфію; безперечно, характеристики ці ґрунтувались на даних скіфських інформаторів "Батька історії" — андрофаги одягаються, як скіфи, але мова у них своя; меланхлени вирізняються чорним одягом, проте звичаї у них скіфські; савромати говорять скіфською мовою, але здавна припускаються помилок.

Остаточне завершення скіфського етногенезу припадає на другу половину V ст. до Н.Х. На такий висновок наштовхує аналіз скіфського поховального ритуалу. Незважаючи на відносно нетривалу уніфікацію скіфської матеріальної культури, скіфські поховальні звичаї упродовж VII - V ст. до Н.Х. відзначалися значною різноманітністю, що відображало складну етносоціальну структуру суспільства, яке виникло внаслідок закріплення панівної ролі однієї складової частини ("протоскіфів") майбутнього скіфського етносу.

Але наприкінці V ст. до Н.Х. спостерігаються значні зміни у скіфському поховальному ритуалі. Поширюється такий тип поховальної споруди, як катакомба (вона складалася з вертикальної вхідної шахти і підземної поховальної камери). Відтак поховання і скіфських царів, і рядових воїнів здійснювались у однакових за конструкцією спорудах,

які, проте, відрізнялися розмірами. Це свідчить про зменшення етнічних розбіжностей усередині скіфського кочового суспільства.

Консолідації номадів, безумовно, сприяло утворення в межах Степу і Лісостепу північнопричорноморської Скіфії — великої багатомовної держави, в рамках якої усі групи кочовиків-іранців, незалежно від походження, мали єдині політичні та економічні інтереси. У цьому зв'язку постає питання про північні кордони Скіфії та населення її лісостепових територій.

НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ ТА ЛІСОВОЇ УКРАЇНИ ЗА СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Беручи до уваги багаторічні дослідження археологів, сучасна наука на даній території виділяє близько десятка окремих груп (варіантів) старожитностей скіфського періоду. Суттєво те, що у межі "скіфського квадрату" (приблизно 700 x 700 км), окресленого Геродотом та іншими античними авторами, вкладаються не тільки райони поширення степових курганів власне скіфів, а й такі варіанти лісостепової культури скіфського типу, як києво-черкаський, східно- та західноподільські, посульський, ворсклянський, сіверсько-донецький. Територіально вони охоплюють лісостепові райони Подністров'я, Південного Побужжя та Подніпров'я, басейни середніх течій Псла, Ворскли та верхів'їв Сіверського Дінця. Пам'ятки, що складають ці групи, досить часто мають не менш, а подекуди й більш "скіфський" вигляд, ніж курганні поховання степовиків. У прилеглих до окресленої території областях вплив скіфської культури відчувається значно слабкіше.

Як і в попередній період, у лісостеповій частині Молдови межували два великі етнічні масиви. Перший із них був пов'язаний своїми коренями з племенами Побужжя та Подніпров'я, другий — з фракомовним населенням. Культура останнього репрезентована тут пам'ятками культури Шолданешти, яка є одним із варіантів відомої культури Басарабі, поширеної у скіфський період на землях сучасної Румунії, Югославії та Угорщини. Поступово фракійські племена поширюють свій вплив і в VI ст. до Н.Х. займають усі лісостепові райони сучасної Молдови.

На території Закарпаття дослідниками виділено окрему Куштановицьку культуру. Аналіз характерних для неї речей, переважно ліпних керамічних виробів, дає змогу припускати, що населення Куштановицької культури було змішаним та складалося з місцевих фракійських компонентів і значної групи західноподільського походження, яка просунулася на південний захід на початку скіфської доби.

Певний тиск із боку західноподільських племен у цей час починає відчувати також населення Західної Волині та Прикарпаття. Тут складаються різні культурні групи, характерною рисою яких є поєднання елементів попередньої Висоцької культури з виявами впливу культур скіфського типу.

З півночі останні були обмежені територією поширення пам'яток Милоградської (або Підгірцівської) культури. Вона простягалася від Збруча та Случі на заході до Десни і Сожа. Щодо етнічного змісту цієї культури, то слід зважити, що на території Верхнього Подніпров'я та басейну Прип'яті, за даними мовознавців, у ті часи проходила межа між праслов'янськими та балтськими племенами.

Балтські гідроніми часто фіксуються також у межиріччі середньої Десни та Сейму, де у скіфський період проживали племена Юхнівської культури. Зокрема, на території України її пам'ятки виявлено на півночі Чернігівської та Сумської областей. Вважається, що Юхнівська культура сформувалася на основі попередньої Бондарихінської, населення котрої було відтіснене на північ носіями лівобережних варіантів культури скіфського типу.

Внаслідок такого короткого огляду ми окреслили культурно-історичні вияви, зафіксовані у скіфську добу на лісостепових та лісових територіях України. Саме серед цього кола археологічних культур та їхніх варіантів слід шукати пам'ятки "нескіфських" народів, перелічених у праці Геродота. Розгляньмо найґрунтовніші версії їх локалізації.

Загальноприйнятою, як ми вже згадували, є думка про зв'язок києво-черкаського та подільських варіантів культури скіфського типу із скіфами-орачами. На її користь свідчить багато фактів, найважливішими серед яких є наступні. Географічні координати, наведені Геродотом, досить точно відповідають території поширення цих варіантів. За Геродотом, земля скіфів-орачів віддалена від грецького міста Ольвія (поблизу сучасного Миколаєва) чотирма днями дороги. Це збігається з реальною відстанню (близько 150 км) від гирла Південного Бугу до початку лісостепової зони. А сама земля скіфів-орачів мала вигляд величезного трикутника між гирлами Десни, Ворскли та середньою течією Дністра. Найбільша концентрація пам'яток простежується вздовж Дніпра, де вони займають смугу до 120 км завширшки. Саме під час дослідження середньодніпровських та південнобузьких пам'яток VII - VI ст. до Н.Х. виявлено значну кількість речей античного походження. Це не тільки амфорна тара, а й досить коштовний розписаний посуд, чудові вироби з бронзи та витвори грецьких ювелірів, що свідчить про тісні торговельні стосунки населення означених регіонів з античним світом, своєрідним форпостом якого у

Північному Причорномор'ї була на той час Ольвія. Це якнайкраще відповідає Геродотовій характеристиці, за якою скіфи-орачі "сіють пшеницю не для їжі, а на продаж".

За мовною приналежністю скіфи-орачі були праслов'янами. Цей висновок ґрунтується на доведеному археологами генетичному зв'язку скіфів-орачів з племенами Чорноліської культури, а також на даних мовознавства. Згідно з останніми, мовні запозичення свідчать, що предки східних слов'ян мали існувати в оточенні іранських, балтських та, ймовірно, фракійських племен. Це спостереження цілком відповідає тим історичним реаліям, що склалися у 1-ому тисячолітті до Н.Х.

Так, із згадуваними Геродотом алізонами (вони "сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник і сочевицю та просо"), або агафірсами (що "є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас" та "схожі на фракійців") можна з високою часткою ймовірності зіставити фракійське населення лісостепової Молдови, яке межувало зі скіфами-орачами на південному заході.

Населення Милоградської культури, поширеної на півночі України та у суміжних районах Білорусі, сучасні дослідники, зокрема О.М.Мельниковська, ототожнюють з неврами. На північ від неврів проживали племена андрофагів, які, за визначенням Геродота, "серед усіх людей мають найдикіші звичаї, в них нема ні прав, ні законів". Їх зв'язок із конкретною територією та певною археологічною культурою є ще досить проблематичним. Можна лише констатувати, що їхню територію слід шукати у Верхньому Подніпров'ї. У скіфську добу тут існувала так звана Дніпро-Двинська культура. Можливо, саме вона й була полишена племенами андрофагів.

На північ від скіфів жили також меланхлени, назва яких — "чорноризці" — походила від їхнього чорного одягу. Вони проживали на відстані 20-ти днів дороги від узбережжя Чорного моря. Незважаючи на такі нібито ясні вказівки Геродота, точно визначити територію меланхленів поки що дуже важко. Деякі дослідники вважають, що це мають бути райони, розташовані поблизу сучасного Чернігова, оскільки назва останнього, розташованого приблизно на вказаній Геродотом відстані від морського узбережжя, перегукується з ім'ям цього народу.

Дуже складним є також питання про локалізацію земель будинів та гелонів. За Геродотом, будини — "*це велике і численне плем'я і всі вони мають зовсім блакитні очі і руде волосся. В їхній країні побудовано дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний... А гелони — це первісно елліни... Вони говорять то скіфською, то еллінською мовами. А будини говорять не тією мовою, що гелони,*

і спосіб життя в них інший, бо будини — тубільці, кочовики і лише вони в тій країні харчуються кедровими горішками. Гелони обробляють землю і споживають збіжжя і є в них сади і вони не схожі на будинів ні зовнішністю, ні кольором шкіри та волосся". Будини проживали на відстані 15-ти днів дороги від затоки Меотідського озера (сучасна Таганрозька затока Азовського моря), в країні, що вся заросла деревами.

Імовірно, в даний час найбільш прийнятною є гіпотеза Б.О.Рибакова, згідно з якою основні землі будинів збігаються з територією поширення Юхнівської культури, віддаленої від узбережжя Азовського моря приблизно на 500 км і розташованої у лісовій ландшафтній зоні.

Щодо міста Гелон, то у фаховій літературі поширена гіпотеза Б.А.Шрамка, який ідентифікує його з величезним Більським городищем (загальна довжина валів близько 36 км), розташованим у середній течії Ворскли. У VIII ст. до Н.Х. сюди, а також у басейн середнього

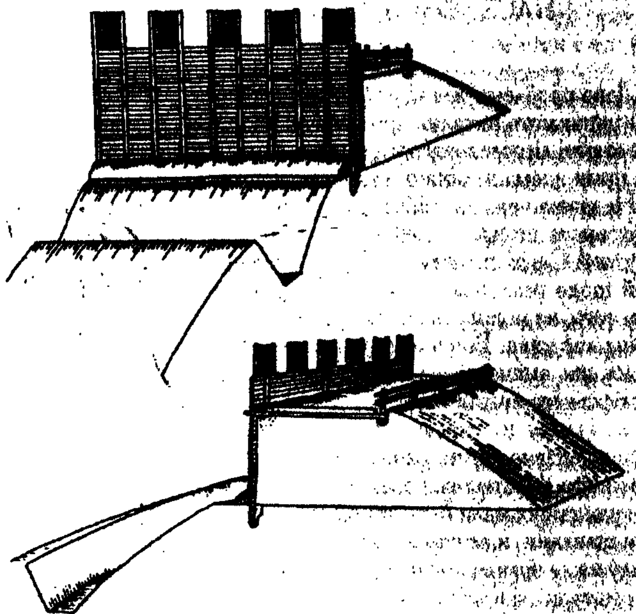

Рис. 31. Реконструкція вигляду укріплень Більського городища (за Б.А.Шрамком)

Псла, просунулися чорноліські племена. Вони відтіснили на північ, а частково асимілювали місцеве бондарихінське населення, на підґрунті якого згодом формується людність будинів-юхнівців. Саме характер господарства цих переселенців з лісостепового Дніпровського Правобережжя відповідає провідній ролі землеробства та садівництва, що підкреслено Геродотом. З півдня до цього району, де відбувалися довготривалі контакти балтських племен будинів та праслов'янського населення, спорідненого зі скіфами-орачами Правобережжя, прилягали території, зайняті іраномовними кочовиками. Не виключено, що якоюсь їхньою гілкою й були загадкові гелони, які могли розмовляти скіфською мовою. Оскільки їхня племінна назва визначила ім'я самого міста, є підстави припускати, що саме степовики були провідною політичною силою в даному регіоні. Утім, проблема характеру стосунків між населенням лісостепової України та власне скіфськими племенами має й більш загальний ракурс.

НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ ТА СКІФИ

Дана проблема має кілька основних аспектів. При її розгляді неминуче виникають питання про північні кордони Скіфської держави, міру залежності лісостепового населення від кочовиків та характер стосунків між цими двома великими етнокультурними групами.

Незважаючи на нібито ясні свідчення Геродота про розміри "скіфського квадрата", очевидна умовність такої чіткої геометричної побудови Скіфії завжди залишала значний простір для наукових дискусій щодо реальних скіфських володінь на північ від степової зони. Крім того, не можна вважати їхні межі чітко фіксованими на зразок сучасних кордонів. Вони безперечно залежали від конкретної розстановки сил, яка змінювалася у часі. Тобто, радше слід вести мову про сферу скіфського воєнно-політичного впливу, який поступово зменшувався у напрямку до периферії скіфського світу.

Іще недавно переважала думка, що, попри політичну та економічну залежність лісостепових племен від скіфів, характерними проявами якої з боку останніх мали бути збирання данини та контроль над торговельними шляхами, в етнічному аспекті вони були чітко розмежованими. З огляду на це значне поширення у побуті лісостепових племен матеріальної культури скіфського типу, скіфського "звіриного" стилю у мистецтві та багатьох елементів чужого місцевим традиціям поховального ритуалу пояснювалося лише культурним впливом кочовиків — своєрідною

"модою" на так звану "скіфську тріаду", що нібито складалася насамперед зі зброї, вуздечки та декоративного мистецтва скіфського типу. Це стосувалося навіть Правобережжя Середнього Подніпров'я — східної частини території скіфів-орачів, де місцева культура вже з VII ст. до Н.Х. набуває яскравого скіфського забарвлення.

Ретельні дослідження поховальних пам'яток скіфського типу на території українського Лісостепу, зокрема аналіз поховального ритуалу, дали змогу дещо відійти від накресленої вище схеми і впевнено виокремити тут цілу серію власне скіфських курганів.

До кола таких пам'яток мають безперечне відношення великі курганні могильники поблизу м.Ромни у Посуллі, які налічують десятки насипів та датуються, переважно, другою половиною VII — V ст. до Н.Х. Ці воїнські, дружинні поховання (тут виявлено 27 мечів, 100 наконечників списів, 24 бойові сокири та близько 20 панцирів) за характерними ознаками цього ритуалу та складом поховального начиння є досить близькими до ранньоскіфських курганів Північного Кавказу. Подібні кургани виявлено й у басейні середнього Псла. Зокрема, це великий могильник біля с.Броварки. Зваживши на ці факти, В.А.Іллінська дійшла висновку, що дані поховальні пам'ятки слід розглядати як курганні могили скіфського військового прошарку.

Подібні висновки щодо території Дніпровського лісостепового Правобережжя було сформульовано С.А.Скорим. За його даними, щонайменше половині усіх курганних могил цієї території властиві ті чи інші скіфські риси. А ціла група курганів має кілька ознак степових. Саме ці пам'ятки, найімовірніше, було споруджено власне скіфами. Дуже цікавою є динаміка їх чисельності у часі: 10% для VII — першої половини VI ст. до Н.Х., близько 21% — для другої половини VI - V ст. до Н.Х., понад 25% — для кінця V та IV ст. до Н.Х.

Такий же процес зафіксовано на західноподільських територіях скіфів-орачів, де вже з VII ст. до Н.Х. простежується спільне проживання груп власне скіфського населення та нащадків місцевих чорноліських і голіградських племен, а також їх етнічна взаємодія.

Картографування найімовірніших власне скіфських пам'яток Лісостепу дало змогу С.С.Безсоновій підкреслити, що більшість із них розташована у стратегічно важливих регіонах поблизу суходольних торговельних шляхів, а також річкових переправ. Цікаво також, що вони концентруються на тих ділянках Лісостепу, де переважають ґрунти степового і лугового типу, а також є своєрідні природні "коридори", які з'єднують ці ділянки зі степовими просторами. Брак подібних великих ділянок у середній течії Південного Бугу, на думку вченої, є причиною того, що тут не виявлено яскраво виражених скіфських поховальних комплексів.

Відомі сучасній науці скупчення ймовірних скіфських пам'яток не тільки досить добре окреслюють райони найбільшого політичного впливу з боку степовиків, а й дають змогу частково з'ясувати характер скіфської експансії на територію Лісостепу в часі.

Безперечно, перші кроки даної експансії пов'язані з тією могутньою хвилею протоскіфських племен, яка накотилася на південні райони Східної Європи у VII ст. до Н.Х. Від самого початку освоєння нових земель увагу скіфів мали привернути лісостепові території теперішньої України з розвинутими тут землеробством та ремеслом. Уже тоді певні групи іраномовних кочовиків просуваються у південні регіони Лісостепу і здобувають тут воєнно-політичну зверхність. Проте розвитку цього процесу не сприяли походи скіфів до більш розвинутих та багатших центрів Близького Сходу, що відволікало сили скіфського об'єднання.

Закінчення цих походів, яке збіглося із заснуванням грецьких колоній на узбережжі Чорного моря, змінило цю ситуацію. Стратегічні інтереси примусили основне ядро скіфських племен перекочувати у Нижнє Подніпров'я, що відновило боротьбу за остаточний контроль над лісостеповим населенням. Здається, ця боротьба була досить вдалою, про що свідчить не тільки збільшення власне скіфськнх поховань у лісостеповій зоні, а й початок економічного занепаду в південних районах Лісостепу (зокрема басейні Тясмина), який припадає на другу половину V ст. до Н.Х. Найвірогідніше, цей занепад пояснюється долученням цих районів до складу північнопричорноморської Скіфії, що супроводжувалося прямою і жорстокою економічною експлуатацією місцевого населення на кшталт тієї, що мала місце в Передній Азії, де скіфи, за Геродотом, "грабували все, що тільки було в кого". В інших регіонах Лісостепу цей тиск, мабуть, був дещо слабкішим і зводився до збирання якоїсь фіксованої та більш-менш регулярної данини.

Довготривале та тісне співіснування предків східних слов'ян разом із скіфами-іранцями мало відчутні наслідки. Як зазначає Б.О.Рибаков, східна половина слов'янської прародини міцно увійшла в широке коло "скіфської культури", яка глибоко вплинула не тільки на зовнішні вияви їхього буття (зокрема в сфері матеріальної культури), а й на мову та релігійні погляди східних слов'ян. Іранський за походженням корінь "don" (вода) простежується у назвах майже всіх основних річок України — Донець, Дніпро, Дністер, Дунай. З іранської мови прийшли до нас такі важливі для суспільного життя поняття, як "бог" та "цар". Відгуки мотивів скіфського "звіриного" стилю й досі наявні у народному мистецтві східних слов'ян.

Треба враховувати, що спільне існування власне скіфів та предків східних слов'ян у межах єдиного етнополітичного утворення обов'язково мало привести в дію механізм етнооб'єднувального процесу.

Симптоматично, що у праці Геродота зафіксований ще один варіант скіфської етногенетичної легенди, котрий, на відміну від оповіді про Таргитая і його синів, яка обґрунтовувала спорідненість степового населення, уже виводить від єдиного першопредка різні степові і лісостепові народи. Згідно з переданим "Батьком історії" і дуже еллінізованим варіантом легенди, Геракл, перебуваючи в Гілеї, взяв шлюб із тутешньою богинею — напівдівою, напівзмією. Від цього шлюбу народилися три брати — Агафірс, Гелон і Скіф. Від молодшого сина ведуть свій родовід усі скіфські царі. Безперечно, ця легенда пізніша від легенди про Таргитая, бо вона фіксує нові історичні реалії і відповідає інтересам скіфів, які намагалися стати на чолі усіх причорноморських племен, об'єднаних їхньою владою. Коли б ця влада виявилася досить сталою і довготривалою, не виключено, що етнічна взаємодія цих народів поступово призвела б до формування нового народу. Проте історична доля склалася інакше. Загибель Великої Скіфії поклала кінець скіфським надіям на гегемонію у Північному Причорномор'ї. Частина скіфів була асимільована їх наступниками сарматами, частина відступила до Криму, де виникло пізньоскіфське царство. Згодом воно загинуло за часів Великого переселення народів.

Проте етнічна історія — це безперервний процес, і кожний народ, навіть втративши свою назву й культуру, не зникає безслідно. Стосується це й скіфів, які певною мірою вплинули на етногенез слов'ян шляхом проникнення якихось іраномовних груп у протослов'янське середовище, через сарматів узяли участь у формуванні наступних степових народів, зокрема аланів, які, в свою чергу, можуть вважатися частковими попередниками сучасного осетинського народу.

§4. Господарство та соціальний устрій Скіфії

ГОСПОДАРСТВО СТЕПОВИХ СКІФІВ

Основою господарства кочових скіфів, зрозуміло, було скотарство. Природні умови надчорноморських степів давали широкі можливості для такої діяльності. Ще Геродот писав про землі скіфів як про велику рівнину, яка "рясніє травою та зрошується водою багатьох річок". Якщо взяти до уваги, що переважна маса скіфських поховань зосереджена поміж Дністром та Доном, то площа основних кочовищ скіфів мала охоплювати близько 235 тис. кв. км. Переважали тут різнотравні та типчаково-ковилеві пасовиська. Величезні можливості для скотарства давали також низовини та заплави вздовж великих і малих степових річок. Тільки у Дніпро раніше (до будівництва "рукотворних морів") з правого боку вливалося дев'ять річок і з лівого — близько 20. Серед них такі повноводні потоки, як Базавлук, Інгулець, Орель, Самара, Конка тощо. Обабіч багатьох із них тягнулися плавні — низовини, де росли чудові трави та заплавні ліси. Особливо славився протягом багатьох сторіч Великий Луг — величезний масив плавнів уздовж лівого берега Дніпра від острова Хортиця протяжністю майже 200 км.

Характерною особливістю українських степів були також сотні балок та ярів, довжина яких сягала часом кількох десятків кілометрів. На їх берегах та схилах випаси зберігалися навіть у найжаркіші літні місяці. Найбільше їх було біля Дніпра — 95 на правому і 36 на лівому берегах. Крім того, у степах було чимало озер, лиманів та річкових проток, до яких раніше також прилягали чудові пасовиська.

Зрозуміло, природні умови не були однаковими на всьому просторі північнопричорноморських степів. Досить посушливими районами були найпівденніші території поміж Доном та Дністром, відомі у середні віки під назвою "Дикого поля" або "Чистополя". Те саме стосується Приазов'я та півдня сучасної Херсонщини.

Певне уявлення про широкі можливості північнопричорноморських пасовиськ дає офіційний документ XVIII ст., в якому зазначається, що

найприбутковішим заняттям для цих місць є скотарство (зокрема конярство), а також розведення великої рогатої худоби та овець. "Скотарство тут тим вигідніше, що худоба та коні майже цілу зиму можуть у полі знайти собі прожиток". Ще коротше та виразніше ця думка втілена в українському фольклорі: "Там сіна по коліна, свіжого пойла по стойло".

Найголовнішим у скіфів було конярство. Недарма у фольклорних творах степових народів простежується справжній культ бойового коня, нерозривний зв'язок між воїном та конем, їх своєрідне побратимство. Без коня наймогутніший богатир ставав беззахисним та одиноким. Не становили винятку тут і скіфи. Навіть одного із своїх богів — Тагімасада — вони зображували у вигляді крилатого коня.

Але в реальному житті кінь був не тільки бойовим другом, а й помічником у роботі. Високо цінувалося також кобиляче молоко та продукти з нього. Висновки зоологів, які ґрунтуються на знайдених під час археологічних розкопок кістках скіфських коней, а також зображеннях останніх, підтверджують, що ці коні відповідали сучасним степовим породам, зокрема казахській та монгольській. Тобто це були переважно низькорослі та середньорослі тварини (близько 123-144 см у холці), які

Рис. 32. Скіфські коні. Деталь Чортомлицької вази

вирізнялися витривалістю та невибагливістю, були однаково придатні як для роботи, так і для війни. Важливо, що навіть узимку, як свідчать етнографічні матеріали, такі степові коні добували собі підніжний корм, розгрібаючи копитами шар снігу до 10-15 см (так звана "тебенівка").

Інколи в курганах скіфських аристократів зустрічаються тонконогі, високорослі для того часу коні, які своїми обрисами дещо нагадують коней сучасної арабської породи. Цей факт свідчить про цілеспрямований породний відбір найкращих екземплярів тільки "під сідло". Мабуть, саме вони ставали діючими персонажами скіфських легенд та навіювали образи крилатих коней.

Значне місце у скотарській галузі господарства скіфів, вивченню якої велику увагу присвятила Н.О.Гаврилюк, посідало вівчарство. Адже вівці споживають рослини, непрндатні для іншої худоби, а також добувають корм з-під снігу. Не випадково й нині вівці є чи не найпоширенішою у світі домашньою твариною. До того ж, коні і вівці за умов вільного утримання немовби доповнюють одне одного: перші споживають верхню частину рослин, а другі поїдають їх повністю. Тому рух овечих отар за табунами коней значно підвищує віддачу пасовиськ та їх раціональне внкористання.

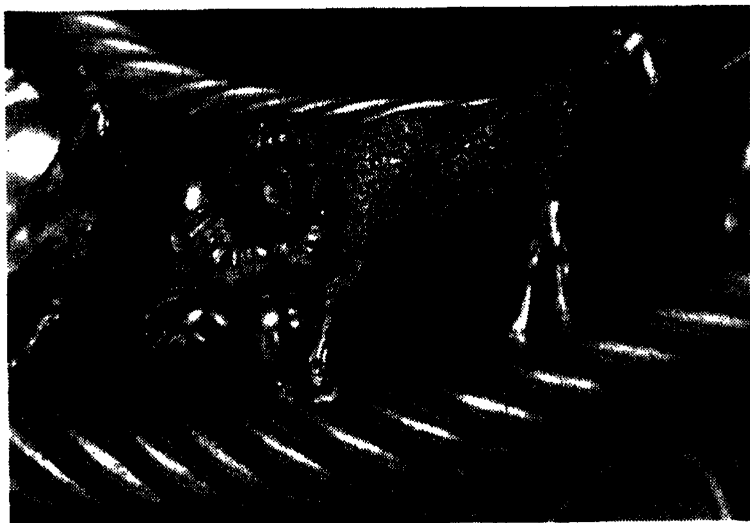

Рис. 33. Доїння вівці. Деталь пекторалі з Товстої Могили.

Скіфські вівці, за характеристикою фахівців, були низькуваті (близько 61-62 см), але мали гарну вовну й давали за сезон до 60 літрів молока високої харчової якості. Безумовно, вони становили також чималу частку м'ясного раціону скіфів. Саме частини туш дрібної рогатої худоби найчастіше клалися до могил як супутня їжа.

Була в скіфському стаді й велика рогата худоба. А втім, визначення "рогата" у даному разі є дещо умовним — іще Геродот дивувався, що місцеві бики були комолими, тобто не мали рогів. Справді, остеологічні матеріали свідчать, що разом із скіфами у північнопричорноморських степах з'явилися такі характерні тварини. Вони були невисокими (105 - 125 см), з масивною статурою. Ймовірно, це була порода робочого (тяглового) та м'ясного напрямків.

Слід зазначити, що у різних частинах степової Скіфії склад стада не був однорідним. У більшості районів кількісно переважають кістки коня та вівці, тобто таких тварин, які здатні долати великі відстані. Це свідчнть, що тут скотарство протягом усього скіфського періоду мало кочовий характер, коли численні табуни та отари мандрували разом із господарями за певними, визначеними багатьма поколіннями степовиків маршрутами, змінюючи різні типи пасовиськ залежно від пори року. Але інша ситуація склалась у Нижньому Подніпров'ї. Ці благодатні місця з часом стали найзаселенішим регіоном скіфських степів, що призвело до нестачі пасовиськ. Саме тут відбувається поступовий перехід від кочової форми скотарства до напівкочової. Дедалі збільшується питома вага у стаді великої рогатої худоби, яка не витримує довгих переходів. По берегах Дніпра поблизу плавнів наприкінці V та у IV ст. до Н.Х. виникають десятки скіфських поселень, жителі яких використовували не тільки природні пасовиська, а й заготовляли корми, зокрема фуражне збіжжя. На цих поселеннях виявлено зернові ями, у деяких ще збереглися рештки ячменю — цієї чудової кормової культури. Безумовно, скіфи Нижнього Подніпров'я вирощували не тільки фуражне зерно, а й збіжжя для власної потреби. Тому слід зазначити, що зауваження Геродота, за яким скіфи забезпечують свій прожиток не рільництвом, а скотарством, було справедливим лише для його часів. Для пізнішого періоду точніше буде сказати, що скотарство відігравало основну, а землеробство — допоміжну роль.

Пам'ятки скіфської осілості у Нижньому Подніпров'ї уособлюють осередки не тільки досить примітивного землеробства, а й, певною мірою, ремісничого виробництва, зокрема виготовлення та обробляння металів. Широко відомим у цьому плані є велике за площею (близько 12 кв. км.) городище поблизу с.Кам'янка-Дніпровська Запорізької області. Під час археологічних розкопок тут знайдено залишки кількох

горнів, шматки болотяної руди, залізну крицю, ковальскі інструменти. Серед знахідок також — бронзові ливарні шлаки, окремі бронзові платівки із слідами обробляння тощо. Це дало підстави першодослідникові городища Б.М.Гракову вважати його великим спеціалізованим центром металургів та ковалів. Розкопками було також з'ясовано, що більшість "виробничих приміщень" на городищі були легкими конструкціями із стовпів та тину, збудованими на певній відстані від центру поселення. Тому, на думку С.Я.Ольговського, цей ремісничий посад городища, розташованого на важливому перехресті водного шляху по Дніпру та суходольних комунікацій (саме тут здавна існувала відома переправа через Дніпро), функціонував лише в теплу пору року, коли сюди стікалися з усіх-усюд купці та ремісники, щоб задовольнити попит кочовиків на різноманітні товари і вироби.

Взагалі у скіфів, як і в інших кочових народів, "благородним" ділом були лише війна та догляд за худобою. Геродот називає їх серед народів, які "вважають за менш вартими поваги тих, що займаються ремеслами, і їхніх нащадків". Тому ремесло у скіфів навряд чи було досить розвинутим. Проте у кожному кочовищі мали бути своєрідні "фахівці", зайняті задля задоволення поточних, щоденних потреб спеціалізованою працею, можливо, поєднуючи її із звичною роботою степового скотаря. Постійно виникала потреба у ковалях, які б виготовляли й ремонтували списи, мечі, вудила та псалії. Основним житлом кочовика-скіфа був критий міцний віз. Залишки таких возів (зокрема обкуті залізом дерев'яні колеса) досить часто зустрічаються у скіфських могилах.

Досліджуючи складні за своєю будовою кургани вищої скіфської аристократії, археологи впевнилися: спорудження таких велетнів, що потребувало певних навичок, було неможливим без своєрідних "курганних архітекторів", які накреслювали контури майбутнього кургану та організовували працю багатьох тисяч людей. Продовжуючи тему "фахової спеціалізації", слід згадати, що широкого визнання серед сучасників набув чудовий за своїми бойовими якостями скіфський лук, частини якого виготовлялися з різних порід деревини та рогу. Можна припускати, що такі луки, принаймні їх кращі зразки, виходили з-під рук визнаних у степовому середовищі майстрів. Це лише деякі непрямі, але досить вагомі докази на користь наявності у скіфів певного спеціалізованого, напівремісничого виробництва. Ймовірно, воно було спрямоване переважно на обслуговування запитів скіфської верхівки.

Набагато більше ми знаємо про домашнє виробництво скіфів, яке задовольняло потреби самої родини. Майже у кожному жіночому похованні знайдено так звані пряслиця (грузильця для веретен), найчастіше виготовлені з обпаленої глини, а подекуди й самі веретена.

Здебільшого збереглися коштовні зразки з рогу або срібла, які належали скіфським аристократкам. Такі знахідки свідчать, що прядіння було поширеним заняттям серед скіф'янок різних соціальних прошарків. Пряжу виробляли з вовни та рослинної сировини, зокрема льону та коноплі. Дуже иечисленні залишки тканин або їх відбитки засвідчують, що вони вироблялися без застосування ткацького верстата і мали просте переплетіння. Безумовно, були у вжитку й коштовні тканини, подібні до атласу з кургану Товста Могила, але їх завезено з інших країн.

У родині вироблялися кухонна ліпна кераміка, що випалювалася на вогнищі, а також різноманітний дерев'яний посуд. Рештки дерев'яних тарелей із супутною їжею та дерев'яних чаш, інколи з золотими або срібними обкладками, добре відомі за археологічними матеріалами.

Широко застосовувалися повсть та шкіра, з яких виготовлялися теплий одяг, накриття для кибиток тощо. На жаль, у власне скіфських курганах такі вироби практично не збереглися. Про те, який вигляд мали їх найкращі зразки, можна судити за матеріалами алтайських курганів скіфського часу, де завдяки специфічним умовам збереглося багато речей з органічних матеріалів. Зокрема це чудові повстяні килими, прикрашені так само

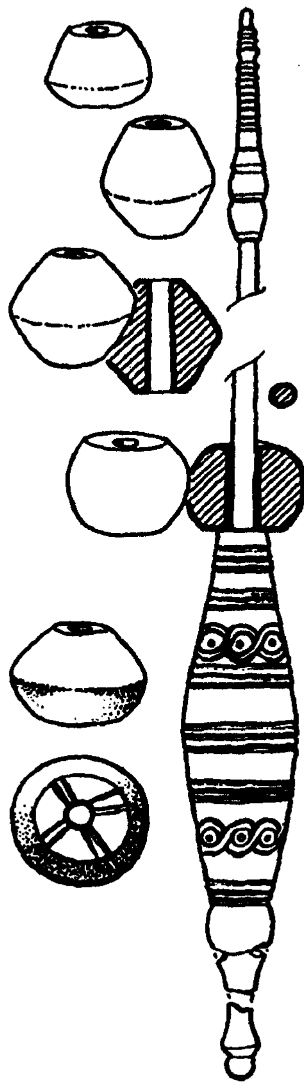

Рис. 34. Скіфські веретена та прясла

повстяними аплікаціями, а також прикраси сідел у вигляді фігур тигрів з червоної повсті. Голову одного з коней укривала тигряча маска, увінчана зшитою з товстої шкіри імітацією величезних рогів оленя. Тут знайдено також інші численні вироби з повсті, шкіри, хутра, кінського волосся та деревини, пофарбовані рослинними та органічними фарбами. Як і косторізна справа, майже усі ці види традиційного для кочовиків виробництва були так чи інакше пов'язані з обробленням продуктів скотарства і мали бути добре розвинуті й у скіфів. Тому повсякденний побут останніх не можна уявляти лише у двокольоровій гамі сірого заліза та жовтогарячих бронзи і золота, предмети з яких найчастіше зустрічаються у скіфських курганах. Утім, мова про це ще попереду; а тепер розгляньмо деякі особливості господарства лісостепового населення України.

ГОСПОДАРСТВО ПЛЕМЕН ЛІСОСТЕПОВОЇ УКРАЇНИ

Треба зазначити, що воно не було абсолютно однаковим і в різних регіонах цієї великої історико-культурної області мало свої особливості. Вони зумовлювалися різним ступенем господарсько-економічного розвитку певних племен та народів, а також природними і ландшафтними умовами місця їх проживання. Але в контексті нашої розповіді найцікавішою і найважливішою є характеристика господарства праслов'янського населення Лісостепу, так чи інакше пов'язаного зі Скіфською державою.

Воно було багатогалузевим, але безперечний пріоритет надавався землеробству. Лісостепова зона з її помірною вологістю, родючими ґрунтами та полями, захищеними від вітрів і посух гаями й дібровами, за своїми природно-кліматичними умовами якнайкраще відповідала потребам такої сільськогосподарської діяльності.

Фахівці вважають, що орне землеробство у східній Європі має досить глибокі корені, беручи початок ще в добі міді-бронзи. Проте з появою залізної сокири, з допомогою якої великі ділянки лісових хащ перетворювалися на доглянуті ланн, продуктивність рільництва, а отже, і його значення, мали значно підвищитися. Про вигляд самого рала, яким користувалось у цей час населення Лісостепу, певне уявлення дає глиняна модель цього знаряддя, знайдена на Більському городищі разом із моделями дишла, ярма та глиняними фігурками волів.

Взагалі для вивчення розгалуженого господарства населення Лісостепу матеріали цієї унікальної в межах усієї Європи пам'ятки мають

особливе значення. Попри свої грандіозні розміри, про які ми вже згадували (понад 4000 га), це городище є однією з найвивченіших пам'яток осілості скіфського часу. Майже сторіччя тут працювали і працюють численні науковці. Багато років віддав його вивченню харківський дослідник Б.А.Шрамко, який є до того ж найавторитетнішим фахівцем у царині господарства ранньої залізної доби, зокрема лісостепової Скіфії. Деякі його спостереження допоможуть значно конкретизувати питання, що висвітлюється.

Оскільки дерев'яне рало описаного вище типу не мало залізного наральника, воно не дозволяло обробляти ґрунт на потрібну глибину. До того ж, поміж борознами залишалися смуги взагалі необробленої землі. Тому широко застосовувалася багаторазова перехресна оранка, сліди якої збереглися подекуди в Європі під курганними насипами.

Можна припускати, що давніми землеробами застосовувалися не тільки підсічна, а й перелогова та двопільна системи використання орної землі. Про це свідчить значне засмічення збіжжя, знайденого у зернових ямах, насінням різноманітних бур'янів, що характерно для врожаю, зібраного на полі після його "відпочинку". Переважали ярі культури, проте вирощувалося й озиме жито.

За даними ботаніків, які досліджували залишки рослин, основними культурами були плівчаста пшениця (полба), плівчастий ячмінь та просо. Крім того, сіяли голозерну м'яку та тверду пшениці, жито, овес, горох, боби, квасолю тощо. Жали серпами та косами, перетирали збіжжя з допомогою спеціальних кам'яних плит.

Важливою галуззю сільського господарства було скотарство. Звертаючись до висновків зоологів, які вивчали остеологічні матеріали, знайдені на городищах Лісостепу, можна помітити, що, на відміну від степових порід, практично всі породи свійських тварин у Лісостепу були значно більшими, а частка великої рогатої худоби у загальному складі сягала майже половини. Численним було й поголів'я свиней. Це свідчить про прямий зв'язок такого типу скотарства з осілим побутом та розвинутим землеробством, що забезпечувало достатню кількість кормів для скотини взимку.

На відміну від степового господарства, де переважали домашні промисли, величезну роль у житті мешканців лісостепових городищ та поселень відігравало розвинуте ремісниче виробництво. Почасти це також пояснюється природними ресурсами Лісостепу — адже для виробництва усього 20 кг заліза треба було перетворити на деревне вугілля 800 кг деревини твердих порід, зокрема дубу. Тому є цілком слушним припущення, що ремісники Лісостепу працювали для потреб не тільки місцевого населення, а й кочовиків Степу. Ймовірно, звідси

надходили переважно якісні залізні вироби та різноманітне бронзове литво. Саме залишки цих виробництв найчастіше зустрічаються на Більському городищі.

Дослідження руди та шлаків показали, що тут переважно використовувалися бурі залізняки, зокрема болотяна руда. Вони проходили процес відновлення в сиродувних горнах, де температура сягала 1300°. Одержане крицеве залізо, досить м'яке, надходило до ковалів, які не тільки перетворювали його на готові вироби, а й різними спеціальними способами (цементування, загартування тощо) надавали речам потрібної якості; так, зокрема, отримували сталеву зброю та інструменти. Знаряддя праці самих ковалів — молотки, кліщі, зубила — також знайдено на Більському городищі.

Збереглися тут і залишки майстерні із бронзоливарною піччю, а поруч із нею — кілька десятків різноманітних глиняних ливарних форм. На городищі знайдено також мідну руду, мідні шлаки, уламки плавильних тиглів, необроблені бронзові відливки наконечників стріл. У цьому зв'язку дуже цікавою є знахідка досить рідкісної деталі — бронзової складаної форми для виробництва останніх. Щодо якісного складу бронз, то переважали олов'янисті або свинцеві бронзи, а також сплави міді з обома цими металами.

Характеризуючи домашні промисли лісостепового населення, можна зауважити, що вони були досить традиційними. Одне з основних місць посідало виробництво ліпного посуду, який дещо умовно можна розділити на кухонний та столовий. Керамічні традиції скіфів-орачів того часу прямо та безпосередньо пов'язані з гончарством попередніх чорноліських племен. Ця спадкоємність простежується в формах посуду та його орнаментації. Особливо ошатним був святковий посуд, який досі вражає своєю естетикою. Це різноманітні келихи, черпаки, миски та корчаги з темною лискучою поверхнею, що досягалося її складним старанним обробленням, та пишним декором, переважно у вигляді геометричних фігур. Інколи врізні лінії, з яких складалися такі фігури, заповнювалися білою сумішшю, чим досягався різкий контраст декору з майже чорною поверхнею посудини. Особливого розквіту це своєрідне прикладне мистецтво набуло у VII - VI ст. до н.х.

Поширеними були різноманітні промисли, пов'язані з оброблянням деревини, кістки, рогу, шкіри та хутра. Зокрема, важливою у побуті була продукція кушнірів. Без їх допомоги не можна було взутися, вдягтися, спорядити коней і навіть надійно озброїтися — адже саме з-під їхніх рук виходили шкіряні сорочки-основи залізних панцирів. Обробляння шкіри було досить складним і довготривалим процесом, під час якого її очищували, обробляли попелом, пом'якшували, а потім дубили

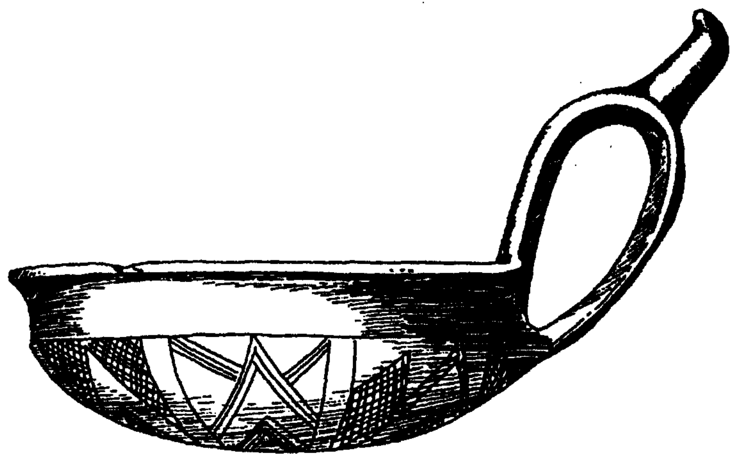

Рис. 35. Чорнолощений черпак із врізним орнаментом

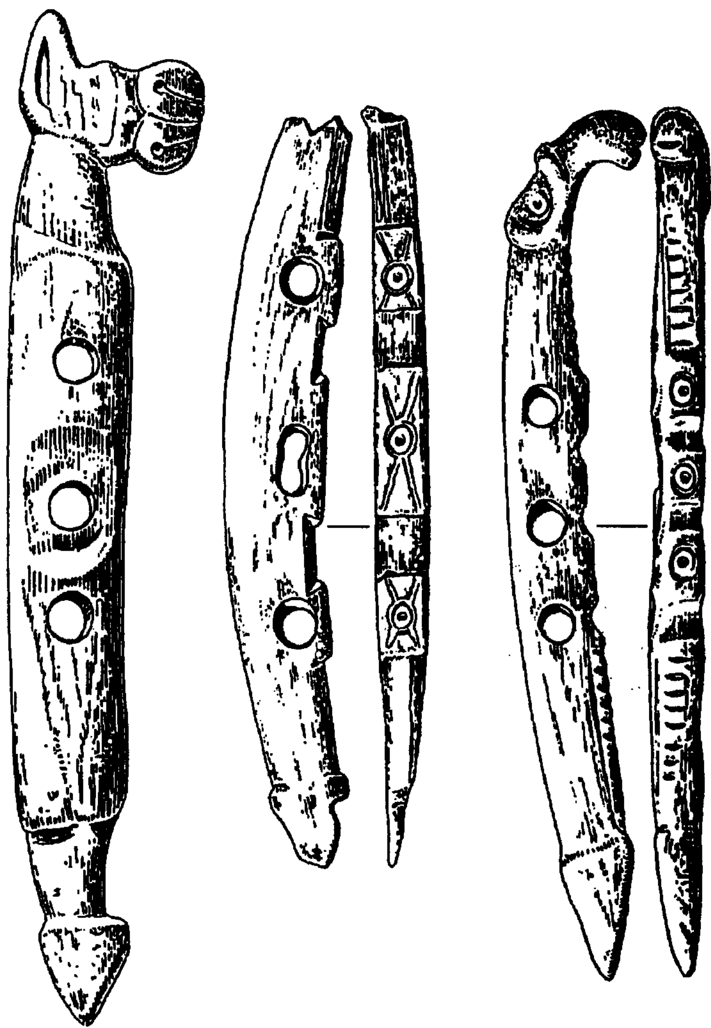

Рис. 36. Різьблені кістяні псалії з курганів Сумщини

з допомогою вербової кори. Виробляли також сиром'ятну шкіру та деякі інші види шкіряної сировини.

Матеріали для косторізного виробництва надавали скотарство та мисливство. В різноманітних пам'ятках Лісостепу — в курганах та на поселеннях — знайдено чимало висохудожніх зразків різних кістяних виробів. Серед них чи не найкращими є чотири кістяні платівки із зображенням лосів та фантастичних грифоиів, що походять з кургану поблизу с.Жаботин на Черкащині. Існувало й більш масове виробництво, зокрема кістяних руків'їв для залізних ножів, які були надзвичайно поширені у побуті того часу. Знаряддя косторізів репрезентоване знахідками залізних свердел, пилок, різців.

Зрозуміло, не можна було прожити й без виробів ткацтва. Залишки тканин того часу, знайдені на території Лісостепу, свідчать, що основною сировиною для їх виробництва була овеча вовна (до речі, саме у скіфську добу на цій території з'явилися спеціальні ножиці для її стрижки), а також коноплі та льон. Насіння культурного льону знайдено, наприклад, на одному з поселень VI - V ст. до Н.Х. у Середньому Подністров'ї. Після відповідного трудомісткого процесу (щоб вручну випрясти, скажімо, 16 кг кужелі, потрібно було затратити майже 1000 годин), в якому брала участь практично вся родина, видобуту пряжу ткали. Рештки примітивного ткацького верстата з човником із кістки було виявлено на Більському городищі. Вироблялися прості тканини типу полотна, більш складними (типу репсу і саржі) були вовняні тканини. Інколи вони мали візерунок "рубчиком" або "ялинкою". Фарбували тканини натуральними речовинами — корою вільхи, бузиною, вохрою тощо.

Досить високий розвиток господарства населення Степу та Лісостепу обумовив складні процеси його майнової та соціальної диференціації.

МАЙНОВА І СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ СКІФІЇ

Головним багатством скіфів, як і кожного кочового народу, була худоба, приватна власність на яку поєднувалась, імовірно, зі спільним володінням землею. Через те, що за самою своєю природою це багатство легко переходило від одного хазяїна до іншого — передусім внаслідок воєнних сутичок і конфліктів, — кочові суспільства зазнавали досить значного майнового розшарування. Воно різко посилювалось у ті періоди, коли кочовики брали гору над осілими народами, адже левова

частка данини та надходжень від прямого грабунку потрапляла до рук вождів і військової верхівки. Не становили винятку тут і скіфи, що простежується за численними писемними та археологічними джерелами.

Найбіднішим прошарком скіфського суспільства за часів північнопричорноморської Скіфії був неімущий люд. Саме про одного з таких скіфів розповів грецький поет Піндар. "Серед скіфів-кочовиків, — за його словами, — блукає Стратон, який не має житла, що перевозиться на візку". Археологічно ця группа населення фіксується за наявністю серед скіфських поховальних пам'яток цілого ряду поховань, здійснених у невеликих могилах у супроводі дуже невибагливого начиння — маленької купки стріл у чоловіків або низки скляних намистин у жінок. Кількість таких поховань не дуже значна; вона не перевищує 10-ти відсотків від загальної.

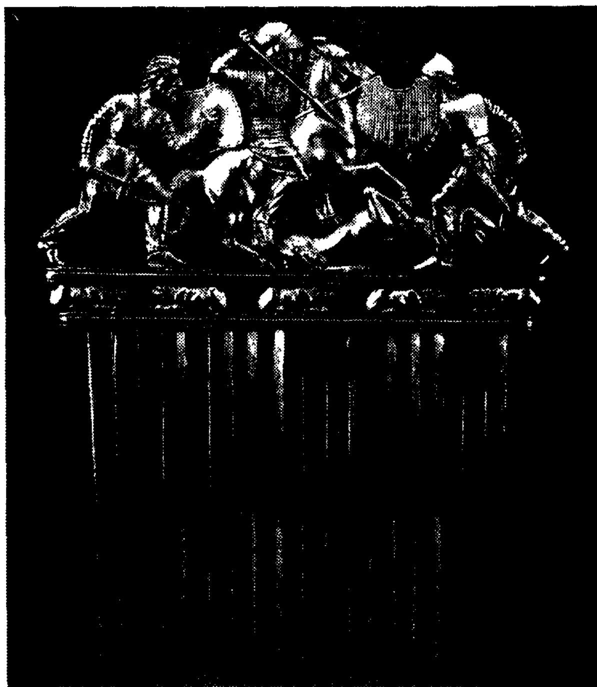

Рис. 37. Знатні скіфи в бою. Золотий гребінець із кургану Солоха

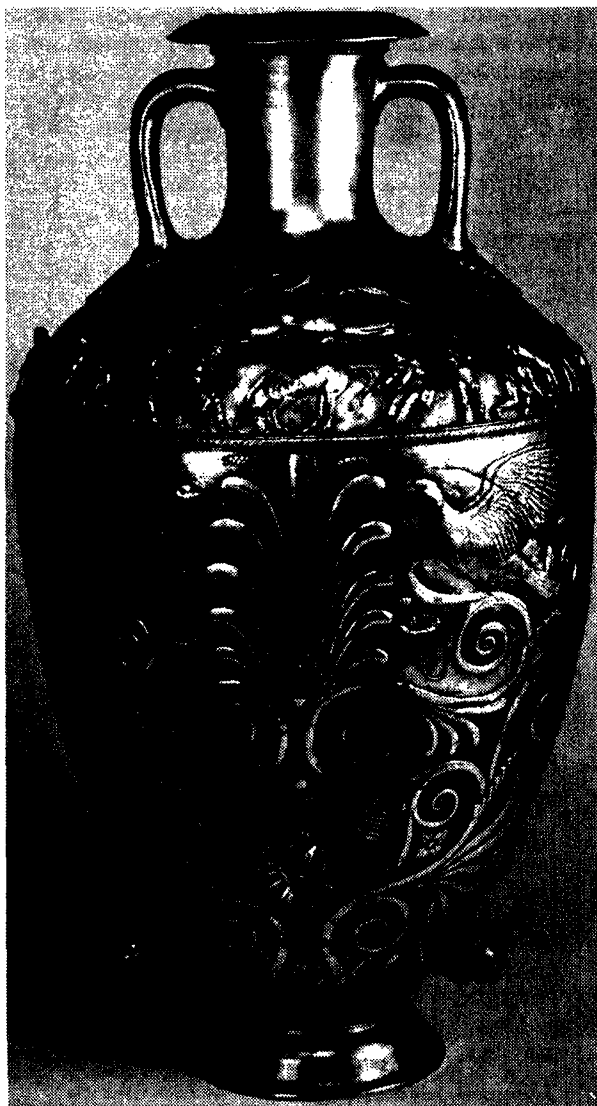

Рис. 38. Срібна ваза з кургану Чортомлик

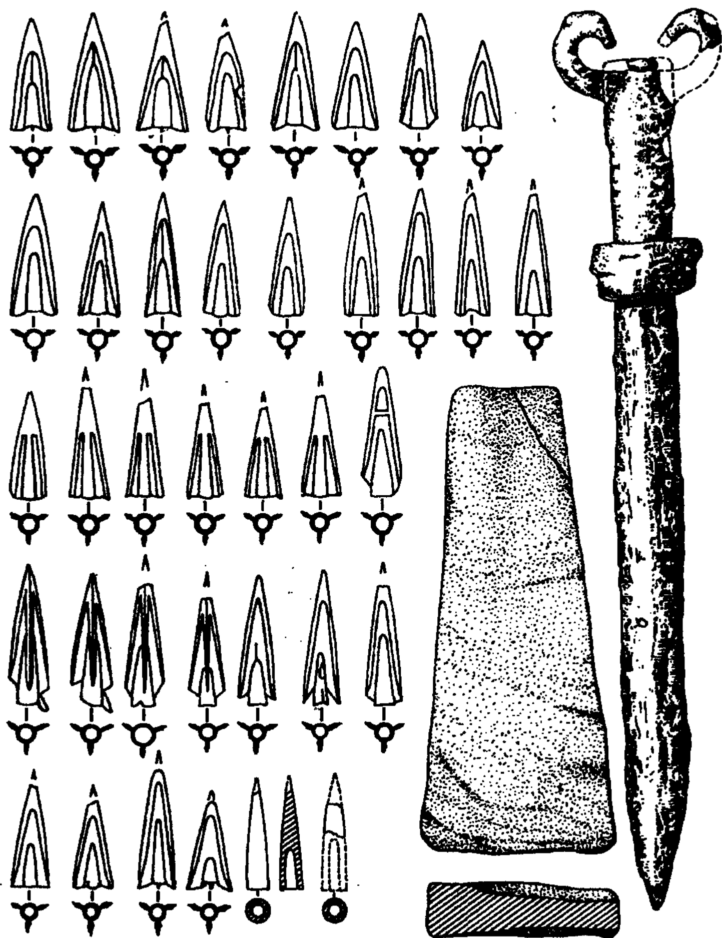

Рис. 39. Матеріали поховання рядового скіфського воїна з Дніпропетровської області — меч, брусок та наконечники стріл

На протилежному полюсі скіфського суспільства перебувала (також не дуже численна) група скіфських можновладців — вищої аристократії та царів. Їх ховали під величезними курганними насипами — справжніми степовими пірамідами — у супроводі незліченних скарбів. Найбільших розмірів ці споруди досягають у IV ст. до Н.Х. — у часи найвищого розквіту причорноморської Скіфії.

Яскраве уявлення про них дає курган Чортомлик поблизу сучасного м.Нікополь на Дніпропетровщині.

Під його 20-метровим насипом відкрито гігантську підземну споруду у вигляді 11-метрової шахти і п'яти камер, у яких, крім самого скіфського царя, поховані його дружина і слуги, що його супроводжували. Окремі могили прислужників та 11 верхових коней у золотих і срібних прикрасах перебували за межами центральної гробниці. Хоча вона була пограбована ще у давнину, проте тут залишилось близько 7 тис. різноманітних предметів, значна частина яких вироблена з коштовних металів. Найбільшої слави серед них набула так звана чортомлицька срібна амфора заввишки 0,7 м, прикрашена рельєфними сценами зі скіфського життя; це один із найвидатніших шедеврів давнього ювелірного мистецтва.

Посередині майнової шкали скіфського народу перебувала найчисленніша категорія кочовиків — рядове населення. Більшість його становили родини з досить скромним добробутом. Дуже образну характеристику цієї верстви залишив грецький письменник Лукіан, який відзначав, що основну масу виходців з "юрби простих скіфів" становлять "восьминогі", тобто власники пари волів, які тягли за собою воза з кибиткою. Про майновий стан "восьминогих" чітке уявлення дають поховання з досить різноманітним, але не дуже багатим начинням — у чоловіків це комплекти зброї (стріли, списи, інколи мечі), ліпний посуд; у жінок — велика кількість намиста, бронзові прикраси, посуд. Всього таких поховань — понад 60 відсотків від загальної кількості.

На верхньому щаблі цієї майнової групи стояли найзаможніші з числа "простих скіфів", у могилах яких, крім переліченого вище і ще солиднішого та багатшого начиння, виявлено також імпортну (грецьку) кераміку, золоті прикраси, металевий посуд, бронзові дзеркала тощо.

Проте соціальна вага індивіда у скіфському суспільстві не була пов'язана тільки з розмірами його майна; не менше, коли не більше значення мала його приналежність до того чи іншого суспільного підрозділу, успадкована від народження. Зокрема, Геродот розповідав: "За Герром (імовірно, сучасні річки Конка або Молочна — авт.) простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, найхоробріші та найчисленніші і вони вважають інших скіфів своїми

невільниками". Ще Б.М.Граков відзначав, що особливий стан скіфів-царських ґрунтувався на підкоренні ними всього іншого населення степу. Це дуже ймовірно, коли пригадати особливості формування скіфського суспільства, що склалося внаслідок завоювання прийшлими номадами ("протоскіфами") кочового населення півдня Східної Європи.

Такі випадки, коли роль панівної верхівки беззастережно перебирали на себе якийсь народ або плем'я, добре відомі етнографам. Структури, що склалися завдяки такому плину подій, надалі розвивались у бік трансформації етнічної диференціації (що сполучалася із соціальною) у суто класову. Ця тенденція була характерна й для скіфського суспільства, у рамках якого поступово формувався єдиний скіфський етнос. Проте кочовий спосіб життя, який вели скіфи, консервував родоплемінну структуру їх суспільства, оскільки в умовах постійного пересування населення генеалогічний принцип усвідомлення своєї спільності був єдино можливим.

Тому соціальний стан члена такого суспільства залежав не тільки від розмірів його власного майна, що, зрештою, визначало його зв'язок чи то з прошарком безпосередніх виробників, чи то із заможнішими верствами населення, а й від його місця у родоплемінній структурі. Ймовірно, подібна ситуація була характерною для лісостепових територій Скіфії, де панівне становище щодо місцевого населення займали ірановомовні кочовики в цілому. У цьому зв'язку фахівці схильні визначати скіфське суспільство як станово-класове. Ця його особливість позначилася й на шляхах формування скіфської державності.

ПИТАННЯ ПРО СКІФСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

Проблема скіфської державності не є новою в історичній науці. Переплітаючись та взаємодіючи з двома іншими не менш складними питаннями — про походження скіфів та етногеографію Скіфії, — вона власне є ядром "скіфської проблеми", над розкриттям таємниці якої працювало не одне покоління дослідників. Відзначимо лише головні моменти в розвитку поглядів на характер Скіфської держави.

У післявоєнний період існували три підходи до цієї проблеми. Так, О.І.Тереножкін вважав, що виникнення Скіфської держави можна датувати ще VII ст. до Н.Х. — часом скіфських походів через Кавказ. За думкою Б.М.Гракова, формування скіфської державності припадає на більш пізні часи і пов'язане з консолідацією скіфських племен в епоху Атея. Ще стриманіше підходив до визначення рівня розвитку скіфського суспільства М.І.Артамонов, який гадав, що кочові скіфи так і не

створили своєї держави, а були тільки на порозі її становлення. Водночас практично всі скіфологи визнають, що скіфське суспільство перебувало (хоч ступінь закінченості цього процесу є дискусійним) на стадії класоутворення і виникнення держави. Головним доказом цього є значна майнова і соціальна диференціація скіфського суспільства, про що йшлося у попередньому розділі. Таке його розшарування ґрунтувалося на експлуатації власне скіфськими племенами підкорених силою зброї груп кочового населення, а також землеробських народів. Унаслідок цього значна частка багатств скіфського суспільства (тих, що надходили як від власне кочового скотарства, так і за рахунок зовнішньоексплуататорської діяльності) акумулювалась у руках скіфської аристократії. Реальним показником її могутності і влади були так звані "царські кургани", що дивують своїми розмірами та пишнотою.

Найбільша концентрація пам'яток цього рангу простежується у двох регіонах східноєвропейського Степу — на території Прикубання і Ставрополля (Келермеські, Ульські кургани, курган біля хутора Червоний Прапор тощо), а також у Нижньому Подніпров'ї (Чортомлик, Солоха, Козел, Огуз та ін.).

Слід зазначити, що північнокавказькі та причорноморські пам'ятки відрізняються насамперед своєю хронологією — якщо перші датуються VII - початком VI ст. до Н.Х., то другі — IV ст. до Н.Х. Це й зрозуміло, оскільки "царські" кургани Північного Кавказу припадають на часи найвищого розквіту "царства Ішкуза" і завдячують своїми скарбами грабіжницькій політиці скіфів у Закавказзі та Передній Азії, а кургани сучасного українського півдня — на період найбільшої в історії північнопричорноморської Скіфії могутності, яка значною мірою спиралася на жорстоку експлуатацію землеробських племен Середнього Подніпров'я.

Ця обставина досить важлива для розуміння самої природи скіфського кочового об'єднання, оскільки вона свідчить, що однією з найголовніших його функцій мала бути підтримка відносин панування і залежності, які складалися поміж скіфами і підкореними народами. Проте це не може бути однозначним доказом на користь існування у скіфів державних утворень, бо такі відносини могли виникати у рамках не тільки політичних, а й додержавних структур. Тому розгляньмо питання про характер влади у кочових скіфів.

Одна з особливостей її реалізації у межах скіфського об'єднання була пов'язана з його тричленним поділом, законність і сталість якого обґрунтовувались діями легендарного першопредка скіфів Таргитая, що розділив свою землю поміж своїми трьома синами — Ліпоксаєм, Арпоксаєм і Колоксаєм. У реальному житті тричленний поділ скіфського

суспільства пронизував усі його сфери, передусім — воєнно-адміністративну, адже на три частини поділялося скіфське військо, на чолі якого стояли три царі, що походили з одного правлячого роду. Один із них мав верховну владу.

Поділ війська на три частини був широко вживаний у давнину та середньовіччі. Та зосередьмося лише на кочовиках. Подібна військова організація була зафіксована практично в усіх тюрко- і монголомовних народів. Формування цієї структури випливає з розкладення первіснообщинного ладу. Виникнення майнового розшарування веде до соціально-економічної диференціації родів, виділення з-поміж них знатних і правлячих. Їхнє панівне становище закріплювалось обмеженням воєнних функцій лише за певними родоплемінними підрозділами.

У кочовиків з характерною для них структурою, яка усвідомлювалась через призму родоплемінних відносин, за такою схемою будувалися зв'язки усередині великих племінних союзів та конфедерацій. Так формувалася основа — дві нерівноправні частини ("крила") майбутньої тріадної структури. Із виділенням "центру", цієї найбільш привілейованої частини кочового населення, тричленна організація набувала своєї закінченої форми. У багатьох випадках завершення цього процесу відбувалося внаслідок підкорення чужорідних груп кочового населення, яким призначалося особливе місце ("крило") у рамках нового об'єднання. Ідеологічно єдність цих новоутворень спиралася на штучно вироблене легендарне генеалогічне дерево, що виводило різні за походженням групи кочовиків від спільного родоначальника і закріплювало "законність" нерівноправних відносин, що виникли у рамках об'єднання, шляхом зіставлення їх із головною та боковими його гілками. Є всі підстави вважати, що саме так сформувалася й скіфська тріадна організація після підкорення протоскіфами місцевого кіммерійського населення Східної Європи. Отже, характерні риси організації влади у скіфському об'єднанні — її ієрархічність, заснована на уявленні про старшинство генеалогічних ліній і підтримувана відповідною воєнною організацією; влада царів, яка передавалася у спадок у межах не родини, а одного царського роду, — дають змогу зіставити цю систему з так званим вождівством, тобто такою потестарною структурою, головною функцією якої була адміністративно-економічна. Тому вождівство, на відміну від держави, було ще вільне від легалізованих принуки й насильства. Можна вважати, що у кочових скіфів, суспільство яких поєднувало в собі залишки родоплемінних відносин, законсервованих кочовим способом виробництва, і приватновласницькі засади, що виростали з приватного володіння худобою, організація влади навряд чи могла набути іншої форми, аніж вождівство — структури,

яка уособлювала перехід від додержавних до раньополітичних утворень.

Однак цей висновок не свідчить про те, що Скіфська держава так ніколи і не склалася. Потреби зовнішньоексплуататорської діяльності висували на перший план воєнний аспект адміністративно-воєнної функції цієї структури, що об'єктивно вимагало консолідації скіфських племен і концентрації влади у руках скіфської аристократії. Посилення цих процесів мало відбуватися у періоди "піків" експлуатації скіфами підкорених народів, тобто за часів походів до Передньої Азії, і у період найвищого розквіту причорноморської Скіфії. У свою чергу, посилення центральної влади супроводжувалось централізацією редистрибутивних (перерозподільчих) функцій. Завдяки цьому протягом певних, відносно коротких відрізків часу в руках скіфських можновладців накопичувались величезні скарби, надходження яких до самої вершини громадської піраміди підтримувалося стрункою воєнною організацією. Посилення центральної влади не тільки породжувало жорстокі форми міжетнічної експлуатації, а й певною мірою переносило ці відносини усередину самого кочового суспільства — невипадково масові археологічні матеріали фіксують найбільшу майнову поляризацію скіфського суспільства саме за часів найвищого розквіту причорноморської Скіфії — у IV ст. до Н.Х. Так додержавна за формою воєнна організація тріадного типу перетворювалась на організацію воєнно-політичну.

Царські кургани скіфів VII - початку VI і IV ст. до Н.Х. були матеріальним символом змін, що мали місце в суспільстві й відображали у свідомості його членів той реальний розрив, який мав місце поміж ними і владою .

Отже, розвиток скіфської державності був уривчастий і охоплював лише окремі етапи історії кочових скіфів, а саме: VII — початок VI ст. до Н.Х. і V — IV ст. до Н.Х. Природно, ці ранньополітичні утворення були далекими від держави розвинутого типу і своєю незавершеністю відповідали рівню розвитку скіфського кочового суспільства, що зумовлювало й оборотність розвитку скіфської державності у періоди послаблення зовнішньоексплуататорської діяльності. Зокрема, це відбулося у VI ст. до Н.Х.

§5. Культура народів Скіфії

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА ТА ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ СКІФІЇ

Як відомо, поняття "культура" є одним із найбільш всеохопних та глибоких за змістом філософських визначень. Воно характеризує ступінь розвитку конкретних суспільств та властиві їм надбання і цінності. На жаль, фахівці, які вивчають історію давніх людностей, найчастіше мають справу лише з матеріальними залишками колишнього життя у вигляді так званої "археологічної культури". Повною мірою це стосується й скіфської культури.

Найхарактернішими для скіфів були наконечники стріл та списів, мечі, захисний обладунок, кінське спорядження, коштовні прикраси,

Рис. 40. Скіф, який натягує лук. Зображення на келихові з кургану Куль-Оба

металевий та дерев'яний посуд. Ці та інші категорії скіфської матеріальної культури підкреслюють і виразно забарвлюють її кочову специфіку та войовничу спрямованість. Саме в їхньому розвитку скіфи, як і інші номади, досягли найбільших успіхів, і саме ці категорії всебічно характеризують образ степового скотаря і кінного лучника. Без перебільшення, скіфи стояли біля витоків і створили міцне підґрунтя того яскравого та значного культурного феномена, який з повним правом можна визначити як "кочова цивілізація".

У цьому плані досить сиволічно, що саме з ім'ям скіфів пов'язаний один із типів складаного далекобійного лука, який протягом 1-ого тисячоліття до Н.Х. був поширений на всьому величезному просторі Євразії. Луки скіфського зразка мали, за описом Амміана Марцелліна, широкі і глибокі роги, вигнуті з обох боків досередини, та форму, подібну до щербатого місяця; посередині їх розділяв прямий циліндричний брусок. Точність цього опису підтверджують кілька археологічних знахідок та набагато численніші зображення таких луків на предметах торевтики, зокрема на електровому келихові з кургану Куль-Оба.

Ці луки асиметричної форми мали довжину близько 60 см. Вони виготовлялися з кількох частин, зроблених з дерева та кістки (або рогу). Зокрема, різними роговими наконечниками часто прикрашалися кінці лука, якому пасували також досить короткі — до 60 см — стріли (найчастіше вони виготовлялися з берези чи липи), що споряджувалися переважно бронзовими наконечниками. Такі наконечники, інколи з залишками древків, виявлено практично у кожному непограбованому чоловічому похованні та в багатьох жіночих. Кількість наконечників у могилах дуже різна — від поодиноких у рядових похованнях до кількох сотень у багатих. Так, у Бердянському кургані тільки в Центральній могилі виявлено дев'ять сагайдачних наборів, де було від 83 до 161 стріли в кожному. Лук та комплект стріл зберігалися в спільному футлярі — гориті. Золоті та срібні обкладки таких горитів знайдено в деяких курганах вищої скіфської аристократії.

Бойові якості скіфського лука якнайкраще характеризує відомий напис з Ольвії, згідно з яким Анаксагору, сину Дімагора, пощастило відправити стрілу на відстань понад 521 м. Слід врахувати, що кожен скіфський лучник випускав протягом хвилини принаймні кілька стріл. Під час воєнних сутичок, в яких брала участь велика маса воїнів, рухливі загони таких кінних стрільців, дотримуючись досить безпечної відстані від ворога, могли буквально засипати його тисячами влучних та нищівних скіфських стріл. Саме вони входили до складу алегоричних дарів, надісланих скіфами Дарію І-му, саме вони уособлювали головну скіфську зброю та міць самої Скіфії.

Серед інших видів скіфської наступальної зброї дуже поширеними були списи та дротики із залізними наконечниками й короткі (до 60 см) залізні мечі, розраховані на удари колінням. Проте застосовувалися й довгі мечі, якими рубали. Рідше бралися до бойових сокир та клевців-чеканів. Фахівці вважають, що такі сокири були не тільки зброєю, а й своєрідними знаками влади. Останнє особливо стосується невеликих бронзових сокирок, що явно не відповідали умовам реального двобою.

Досить звичним для скіфських воїнів був і захисний обладунок — щити, панцирі з лускатим залізним набором, інколи такі ж штани, бойові пояси, різноманітні шоломи. Ця група озброєння досить адекватно віддзеркалює шляхи формування й розвитку скіфської культури,

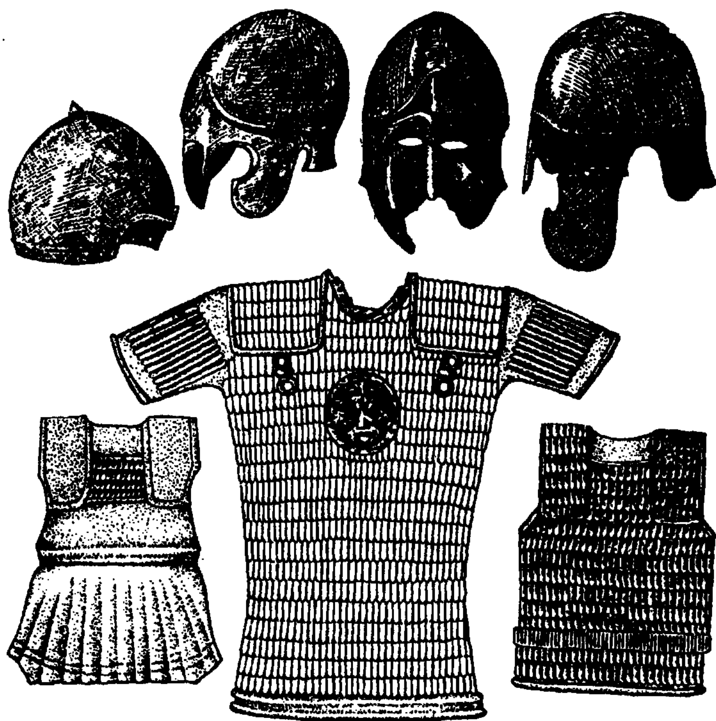

Рис. 41. Захисний обладунок скіфських воїнів

на власне підґрунтя якої накладалися різноманітні впливи. Так, сам принцип лускатого панцирного обладунку був запозичений скіфами на Близькому Сході під час їх походів до Передньої Азії. Пізніше, в V — IV ст. до Н.Х., серед скіфських воїнів поширюються чужоземні бронзові шоломи та бронзові захисні поножі грецького походження. Важкоозброєні вершники, ці стародавні лицарі українських степів, були головною ударною силою скіфського войска, переможцями Дарія та героями битви при Фаті. Символічно, що навіть у своїх могилах вони часто спочивають на розстеленому обладунку.

Високу функціональність та якість мало кінське спорядження. Вуздечка складалася з ременів оголів'я та поводу, а також металевих вудил

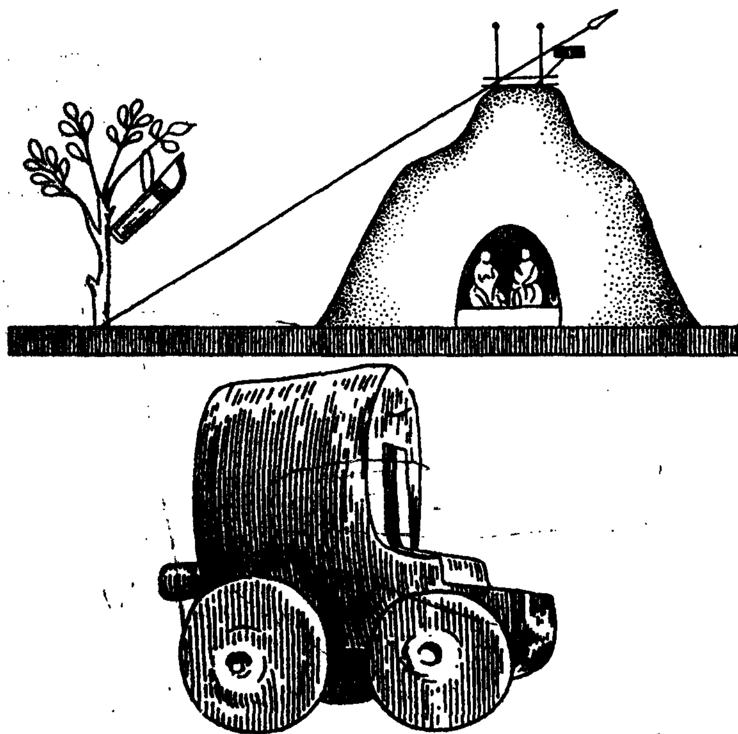

Рис. 42. Домівки скіфів (за розписом боспорського склепу та глиняною іграшкою)

та кістяних або металевих псаліїв. Останні часто оформлялися у традиціях скіфського "звіриного" стилю, численні пряжки і бляхи прикрашали також ремені вуздечки. Сідла, як свідчать їхні нечисленні рештки, були переважно м'якими, хоча не виключено, що деякі з них мали якийсь дерев'яний каркас. У курганах вищої скіфської знаті, зокрема Чортомлику та Козлі, знайдено золоті пластини, що прикрашали сідельну подушку. Є дані й про використання скіфськими воїнами захисного обладунку бойового коня, зокрема великих бронзових пластинчастих налобників та посилених металевими платівками чепраків.

Проте характер кочового господарства скіфів впливав не лише на розвиток військової справи, а й на інші сфери їхнього життя. Скіфи народжувалися й помирали — якщо не гинули в бою — у критих повстю або шкірою возах. "*Найменшими бувають чотириколісні*, — писав про них Гіппократ,— *а інші — шестиколісні: вони є непроникливими ні для світла, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві або три пари безрогих волів*". Можна припускати, що, крім таких великих кибиток, на більш-менш тривалих стоянках ставилися й юрти, зображення яких відоме нам за античними розписами. На жаль, майже нічого не відомо про внутрішній вигляд цих кочових домівок, але там напевно були добре вичинені шкури різних тварин, кошми, яскраво пофарбовані повстяні килими. З інших "меблів" до нас дійшов тільки невеликий дерев'яний табурет, знайдений в одному з курганів Херсонщини.

Одяг скіфів був добре пристосований до суворих умов життя. Чоловіки вдягали прикрашені хутром довгі свити, вузьки штани, м'які короткі чоботи ("скіфіки", як називали їх греки) та гостроверхі башлики із шкіри або повсті. Жіночий одяг складався з сукні вільного крою, накидки та круглого або гостроверхого головного убору, часто прикрашеного різноманітними золотими платівками. Майже обов'язковою приналежністю кожної скіфської жінки було поліроване бронзове дзеркало.

Але роль скіфської жінки у повсякденному житті не зводилася лише до господарства та родинного життя. Понад 40 відсотків жіночих поховань містять наконечники стріл, чверть — наконечники списів. Детальніше уявити собі образ скіфських амазонок, яких скіфи звали ойропата, тобто "чоловіковбивці", допомагають більш пізні фольклорні матеріали. Зокрема, в епосі іраномовних осетин згадується військо, яке складалося з дівчат. Після тривалих тренувань "стріла та меч знайомі дівам стали, та з лука всі без помилки стріляли". У каракалпацькій поемі "Сорок дівчат", мотиви якої сягають стародавніх часів, розповідається, як богатирша Гулайим та її подруги перемогли ворогів у кривавій січі, коли "від сліпучих стріл темна ніч ставала осяйною".

Згідно з цими та іншими даними воєнні вправи були своєрідним привілеєм саме молодих дівчат. Імовірно, це спостереження годиться й для скіфів; скажімо, вже у споріднених з ними савроматів, за свідченням Геродота, "жодна дівчина не виходить заміж, поки не вб'є якогось ворога".

Основою раціону скіфів, як і інших кочовиків, була м'ясна їжа. Очевидно, найбільше цінувалася конина. Саме кістки коня переважають серед залишків поминальних учт-тризн, виявлених у насипах великих курганів. Так, у кургані Товста Могила, звідки походить славнозвісна пектораль, було знайдено кістки щонайменше 35 коней, 14 вепрів та 2 оленей. Як свідчать дані етнографії, учасники таких бенкетів могли з'їсти до 5 кг м'яса кожен. Про споживання скіфами великої кількості м'яса свідчать також деякі спостереження палеомедиків, які вивчали відповідні антропологічні матеріали. М'ясо варили у великих бронзових казанах і подавали на дерев'яних тарелях. Якщо вони не мають казанів, розповідає Геродот, "*то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки... І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, і також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо*". Звичайною для скіфів була також молочна їжа. "*Самі вони,* — писав про скіфів Гіппократ, — *їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко та їдять "іппаку" (сир з кобилячого молока)*". Про доїння кобилиць та виготовлення з їхнього молока напою на зразок відомого кумису розповідає також Геродот. Безумовно, певне місце в раціоні кочових скіфів посідала й рослинна їжа, зокрема ячмінь та просо.

Слід зазначити, що скіфський спосіб життя глибоко вплинув на більшість їх близьких та далеких сусідів. Особливого поширення набули зброя та кінська вуздечка скіфського зразка. Досить сказати, що бронзові наконечники стріл скіфського типу зустрічаються навіть на території сучасної Франції. Зрозуміло, найглибші сліди скіфського впливу простежуються за матеріалами пам'яток тих племен та народів, які безпосередньо входили до складу Скіфії або якось інакше залежали від її володарів. Особливо це стосується сфери матеріальної культури. Зокрема, праслов'янське населення Лісостепу практично цілком сприйняло увесь комплекс скіфської матеріальної культури і за цією ознакою, а отже, й зовнішнім виглядом майже не відрізнялося від кочовиків-скіфів. Невипадково Геродот називає ці племена також "скіфами", хоч і з додатком "орачі".

Але хліборобська спрямованість їхнього господарства, інший набір домашніх тварин у складі стад, що диктувало осілий спосіб життя, потребували іншої, ніж у скіфів, організації повсякденного побуту. Ця

різниця відчувається майже в усіх сферах життєдіяльності. Основною їжею населення Лісостепу була рослинна. Переважали каші з ячменю, проса та пшениці-полби. Зерно дробили у ступах кам'яними товкачами. З вологого зерна, що розтиралося на кам'яних плитах, одержували тістоподібну масу для випікання своєрідних коржів. Їхні глиняні моделі досить часто зустрічаються на лісостепових городищах та поселеннях скіфської доби. Значна кількість великої рогатої худоби дає можливість припускати широке споживання коров'ячого молока та продуктів з нього, зокрема сиру та масла. Для їх виготовлення могли застосовуватися різноманітні глиняні лійки та цідилки, які знаходять археологи. М'ясна їжа складалася переважно з яловичини та свинини. На деяких пам'ятках Лісостепу, зокрема на Більському городищі, зафіксовано рештки спеціальних печей для сушки фруктів, окремі зернята яблук та груш також знайдено під час розкопок.

Іншими були й оселі землеробів Лісостепу. Відомі кілька їх основних типів. Подекуди трапляються житла у вигляді землянок, проте переважали наземні житла зрубного типу, інколи трохи заглиблені в землю. Їх загальна площа коливається у межах 15 - 30 кв. м. Неодмінною приналежністю житла була глинобитна піч. Розкопки на Більському городищі дають підстави стверджувати, що тут споруджувалися й двоповерхові будівлі, нижній поверх яких призначався для худоби. На жаль, нам майже невідомий "інтер'єр" житлових приміщень, але, безумовно, його важливою частиною була чудова ліпна кераміка, про яку ми розповідали вище. Інколи у будинках знаходять і спеціальні жертовники; очевидно, вони були так само обов'язковим атрибутом жител.

Різноманітні господарські будівлі, зокрема кухонні приміщення, погреби, стодоли (інколи в них і донині збереглися залишки збіжжя), хліви розміщувалися навколо головного будинку. Площа садиб, судячи з матеріалів Більського городища, становила близько 200 - 1500 кв. м. Вони були розділені вулицями завширшки 2 - 4 м.

МИСТЕЦТВО НАСЕЛЕННЯ СКІФІЇ

Ще однією важливою складовою частиною культури у широкому розумінні цього слова є мистецтво. На жаль, творча спадщина народів, які населяли Скіфію, дійшла до нас також у фрагментарному вигляді.

Прикро, що ми не знаємо скіфських співів і танців, проте було б помилковим заперечувати їх існування. Зокрема, на Сахновській золотій платівці, що зберігається нині в Музеї історичних коштовностей України, серед інших персонажів зображено скіфського воїна, який грає

на музичному інструменті типу ліри. В Бердянському кургані знайдено залишки якогось предмета, що певною мірою схожий на свирінгу — один із різновидів флейти. Тому відому розповідь Плутарха про музичні уподобання Атея, який вважав найкращою мелодією іржання бойового коня, слід сприймати не як натяк на те, що скіфам бракувало власної музики, а, можливо, як свідчення відмінностей скіфських та грецьких музичних традицій.

Не знаємо ми й казок, які розповідали скіфи-діди своїм онукам. Лише окремі уривки скіфських легенд, які дійшли до нас у записах Геродота та інших давніх авторів, дають змогу здогадуватися про зміст таких розповідей. Були серед них оповіді про походження скіфського народу та його славних першопредків — Таргитая із синами Колоксаєм, Арпоксаєм та Ліпоксаєм, про мудрість скіфських воїнів, які з допомогою нагаїв приборкали непокірних нащадків рабів, про подвиги скіфських лицарів за часів панування на Близькому Сході. Ми можемо навіть простежити, як складалися такі фольклорні твори,— адже в основу записаної Геродотом історії скіфо-перської війни безперечно покладений один із варіантів скіфського народного переказу. Очевидне перебільшення сил Дарія, а отже, героїзація міці скіфської зброї, яка перемогла незліченні загони персів, яскравий епізод із скіфськими "дарунками", розповідь про скіфське полювання на зайця перед очима грізного ворожого війська — все це свідчить про те, що за кілька десятиріч після скіфської перемоги реальний перебіг подій у народній свідомості був уже значно опоетизований, а оповідь про них набула характеру епічного твору. Навряд чи буде перебільшенням припускати, що такі твори зберігалися у пам'яті й переказувалися визнаними оповідачами — можливо, саме такого співця скіфських билин зображено з лірою на пластині із Сахнівки.

Проте своєю широкою славою скіфське мистецтво найбільше завдячує так званому "звіриному" стилю — своєрідному напрямку художньої творчості, в основу якого покладено зображення деяких тварин.

Найпоширенішими були зображення оленя, барана, лося, козла, коня, а також хижаків котячої породи (пантер, барсів, левів), хижих та водоплавних птахів, інколи — риб. Зустрічаються також зображення фантастичних істот — крилатих грифонів із тулубами левів та грифобаранів.

Скіфський "звіриний" стиль мав прикладний характер. Зображення названих вище тварин та сцен боротьби між ними прикрашають зброю, деталі кінської вуздечки, інші предмети скіфського побуту. Тому в композиційному плані ці зображення підпорядковані формі конкретної речі, наявності та розміру вільного місця.

У курганах північнопричорноморської Скіфії збереглися, на жаль, лише твори давніх митців, різьблені з кістки та рогу або виконані у бронзі та коштовних металах. Проте немає ніякого сумніву, що в повсякденні скіфів, як і близькі до них алтайські племена, про унікальні кургани котрих ми вже згадували, оточувала безліч прикрашених у канонах "звіриного" стилю виробів, виготовлених із різноманітних матеріалів, зокрема повсті, шкіри, дерева. Саме з технічними особливостями різьблення по дереву пов'язують основні виражальні засоби, властиві скіфському "звіриному" стилю, зокрема його раннім зразкам.

Характерною їхньою ознакою є високий ступінь стилізації образу тварини, відкидання другорядних деталей та підкреслення її основних

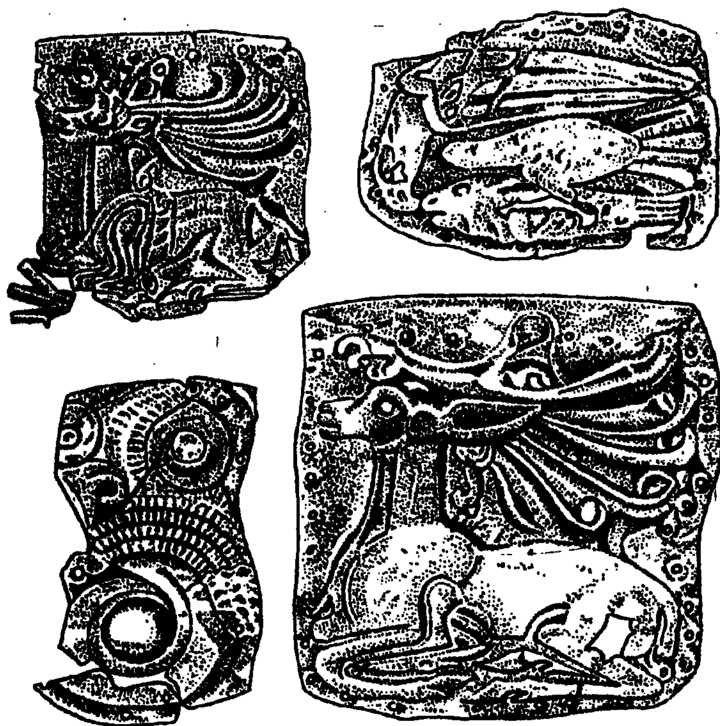

Рис. 43. Зразки скіфського "звіриного" стилю на золотих обкладках дерев'яних чаш

рис — великих рогів оленя, хижо закрученого дзьоба птаха, вищиреної пащі пантери. Визначальні властивості тварин передано також через відпрацьовану сторіччями, вже до певної міри канонічну позу: котячий хижак, який згорнувся клубком, олень із підібганими під себе ногами, що ніби завмер у найвищій точці свого стрибка. Хоча ці пози також є певним художнім вимислом стародавніх митців і не відповідають поведінці реальних тварин, такі перебільшення додають зображенням великого динамізму, наповнюють їх свіжим подихом життя. Невипадково відомий дослідник скіфського "звіриного" стилю Г.І.Боровка визначив його як "примітивний імпресіонізм". Одним із кращих зразків такого "чистого" ранньоскіфського "звіриного" стилю є золота фігура оленя, що прикрашала колись щит із кургану біля станиці Костромська у Прикубанні.

Як нині майже достеменно доведено, витоки скіфського "звіриного" стилю слід шукати у східних районах Євразії. Зокрема, одні з найдавніших його зразків походять з курганів Аржан, що містяться на території сучасної Туви, та Чиліктинського у Казахстані. У півдеині райони Східної Європи основні його традиції та образи були принесені угрупованням "протоскіфів" на початку VII ст. до Н.Х. Протягом трива-

Рис. 44. Золотий олень із кургану поблизу станиці Костромська

лого періоду розвитку в новому етнокультурному середовищі цей художній напрям зазнав певних змін, обумовлених передусім різноманітними культурними впливами.

Так, на деяких речах, добутих із скіфських курганів доби походів до країн Близького Сходу (Келермеські кургани у Прикубанні, комплекс Зівіє в Ірані тощо), простежується механічне поєднання властивих скіфському мистецтву образів з характерними для Закавказзя та Передньої Азії художніми традиціями. Невипадково багато фахівців вважає, що ці коштовні речі, зокрема золоті обкладки дзеркала та сокири з Келермесу, виготовлені на замовлення скіфських можновладців у спеціальних майстернях захопленими в полон ювелірами з країн Давнього Сходу.

Пізніше, у V - IV ст. до Н.Х., дедалі відчутнішим стає вплив грецького мистецтва. Адже саме руками ремісників та митців з античних центрів Північного Причорномор'я виготовляється чимраз більша кількість призначених для скіфів товарів — від високохудожніх виробів до речей масового вжитку. Виникає своєрідний скіфо-еллінський варіант зооморфного мистецтва. Унаслідок такого чужородного переосмислення основних канонів скіфського "звіриного" стилю останній помітно втрачає свою внутрішню органічність та лаконізм. Він набуває більшої ошатності й декоративності, зображення обтяжуються великою

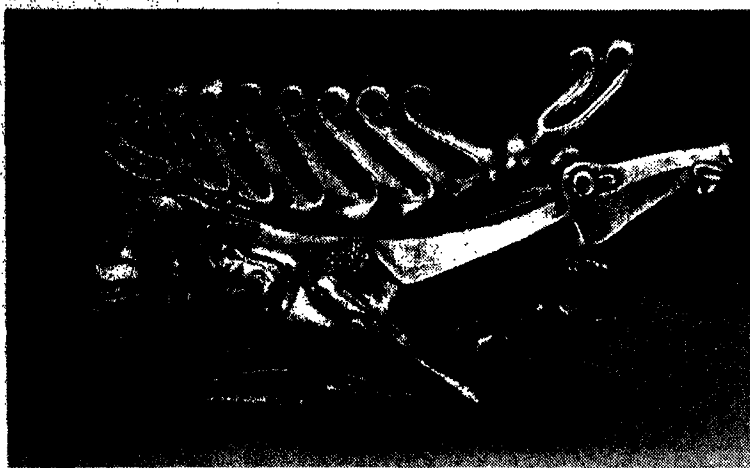

Рис. 45. Золотий олень із кургану Куль-Оба

кількістю деталей та додатковими елементами. Своєрідним символом доби "скіфського бароко", як визначила цей період у розвитку "звіриного" стилю відома його дослідниця В.А.Іллінська, є золота фігура оленя з кургану IV ст. до Н.Х. Куль-Оба в Криму. Досить порівняти її з фігурою оленя з Костромського кургану, щоб увіч побачити різницю між ранньоскіфським та скіфо-еллінським "звіриними" стилями.

Антропоморфне мистецтво скіфів, на відміну від прикладного зооморфного, репрезентоване переважно кам'яними монументальними скульптурами, які вінчали колись вершини курганів. Це виразні, хоча й дещо спрощені зображення суворого воїна. З граніту, вапняку або піщаника вирубувалися схематичні чоловічі фігури, на яких інколи поглибленими лініями позначалися риси обличчя, руки та основні аксесуари: коштовні обручі-гривни на шиї, деталі одягу, бойовий пояс із підвішеним до нього мечем або горитом, нагаєм, чашею тощо. Саме такою є стела з кургану поблизу с.Ново-Василівка на Миколаївщині, яку вважають однією з найкращих серед відомих нині майже 200 скіфських антропоморфних скульптур. Існує кілька думок щодо втіленого у цих статуях персонажу. Очевидно, найслушнішою є та, згідно з якою в основі цих монументальних зображень лежить героїзований образ одного з першопредків скіфів - Таргитая або Колоксая.

Слід зазначити, що описані вище основні риси були притаманні не тільки мистецтву власне кочових скіфів східноєвропейських степів, а й усього лісостепового населення давньої України. Щодо специфічних особливостей мистецтва останнього, то можна, мабуть, сказати хіба що про брак на цій території документованих знахідок монументальної кам'яної скульптури скіфського зразка. До речі, традиції скіфського "звіриного" стилю набагато пережили своїх творців і виявляються навіть у деяких мотивах давньоруського мистецтва.

РЕЛІГІЯ НАРОДІВ СКІФІЇ

Майже всіма нинішніми знаннями про скіфських богів та пов'язані з їх шануванням ритуали ми маємо завдячувати Геродоту. У своїй IV книзі, що є справжньою енциклопедією скіфського життя, він зокрема писав: "*Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після них — Аполлона, Афродіту Уранію, Геракла і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що їх називають царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті; Зевс дуже правильно, на мою думку, називається Папай,*

Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімпаса, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертовників і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять". Отже, Геродот не тільки перелічив скіфських богів, а й більшості з них підібрав близьких за функціями богів грецького пантеону, що полегшує розуміння сутності того чи іншого скіфського культу.

Вивчення скіфської системи боговірування привертало увагу багатьох дослідників, зокрема М.І.Ростовцева, Б.М.Гракова, М.І.Артамонова, Д.С.Раєвського. Багато зробила в цій царині київська дослідниця С.С.Безсонова. Аналіз свідчень Геродота, а також даних про релігійні вірування інших індоєвропейських, особливо індо-іранських народів дозволяє зробити наступні висновки.

Табіті, яка очолювала сімку (до речі, звична для індоєвропейців чисельність пантеону) загальноскіфських богів, була берегинею домашнього вогнища, що втілювало благополуччя та єдність окремої родини, роду і всього скіфського народу загалом. Невипадково саме Табіті, ім'я якої, за однією з версій, можна перекласти як "Полум'яна", скіфи визнавали своєю володаркою, а найважливіші присяги вони промовляли біля священного для усіх царського вогнища. Порушення такої присяги, за скіфськими переконаннями, призводило до захворювання царя, а на клятвовідступника чекала смертна кара. Образ Табіті збережений, імовірно, на золотих платівках, де зображено богиню, яка сидить із дзеркалом у руці, та скіфа з рогом для вина — можливо, скіфського царя. Ця сцена віддзеркалює характерні для скіфів уявлення про божественний характер влади царів, що її вони одержували від верховної богині.

Папай, сутність якого підкреслена зрозумілим і для нас ім'ям, виступає у скіфській міфології як творець світу та людства, бог родючості та грізний небесний громовержець. Його зображення відоме нам за знайденим у Запорізькій області бронзовим навершям, виконаним у вигляді так званого "світового дерева", що з'єднувало, за повір'ями багатьох стародавніх народів, три різні за своєю природою світи: нижній, середній та верхній. На самій верхівці цього символічного дерева в оточенні різноманітних звірів та птахів міститься фігурка верховного скіфського бога.

Скіфська Апі — дружина Папая — символізувала собою родючу землю, від священного шлюбу якої з небом народилося усе живе і, зокрема, першопредок скіфів Таргитай. Образ Апі у вигляді напівжінки-напівзмії (що підкреслює земну природу цієї богині) міститься, наприклад, на золотому налобнику коня з кургану Мала Цимбалка.

Ойтосір (інколи це ім'я читають ще як Гойтосір) був, як і грецький Аполлон та перський Митр, богом життєдайного Сонця. Мандруючи

на колісниці по небосхилу, він керував зміною дня і ночі. Ойтосір вважався також охоронцем стад, заступником пастухів.

Культ богині, подібної до Аргімпаси, яку Геродот ототожнював з Афродітою Небесною, існував у давнину в багатьох народів. Зокрема, на Близькому Сході вона була відома як Іштар, Кібела, Астарта. Це символ плодючості людей та тварин, який часто уявляли в образі оточеної оленями володарки звірів. Ще й досі в українських вишиванках зберігся цей відомий мотив — стилізована фігура жінки з парою оленів або коней обабіч.

Згадуваного Геродотом скіфського Геракла можно впевнено зіставити з міфічним Таргитаєм. Обидва вони, за легендою, вважалися прабатьками скіфів загалом і царського роду зокрема, обидва були напівбогами-напівгероями. Зображення Геракла набули особливого поширення у IV ст. до Н.Х. Це золоті пластини у вигляді голови Геракла у левиному шоломі; подібні зображення викарбувано на монетах царя Атея, якого з погляду скіфів можна було вважати прямим нащадком Геракла-Таргитая. Очевидно, саме він зображувався також у вигляді могутнього героя, який стає до бою з фантастичним чудовиськом і перемагає його. Одним із відомих художніх творів такого роду є кістяна пластина з кургану Гайманова Могила.

Важливою фігурою у пантеоні войовничих скіфів був бог війни Арей (Арес). На жаль, ми не знаємо відповідного скіфського імені, але відомо, що його уособленням був старовинний залізний меч, який установлювали на вершині великої споруди з хмизу. Такі своєрідні олтарі, за свідченням Геродота, споруджувались у центрі кожної області, на які поділялася Скіфія.

Фігура Тагімасада-Посейдона, який був божеством лише у скіфів-царських, є найзагадковішою. Вважається, що він відігравав роль не тільки володаря водної стихії. Уособленням образу володаря стрімких потоків та морської безодні були дивні водяні коні, інколи крилаті.

За Геродотом, майже усім божествам, за винятком Арея, скіфи при-носили в жертву переважно коней, а також волів та інших тварин, окрім свиней. Жрець звертався до божества, якому приносив жертву, а потім душив тварину, не проливши краплі крові. М'ясо жертви варили у бронзових казанах або у шлунках самих тварин.

По-іншому вшановували бога війни. Крім овець та коней, Арею призначався кожен сотий полонений. "Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч", — розповідав Геродот про численні жертви богові війни.

З культом Арея пов'язані й деякі воєнні звичаї скіфів. Треба зауважити, що сучасним читачем вони можуть бути сприйняті як свідчення варварської вдачі скіфів. Проте це зовсім не є доказом якоїсь особливої їхньої жорстокості. По-перше, скіфи були дітьми свого часу; народи, які їх оточували, також не відрізнялися особливою толерантністю. По-друге, Геродот розповідає саме про воїнські звичаї, які мали виховувати звитяжність, рішучість та мужність. Таке виховання було виправдане в умовах кочового життя, коли кожен чоловік, а подекуди й жінка, мали бути готовими кожної хвилини стати на захист своїх стад від хижих звірів та зазіхань пожадливих сусідів. Життя степовика було сповнено небезпек і надто залежало від його володіння луком та мечем. Окрім того, згідно з поширеною у багатьох стародавніх народів традицією воїнської магії, переможець двобою, виконавши певні обрядові дії, успадковував силу та спритність убитого ним ворога.

За Геродотом, "*скіф п'є кров першого вбитого ним ворога, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтяті голови. За кожну голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється... Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохли для сагайдаків... Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють*".

Традиції таких воїнських бенкетів існували і в інших кочових народів. Це було своєрідною формою платні володаря своїй дружині, елементом її "годівлі". Цікаво, що у башкирському епосі запрошені на свято пригощалися з "великого казана".

Такі казани, згідно з етнографічними матеріалами, мали певне символічне значення та уособлювали єдність суспільних підрозділів кочовиків різного рівня. Так, за свідченням літописця, могутній хан Кончак — один із героїв славетного "Слова о полку Ігоревім" — був здатний перенести свій казан через Сулу, тобто перейти кордони Русі. Зрозуміло, у даному разі йдеться не про реальний казан, а про саме об'єднання половців, яким керував і яке "годував" Кончак.

Симптоматично, що подібні бронзові казани знайдено у багатьох визначних скіфських похованнях, а в так званих "царських" курганах, де поховані особи, які стояли на чолі великих кочових колективів, казани мають значні розміри. Найяскравіше теза про ритуальне значення

скіфських казанів, які використовувалися під час жертвоприношень та воїнських бенкетів, підтверджується відомою розповіддю Геродота про скіфського царя Аріанта, котрий для встановлення чисельності своїх підданих наказав кожному з них принести по бронзовому наконечнику стріли. Потім з них було відлито величезний казан місткістю 600 амфор (щонайменше 9000 - 10 000 літрів). Оскільки казан таких гігантських розмірів навряд чи існував насправді, залишається припускати, що Геродотом був зафіксований один із сюжетів скіфського фольклору, який через зрозумілу і прозору алегорію — величезний казан, що увібрав у себе частку кожного, — обґрунтовував спільність скіфського народу.

Велику роль у культовій практиці скіфів відігравало вшанування пращурів. За отчі кургани готові були негайно стати до битви воїни Ідантірса. "Скіфи пишаються своїми могилами", — підтверджував римський історик Плутарх. Ще й тепер у степу височать кургани скіфських царів майже 20-метрової висоти. Насипи таких курганів, складені з плиток дерену, були немовби "згорнутими" разом багатствами скіфських пасовиськ, уособлювали рідну землю. Тіла померлих скіфських царів після бальзамування возили по усіх підвладних областях, жителі яких відрізали собі кінчик носа, дряпали обличчя, проколювали стрілою ліву руку чи завдавали собі іншої шкоди на знак трауру. Потім царя ховали у великій і глибокій могилі, відправляючи разом із ним у далеку подорож його наложниць та найближчих прислужників. Через рік навколо кургану виставляли своєрідну "почесну варту" із 50-ти вбитих скіфських воїнів, посаджених на мертвих коней.

Цікаво, що сліди цих кривавих звичаїв простежуються археологічно. Під час розкопок однієї з найвизначніших пам'яток Степової Скіфії — кургану Чортомлик — було виявлено, що разом із скіфським можновладцем були поховані його дружина, знатні воїни, чашник та інші прислужники, а також його коні. В порожнині однієї з могил виявлено відрубані (ймовірно, під час жалобних церемоній) фаланги пальців кількох людей, а навкруги кургану знайдено скупчення кісток людей та коней — все, що залишилося від колишніх "охоронців" померлого володаря. За схожим, але не таким пишним ритуалом ховали й інших членів скіфського суспільства.

Треба зазначити, що поховальний ритуал власне скіфів набув широкого поширення в культовій практиці інших народів Скіфії. Більше відмінностей простежується в інших сферах релігійного життя.

Його основу у племен лісостепової Скіфії становили різні обряди, пов'язані з землеробською магією родючості. На деяких городищах цієї території виявлено кілька десятків спеціальних жертовників у вигляді круглого глиняного майданчика, інколи з магічним орнаментом або у

вигляді невисоких глиняних циліндрів. На таких олтарях палало вогнище, поруч зберігався культовий посуд, інші атрибути релігійних обрядів. Серед них — глиняні, з домішкою зерен та полови моделі хлібних коржів, статуетки свійських тварин — бугая, корови, вівці, кози, свині тощо. Відомі також глиняні фігурки чоловіків та жінок, інколи з підкресленими ознаками статі. Особливо велика група таких культових предметів була виявлена на Більському городищі серед залишків своєрідного храму з трьома циліндричними олтарями.

Досить цікавою є розповідь Геродота про щорічне у скіфів свято вшанування святих дарів — золотих плуга, ярма, сокири та чаші. "*Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі, скільки він може за один день об'їхати верхи*". На думку фахівців, цей звичай був пов'язаний з уявленнями про необхідність магічного запліднення матері-землі спеціально обраним священним царем, якого через рік вбивали та міняли на іншу людину, що мала свіжі сили.

Деякі історики вважають, що у даному разі під загальним ім'ям "скіфи" криються власне землероби лісостепової Скіфії, а сам ритуал було присвячено святу "першої борозни", яку прокладав сакральний цар.

Однозначно довести або спростувати цю версію неможливо. Але помітний вплив скіфської релігійної системи на вірування праслов'ян не викликає сумніву. Досить порівняти пантеон Київської Русі дохристиянських часів, який включав Перуна, Стрибога, Дажбога, Хорса, Сімаргла, Макоші та ін., зі "складом" та "функціями" скіфських богів. Навряд чи цю схожість можна пояснити лише спільними індоєвропейськими кореням двох народів. Адже, крім запозичення слов'янами іранського слова "бог", зі скіфських часів походять образи сонячного бога давньоруського пантеону з іранським ім'ям Хорс та Сімаргла — священної крилатої собаки, культ якої характерний для багатьох іраномовних етносів.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

НАРОДИ УКРАЇНИ ЗА САРМАТСЬКОЇ ДОБИ

Цей великий період давньої історії України охоплює відтинок часу з II ст. до Н.Х. по IV ст. н.е. За хронологією всесвітньої історії він збігається з римським часом та початком раннього середньовіччя — добою Великого переселення народів. Як видно з назви, провідною етнополітичною силою на давній території України тоді були сармати — кочові іраномовні племена, що прийшли сюди зі Сходу, з регіонів формування їх спільності.

Проте сармати були не єдиним народом, що мешкав на вказаній території за сарматської доби. На узбережжі Чорного моря були розташовані античні міста-держави: Тіра, Ніконій, Ольвія, Херсонес та дрібніші міста Північно-Західного Криму (Калос-Лімен, Керкінітіда), а також Феодосія, Боспорське царство. В передгір'ях та степах Криму, по обидва береги нижньої течії Дніпра, а також у Нижньому Подунав'ї проживало пізньоскіфське населення. Пізні скіфи жили в тісному сарматському оточенні, оскільки кочові племена сарматів займали практично всю степову та частину лісостепової смуги. З півночі сарматські кочівки межували із землями так званої Зарубинецької культури, яку вважають ранньослов'янською. Зарубинецькі племена (античні джерела звуть їх бастарнами) жили в городищах та селищах на дніпровських кручах від гирла р.Тясмин до межі лісової смуги й далі аж до білоруського Полісся. Західними та північно-західними сусідами сарматів у різні часи були гето-дакійські племена Молдови та Буковини, бастарни та германці (вандали, готи, гепіди). З цими угрупованнями пов'язуються археологічні культури Поянешти-Лукашівка, Пшеворська та Вельбаркська. Нещодавно відкрита Зубрицька культура, носії якої межували з сарматами з північного заходу, можливо, належала одній із ранньослов'янських етнічних груп. Наприкінці сарматської доби — з середини III ст. н.е. — сусідами сарматів стали племена Черняхівської культури, яка пов'язується з готською державою Ерманаріха, а з середини IV ст. н.е. — кочові племена гуннів, що згодом частково винищили сарматів, а частково асимілювали їх. Таким було етнічне тло сарматської доби, що нижче буде розглядатися більш докладно, оскільки за різних часів воно змінювалося.

Напередодні сарматської доби в Північному Причорномор'ї відбулися важливі історичні події. Головною з них був катастрофічно швидкий занепад Великої Скіфії в першій половині III ст. до Н.Х. До цього спричинилася низка взаємопов'язаних явищ. Екстенсивне кочове скотарство — основа економіки скіфів — внаслідок надмірного росту поголів'я худоби та збільшення кількості населення виснажило пасовиська і призвело до так званої дігресії, коли рослинний покрив не встигав відтворюватися і, отже, не забезпечував кормової бази. Дігресія пасо-

виськ супроводжувалася й іншими негативними екологічними змінами — ерозією ґрунту, епізоотіями та, як наслідок, масовим падежом худоби. Ситуацію ускладнило раптове погіршення клімату, що спостерігалося протягом першої половини III — II ст. до Н.Х. в усьому поясі евразійських степів. Тривалі посухи та джути[1], чергування надмірно спекотного літа і суворої зими остаточно зруйнували кочове скотарство і призвели до значного зменшення населення Скіфії. Ці явища тривали на тлі соціальної кризи, яку переживало скіфське суспільство, що перебувало на ранньодержавній стадії розвитку. Специфіка кочових суспільств на цій стадії полягає в тому, що через багато причин процеси класоутворення в них не проходять до кінця, тому рано чи пізно вони приречені до розкладу. Не стала винятком і Велика Скіфія, яка наприкінці IV ст. до Н.Х. досягла піку свого розвитку, а вже на початку III ст. швидко занепала.

Традиційно вважалося, що причиною загибелі Великої Скіфії була сарматська навала, про яку писав автор I ст. до Н.Х. Діодор Сицилійський у своїй "Бібліотеці": "*Ці останні* (у Діодора йдеться про савроматів — авт.) *багато років по тому, зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії й, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю*"[2]. Проте останні дослідження довели, що причиною падіння Скіфії були описані вище екологічні та внутрішні суспільні негаразди. Події ж, про які писав Діодор Сицилійський, якщо й мали місце, то за часів скіфської архаїки, в VI — V ст. до Н.Х. Археологічні матеріали та писемні джерела свідчать, що сармати в II ст. до Н.Х. зайняли вже спорожнілі степи колишньої Скіфії. Рештки скіфського населення перейшли від кочового до осілого способу життя і зосередилися по обидва береги нижньої течії Дніпра, в степовому та передгірському Криму й у пониззях Дунаю, де утворили об'єднання, відомі із слів Страбона як Мала Скіфія.

Оскільки предметом нашої уваги в цьому розділі буде історія і культура сарматів та пізніх скіфів, доцільно коротко розглянути їх походження, головні джерела вивчення, а також історію дослідження сарматської та пізньоскіфської культур. Екскурс в археологію сарматів та пізніх скіфів необхідний ще й тому, що далі на сторінках книжки часто зустрічатимуться назви пам'яток та інших археологічних реалій, без яких реконструювати історичні, етнічні та культурні процеси сарматської доби просто неможливо.

[1] Джут (тюрк.) — утворення льодової кірки на поверхні пасовиська.
[2] Переклад текстів писемних джерел з російської здійснено автором.

§1. Джерела вивчення сарматів та пізніх скіфів. Історія дослідження

САРМАТИ

Головними джерелами вивчення сарматської історії та культури є письмові повідомлення грецьких, римських, китайських, візантійських, грузинських, вірменських авторів, епіграфічні (стародавні написи), іконографічні (стародавні зображення) та археологічні пам'ятки. Писемні джерела ми залучатимемо у відповідних місцях тексту, а тут коротко зупинимося на археологічних пам'ятках. Вони репрезентовані курганними та ґрунтовими похованнями і випадковими знахідками комплексів та окремих речей, що переважно походять із зруйнованих поховань. Тривалі дослідження сарматських старожитностей дозволили виділити чотири хронологічні періоди розвитку їхньої культури: савроматський (VI — III ст. до Н.Х.), ранньосарматський (II — I ст. до Н.Х.), середньосарматський (I — середина II ст. н.е.) та пізньосарматський (друга половина II — IV ст. н.е.). Протягом кожного з цих періодів територію сучасної України населяли різні сарматські племена з притаманним їм виглядом матеріальної культури, а зміни періодів відбивали певні етноісторичні зміни в сарматському середовищі.

Треба попередньо зазначити, що сарматська культура формувалася поза межами території України — в Поволжі, Нижньому Подонні та Прикубанні, на кожному етапі "прибуваючи" сюди в тому вигляді, якого вона набула на прабатьківщині свого носія — певного сарматського племені. З іншого боку, відносно тривалий розвиток культури на території Північного Причорномор'я на кожному етапі надавав їй певних місцевих особливостей, що зумовило своєрідність та оригінальність сарматської культури стародавньої України.

Сарматські кургани розташовані практично по всій степовій смузі України від Сіверського Дінця до Дунаю. На Півдні вони сягають передгір'їв Криму, на Півночі заходять у Лісостеп до широти Києва. Північно-західною межею ареалу сарматських курганів є передгір'я Карпат та лісостеп Поділля. Для сарматської культури України ранньо-

та середньосарматського періодів характерні поодинокі впускні поховання в кургани більш ранніх часів. У I ст. н.е. на окремих територіях (межиріччя Орелі та Самари, Приазов'я, район Дніпровських порогів) виникають великі й малі могильники з основними похованнями, що налічують від 3 до 70 курганів. Судячи з деяких їхніх особливостей, вони були залишені мігрантами з волго-донських степів. Найвідоміші серед цих пам'яток — Молочанський, Усть-Кам'янський та Підгороднянський могильники. В пізньосарматський час характер та топографія пам'яток дещо змінюються. На сході України і далі побутують впускні поховання, центральна частина її майже порожніє, а переважна маса пам'яток зосереджена на південному заході. Тут виникають могильники з основними похованнями — Холмське, Владичень, Курчі, Кубей тощо.

Перші сарматські старожитності були випадково знайдені в середині XIX ст. (Стара Осота та Петрик на Черкащині, Смолянинове на Сіверському Дінці). Відтоді від часу до часу з'являлися нові знахідки (Цвітне, Залевки, Старобільський та Янчокрацький "скарби" тощо). Розкопки сарматських пам'яток вперше в Україні були проведені 1896 р. Д.Я.Самоквасовим у с.Яблунів на Черкащині. Багато сарматських поховань згодом дослідили А.А.Бобринський, М.Є.Бранденбург, В.О.Городцов, Д.І.Яворницький та інші.

З причин, що не мають відношення до науки, археологічні дослідження в Україні відновилися лише в 20-ті роки. Серед учених, які досліджували сарматські старожитності, слід назвати І.М.Луцкевича, М.Я.Рудинського, А.К.Тахтая, Т.Г.Оболдуєву. Великі розкопки Усть-Кам'янського та Молочанського могильників у 1951-52 рр., здійснені експедиціями під керівництвом Є.В.Махно та О.І.Тереножкіна, вперше надали у розпорядження науковців масовий сарматський матеріал з великою кількістю пам'яток.

Починаючи з кінця 60-х років, на півдні України розгорнулися багаторічні широкомасштабні дослідження курганів на новобудовах у зонах спорудження меліоративних систем, що різко збільшило джерелову базу сарматознавства. Серед найвагоміших відкриттів треба назвати дослідження експедиціями археологічної лабораторії Дніпропетровського університету під керівництвом І.Ф.Ковальової і В.І.Костенка Усть-Кам'янського та Підгороднянського могильників, відкриття поховань представників вищої знаті, в яких знайдено численні вироби із золота та срібла, серед яких є справжні шедеври стародавнього ювелірного мистецтва — Ногайчинський курган у Криму (А.О.Щепинський, 1974 р.), Запорізький курган (А.Г.Ширяєв, 1968 р.), Соколова Могила (Г.Т.Ковпаненко, 1974 р.) та Весняне (О.В.Симоненко, 1992 р.)

в Побужжі, Пороги (Б.І.Лобай, 1984 р.) на Середньому Дністрі, Михайлівка (А.О.Добролюбський, 1982 р.), Чауш (М.М.Фокеєв, 1982 р.), Градешка (Є.Ф.Сунічук, 1984 р.) на Одещині.

Першою спробою теоретичного осмислення історичних та археологічних сарматських джерел слід вважати фундаментальні праці М.І.Ростовцева. Видатні дослідницькі здібності дозволили йому на базі порівняльного аналізу всіх категорій джерел створити загальний нарис історії степової зони Півдня. М.І.Ростовцев уперше склав періодизацію сарматських старожитностей, поділивши їх на два етапи: прохорівський (V ст. до Н.Х.) та покровський (IV — III ст. до Н.Х.). Він вважав кінець IV ст. до Н.Х. часом початку проникнення сарматів на територію Північного Причорномор'я.

Багато років провідним дослідником сарматської культури в Україні була відомий вчений М.І.Вязьмітіна. Її перу належить низка узагальнювальних праць з історії та археології сарматів. М.І. Вязьмітіна створила першу періодизацію сарматських старожитностей України, а в численних публікаціях ретельно дослідила відомий на її час археологічний матеріал. Серед сучасних українських сарматознавців слід назвати передчасно померлого дніпропетровського вченого В.І.Костенка, одеситів М.М.Фокеєва та О.М.Дзиговського, дослідницю з Кіровограда І.А.Козир.

ПІЗНІ СКІФИ

Джерелом вивчення історії та культури пізніх скіфів є насамперед археологічні пам'ятки. Письмових відомостей про них збереглося значно менше, ніж про сарматів. Певною мірою відтворити реалії пізньоскіфської історії допомагають епіграфічні та нумізматичні матеріали.

Вивчення пізньоскіфської культури дозволило виділити певні хронологічні етапи її розвитку, різні для різних регіонів її поширення. Нижньодунайський та нижньодніпровський варіанти поділяються на два етапи: ранній (кінець II ст. до Н.Х. — I ст. н.е.) та пізній (II — III ст. н.е.). Хронологічне членування кримського варіанту більш дрібне: ранній етап датується III — I ст. до Н.Х., середній — I - початком II ст. н.е., пізній — другою половиною II — серединою III ст. н.е. Як ми побачимо нижче, така різниця в хронології відбиває різні історичні долі пізньоскіфських об'єднань.

На відміну від сарматських, пізньоскіфські археологічні пам'ятки репрезентовані селищами, городищами та могильниками. Городища

пізніх скіфів досліджені по обидва береги нижньої течії Дніпра (Гаврилівка, Золота Балка, Аннівка, Червоний Маяк, Миколаївка та ін.) та в Криму (Неаполь Скіфський — столиця пізньоскіфської держави, Кермен-Кир, Булганак, Усть-Альмінське, Біляус та ін.). Грунтові могильники відомі в перелічених районах (Золота Балка, Червоний Маяк, Миколаївка на Нижньому Дніпрі, Неаполь Скіфський, Усть-Альмінський, Біляус, Завітне, Бельбек в Криму) та на Нижньому Дунаї (Молога). Кілька курганів з пізньоскіфськими похованнями досліджені в районі Тирасполя.

Пізньоскіфські городища переважно займали високі миси, обмежені з двох боків балками чи урвищами, які утворювали природні захисні рубежі. Вони доповнювалися штучними оборонними спорудами — кам'яними або панцирними стінами, валами із стінами на них, ровами. В архітектурі оборонних, житлових та господарських споруд відчутні античні впливи. Некрополі[3] пізніх скіфів, на відміну від сарматських, ґрунтові (тобто без зовнішних ознак). Вони розташовувались неподалік від городищ. Провідний тип поховальної споруди — земляний склеп, який використовувався неодноразово цілими поколіннями однієї родини. В Криму відомі склепи, вирубані в скелі. Унікальною пам'яткою є мавзолей Неаполя Скіфського, споруджений в античних традиціях для панівної династії. Нижче у відповідних місцях книжки ми докладніше розглянемо особливості матеріальної культури пізніх скіфів.

Відкриття пізньоскіфських пам'яток Нижнього Дніпра пов'язане з ім'ям засновника Херсонського музею, відомого археолога та краєзнавця В.І.Гошкевича. На початку XX ст. він склав плани городищ та здійснив невеликі розкопки на городищі біля Миколаївки. Тоді ж М.Еберт розкопав кілька могил Миколаївського некрополя. Однак серйозні дослідження пам'яток цього регіону почалися лише в 50-ті роки у зв'язку зі спорудженням Каховського водосховища. Тоді було досліджено Знам'янське та Гаврилівське городища (Н.М.Погребова), почалися розкопки Золотобалківського городища (М.І.Вязьмітіна) та могильника (О.В.Добровольський, М.І.Вязьмітіна). Протягом багатьох років досліджувалися могильник Червоний Маяк (Є.О.Симонович, О.А.Гей), Любимівське городище (В.М.Зубар, М.Й. Абікулова) та деякі інші пам'ятки. В останні роки Н.А.Гаврилюк здійснила розкопки на Аннівському городищі.

Багато років присвятила дослідженню пізньоскіфської культури Нижнього Дніпра М.І.Вязьмітіна. Нею видані дві монографії, де вив-

[3] Некрополь (давньогрецьк.) — могильник, кладовище.

чено городище та могильник біля Золотої Балки. Зараз дослідження пам'яток цього регіону провадять Н.А.Гаврилюк, В.П. Билкова, О.А.Гей.

Пам'ятки кримського осередку пізньоскіфської культури стали відомі набагато раніше. 1827 р. після перших випадкових знахідок рельєфів та написів на городищі Керменчик біля Сімферополя І.П. Бларамберг здійснив там розкопки. Так було знайдено Неаполь Скіфський — столицю кримської Малої Скіфії. Протягом XIX ст. Ф. Дюбуа де Монпере, П.І.Кеппеном, П.О.Бурачковим, А.І.Маркевичем були обстежені городища Чайка, Кермен-Кир, Біляус, Караджі та ін. З кінця 20-х рр. активну наукову діяльність з вивчення пізньоскіфських старожитностей Криму провадили М.Л.Ернст та П.М.Шульц. З ім'ям останнього пов'язане й повоєнне вивчення пізніх скіфів Криму. Ним було організовано експедицію, яка до 1960 р. вивчала Неаполь Скіфський. Серед його дослідників — імена багатьох відомих вчених: О.М.Карасьов, І.В.Яценко, Н.М.Погребова, О.Д. Дашевська, Е.О.Симонович та ін. Городища Північно-Західного Криму (Біляус, Чайка, Тарпанчі) вивчалися О.Д.Дашевською, О.М. Карасьовим, О.М.Щегловим. На південному заході Криму багато років провадила розкопки Усть-Альмінського городища та некрополя Т.М.Висотська, тамтешні могильники досліджували І.І.Гущина та Н.А. Богданова.

Пізнім скіфам Криму присвячено багато узагальнювальних праць. Серед їх авторів з українських дослідників слід назвати насамперед Т.М.Висотську, в монографіях якої вивчені Неаполь Скіфський та пам'ятки Південно-Західного Криму. Нині цією проблемою плідно займаються І.М.Храпунов, О.Є.Пуздровський, Ю.П.Зайцев та ін.

§2.Походження сарматів та пізніх скіфів

САРМАТИ

Сармати (давньогрецькою — *савромати*) були не корінним, а прийшлим на давню територію України народом. Це споріднені зі скіфами кочові племена східно-іранської мовної групи. Самоназва сар-

матів нам невідома. На думку філолога В.Фасмера, давньогрецький етнікон[4] "*савромат*" походить від давньо-іранського "*саоромант*", що означає "*оперезаний мечем*" або "*той, хто носить меч*". В іранському героїчному епосі "Авеста" згадуються племена "сайріма", які мешкали біля річки Ра (так у давнину звалася Волга). Час створення "Авести" відноситься до доби пізньої бронзи, тобто XIV - XII ст. до Н.Х. За археологічними даними, у формуванні культури савроматів провідне місце посідали племена андронівської культури, що їх пов'язують із славетними аріями "Авести" та давньоіндійського епосу "Рігведи". Найдавніші пам'ятки савроматів, датовані VI ст. до Н.Х., знайдено в приуральсько-поволзьких степах, які й були їхньою батьківщиною. Перші історичні відомості про них містяться в "Історії" Геродота. Він повідомляє, що скіфи під час своїх передньоазіатських походів "переселили" савроматів з Мідії. Найімовірніше, "Батько історії" скористався неточною інформацією, а "переселення" скіфами савроматів з Мідії було відлунням їх спільних походів до Передньої Азії. Геродот подає також вельми романтичну легенду про походження савроматів.

"*Про савроматів розповідають таке: коли елліни вступили в боротьбу з амазонками (амазонок скіфи звуть Οιορπατα; ця назва в перекладі на еллінську мову значить "чоловіковбивці"...), то, як гласить легенда, елліни, перемігши їх у битві при Фермодонті* (сучасна р.Терме на території Малої Азії — авт.) *відпливли назад, везучи з собою на трьох кораблях амазонок, яких вони спромоглися захопити в полон. Останні у відкритому морі напали на чоловіків та порубали їх; але вони не знали кораблів та не вміли впоратися ані з кермом, ані з вітрилами, ані з веслами й тому після вбивства чоловіків почали носитися по хвилях за волею вітру та прибули до Кремн на Меотійському озері* (північне узбережжя Азовського моря — авт.): *ці Кремни лежать у землі вільних скіфів. Полишивши тут кораблі, амазонки подалися до населеної місцевості; зустрівши перший табун коней, вони захопили його, сіли верхи та почали грабувати володіння скіфів.*

Скіфи не могли пояснити собі того, що сталося, оскільки не знали ані їхньої мови, ані одежі та дивувалися, звідки вони взялися; вони прийняли амазонок за чоловіків однакового віку та стали з ними до бою. В битві скіфи заволоділи трупами амазонок й таким чином узнали, що вони — жінки. Тоді скіфи на раді вирішили аж ніяк не вбивати більше амазонок, а послати до них наймолодших із свого середовища, приблизно в тій самій кількості, скільки було

[4] Етнікон (давньогрецьк.) — слово, що є назвою народу.

амазонок; юнакам було наказано стати табором по сусідству з ними та робити все, що вони робитимуть, а якщо ті їх переслідуватимуть, не ставати з ними до бою, а тікати; коли ж вони припинять переслідування — повернутися та затаборувати по сусідству. Так вирішили на раді скіфи, бажаючи мати дітей від цих жінок.

Юнаки, яких послали, почали виконувати цей наказ; амазонки, помітивши, що вони прийшли без усякого злого наміру, облишили їх; кожного дня обидва табори все більше та більше зближувались. Юнаки, подібно до амазонок, нічого не мали з собою, крім зброї та коней, й тому вели однакове з ними життя, займаючись полюванням та наїздами.

Десь опівдні амазонки робили таке: вони розходилися по одній або парами, відходячи далеко одна від одної до вітру. Помітивши це, скіфи почали робити таке саме; один з них наблизився до однієї амазонки, що була на самоті; остання не відштовхнула його та віддалася йому, не пручаючись. Вона не могла з ним розмовляти, оскільки вони не розуміли одне одного, й тому показала йому рукою наступного дня прийти на те ж саме місце та привести з собою ще одного, показуючи на мигах, щоби їх було двоє й що вона приведе з собою також іншу. Юнак, полишивши її, розповів про це товаришам. Наступного дня він сам прийшов на те саме місце і привів з собою іншого; він знайшов амазонку разом з іншою, які вже чекали. Решта юнаків, узнавши про це, також підманили до себе інших амазонок.

Після цього вони поєднали два табори та почали жити разом, причому кожен з юнаків мав за дружину ту, з якою вперше злягав. Чоловіки не спромоглися навчитися мови жінок, але жінки перейняли мову чоловіків..."

Далі , за Геродотом, амазонки запропонували чоловікам податися за річку Танаїс, оскільки відчували себе винними за те, що зруйнували країну скіфів та залишили батьків без синів.

"*Юнаки погодились на це. Вони переправились через Танаїс, а потім три дні йшли на схід від Танаїса та три дні на північ від Меотіди. Прибувши до місцевості, де живуть і нині, вони оселилися там* (за такими координатами це — степи межиріччя Дона й Волги). *З тієї пори савроматські жінки здавна живуть в такий спосіб: вони їздять верхи на полювання з чоловіками та без них, виходять на війну та носять однаковий з чоловіками одяг.*

Савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою, позаяк амазонки не оволоділи нею остаточно",— робить вис-

новок Геродот. Ця легенда підтверджує доведену на археологічних матеріалах спорідненість скіфів та савроматів.

Савроматська археологічна культура поділяється на два варіанти — самаро-уральський та волго-донський. Перший пов'язується археологами з ісседонами, а другий — із савроматами Геродота. Територія донських савроматів межувала на заході із Скіфією. Взаємини савроматів із скіфами були різними в різні часи. За Геродотом, під час війни скіфів з Дарієм савромати були єдиним із сусідніх племен, хто підтримав скіфів. Проте у Лукіана Самосатського в його розповіді "Токсаріс, або Дружба", події якої розгортаються в IV ст. до Н.Х., йдеться про війну між скіфами та савроматами. Можливо, що у Діодора Сицилійського теж описаний один із наїздів савроматів на Скіфію в ці часи.

У авторів кінця IV ст. до Н.Х. Псевдо-Скілака та його попередника Ефора серед мешканців степів на схід від Скіфії біля Танаїса (Дон) названі *сірмати*. Можливо, що це перша згадка про сарматів у писемних джерелах. Однак усталено етнікон "*сармати*" починає використовуватись з кінця II ст. до Н.Х., вперше з'явившись у Страбона. Втім, за літературною традицією, грекомовні автори й далі користувалися терміном "савромати". Пліній же Старший прямо пише: "*...сармати (грецькою — савромати)...*" — тобто "сармати" — латинська форма етнікону "савромати". Щоб запобігти плутанині, археологи називають савроматською споріднену зі скіфською культуру кочовиків VI — IV ст. до Н.Х. в степах від Уралу до Дону.

Поява в II ст. до Н.Х. в античних джерелах етнікону "сармати" збігається з виникненням нової археологічної культури — ранньосарматської, або Прохоровської. Її ареал частково збігається з ареалом савроматської, а деякі риси свідчать, що в генезисі її брали участь пізні савромати і більш східні ірaномовні племена сако-массагетського кола культур, тобто кочовики Північного Казахстану та Алтаю. Отже, сармати були якоюсь мірою нащадками Геродотових савроматів, але з переважанням у генезі східних компонентів. З історичними сарматами пов'язуються ранньо-, середньо- й пізньосарматська культури II ст. до Н.Х. — IV ст. н.е.

Незважаючи на спорідненість та безпосереднє сусідство із скіфами, савромати майже не залишили археологічних слідів в Україні. Тут відомо тільки два поховання — Ушкалка та Грушівка в районі Нікополя, які можна вважати савроматськими. Це свідчить про те, що обидва народи розвивалися кожен у своєму середовищі, не змішуючись навзаєм. Найдавніші сарматські пам'ятки в Україні залишені вже прохорівськими племенами. Серед них Страбон називає "*язигів, сарматів т. зв. царських та ургів*", що мешкають за "*пустелею тірогетів*" (у ме-

жирічці Дніпра і Південного Бугу), роксоланів, що "*займали рівнини між Борисфеном і Танаїсом*", тобто між Дніпром та Доном, аорсів та верхніх аорсів, які "*живуть по Танаїсу*" (Дон), та сіраків, які "*живуть по Ахардею*" (Кубань). В І ст. н.е. в полі зору античних авторів з'являється ще одне сарматське угруповання — алани: "*частина скіфів*[5], *що мешкає навколо Меотійського озера*" (Йосиф Флавій).

У різні часи всі перелічені племена перекочовували зі сходу на територію сучасної України. Нижче їхня історія та культура буде розглядатися у відповідному хронологічному контексті.

ПІЗНІ СКІФИ

Як видно з назви, цей народ був нащадком степових скіфів VII - IV ст. до Н.Х. Спадковість їхніх культур доводять археологічні та антропологічні матеріали. Але етнокультурна генеза пізніх скіфів має свої особливості. Вони полягають у тому, що протягом усього свого існування пізньоскіфська культура зазнавала постійного впливу сусідніх культур та народів, відчутного у всіх її виявах. Культура дунайського осередка пізніх скіфів, який перебував у близькому сусідстві з гетодакійськими племенами, має певну частку північнобалканських рис. Формування нижньодніпровського варіанту пізньоскіфської культури відбувалося за значної культурної і етнічної участі населення Ольвії та її округи. Після здобуття та зруйнування міста гетським царем Буребістою близько 55 р. до Н.Х. значна частина ольвіополітів (якщо не взагалі все населення) знайшла порятунок на нижньодніпровських городищах пізніх скіфів. Тому їхнє середовище сформувалось значною мірою еллінізованим. Постійні контакти кримських скіфів із Херсонесом та Боспорським царством теж призвели до значної еллінізації кримської пізньоскіфської культури. Нарешті, у формуванні цих двох варіантів культури пізніх скіфів значну роль відіграв сарматський компонент, оскільки принаймні з рубежу н.е. кримські та нижньодніпровські скіфи опинилися в тісному сарматському оточенні. Етнічних і культурних впливів та викликаних ними змін пізньоскіфська культура зазнала й наприкінці сарматської доби, коли пізні скіфи вступили у контакт з готами, що пересувалися на Південь. Отже, особливості формування пізньоскіфської культури надали її виглядові дещо синкретичного характеру.

[5] Так за літературно — історичною традицією античні автори часто називали всіх іраномовних кочовиків.

§3. Політична історія сарматів та пізніх скіфів

САРМАТИ

Події найдавнішого періоду історії сарматів — *савроматського* - нам майже невідомі. Савромати мешкали тоді в степах за Танаїсом і були східними сусідами скіфів. Наприкінці VI ст. до Н.Х. (515 - 512 рр.) перський цар Дарій вирушив на скіфів війною. За словами Геродота, "*скіфи, розміркувавши, що вони самі не спроможні відбити полчища Дарія у відкритому бою, розіслали вісників до сусідніх народів. Царі останніх і без того зібралися на нараду: в ній взяли участь царі таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів та савроматів.*" Проте допомогу скіфам обіцяли лише ватажки трьох останніх. Скіфське військо поділилося на три загони: два з них під проводом Іданфірса та Токсакіса створили головні сили, а третій, що складався виключно з кінноти, на чолі із Скопасісом мав іти попереду перського війська. Саме з цим загоном ішли савромати: "*До однієї з цих частин, на чолі якої став цар Скопасіс, мали приєднатися савромати*" (Геродот). Як відомо, похід Дарія скінчився для нього невдачею, але детальніше про участь у цій війні савроматів Геродот не повідомляє.

У IV ст. до Н.Х. ситуація змінилася. Лукіан Самосатський у своєму творі "Токсаріс, або Дружба" наводить дані про конфлікти між скіфами та савроматами на східних кордонах Скіфії: "*Раптом у великій кількості напали на нашу землю савромати*". Можливо, до цих самих часів відноситься цитований вище пасаж Діодора Сицилійського про спустошення Скіфії савроматами "*багато років по тому*". Ці конфлікти майже не залишили археологічних слідів в Україні, можливо, тому, що відбувалися на межі скіфських та савроматських володінь. Лише два поховання — біля сіл Ушкалка та Грушівка — залишені савроматами.

Події III ст. до Н.Х. в степах Причорномор'я практично не відбиті в писемних джерелах. Але щодо участі в них сарматів є дуже цінний

документ — ольвійський декрет[6] на честь Протогена, датований кінцем III — першим десятиліттям II ст. до Н.Х. Він настільки яскраво передає напругу політичних подій того часу, що вартий бути процитованим[7].

"*... По-перше, коли цар Сайтафарн прибув до Канкіту та вимагав дарунків, що давалися йому з нагоди проїзду, а громадська скарбниця була порожня, він* (Протоген — авт.) *на прохання народу дав 400 золотих; ... та за жерця Іродора ... коли з'явилася сила-силенна сайїв для одержання дарунків, а народ не міг їм дати та попросив Протогена допомогти ... він, виступивши, запропонував 400 золотих; та бувши вибраним членом колегії Дев'яти, він запропонував від себе не менш, як 1500 золотих за рахунок майбутніх прибутків, з яких були вчасно задовільнені багато з скіпетроносців [сайїв] та немало дарунків було з вигодою приготовано для царя [Сайтафарна]; ... та коли за жерця Плістарха ... цар Сайтафарн з'явився на той бік по дари й архонти*[8], *зібравши народні збори, оголосили про прибуття царя та про те, що в скарбниці немає ніяких сум, Протоген, виступивши, дав 900 золотих; коли ж посли Протоген та Аристократ взяли ці гроші та з'явилися до царя, ...цар, незадоволений дарами, розгнівався та виступив у похід...*"

Сайї, що згадуються в декреті, на думку багатьох дослідників, були сарматами. Назва цього племені походить від іранського "xsaja", що означає "цар" або його синоніми. Тобто, ім'я "сайї" означає "царські" або "царственні". В "Географії" ж Страбона серед сарматських племен Причорномор'я названі "*сармати т.зв. царські*", а Аппіан знає якихось царських язигів. На сарматську приналежність сайїв вказує також ім'я їхнього поводиря Сайтафарна. Слово "фарн" в іранських мовах означає "щастя", "талан", "сила". Хоча це поняття загальноіранське, воно було притаманне сарматсько-середньоазіатському середовищу. Отже, ім'я "Сайтафарн" означає "сила" або "щастя сайїв".

Отже, наприкінці III ст. до Н.Х. Ольвію обкладали даниною (бо "дарунки", які від часу до часу вимагав Сайтафарн, є ніщо інше, як данина) "царські" сармати — сайї. Проте слідів проживання сарматів у цей час на території України ще немає. Сарматські пам'ятки часу декрету на честь Протогена добре репрезентовані в Подонні та Прикубанні. Звідти й приходили сайї Сайтафарна під ольвійські мури. З етнографічних паралелей та писемних джерел відомо, що кочовики мали в поході два-три запасні коня. Коні аборигенних степових порід,

---

[6] Декрет (давньогрецьк.) — урочистий текст, що вибивався на камені на честь особи або події.
[7] Декрет цитується вибірково, тобто ті місця, де йдеться про сайїв та Сайтафарна.
[8] Архонт (давньогрецьк.) — виборна посада в керівництві античного міста.

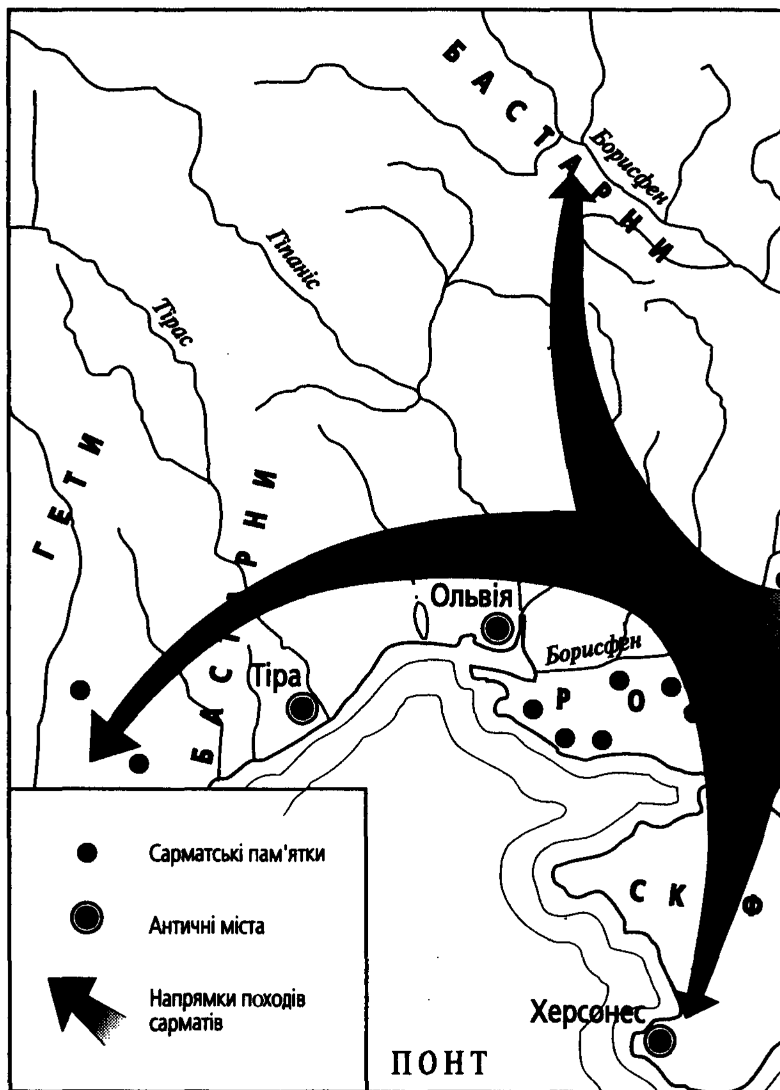
подібні до сарматських (казахська, монгольська, алтайська, адаєвська), долають за день 50 - 70 км. У такому разі відстань від степів Нижнього Дону або Кубані до Ольвії сармати могли подолати (з урахуванням днівок) щонайдовше за два тижні. Пригадаймо, що кількома століттями пізніше кримських та ногайських татар не лякали й більші відстані та терміни. В останні роки в межиріччі Дніпра та Дунаю виявлено цікаву групу пам'яток, що датуються або II - I, або III - II ст. до Н.Х. Якщо є точною остання дата, то вони збігаються в часі з діяльністю Протогена. Це знахідки в насипах курганів або в природних підвищеннях сталого складу речей: шоломів, вістрів списів, кінського спорядження та прикрас. Часто всі речі вміщені в казан або ситулу[9]. Деякі їхні типи мають характерні етнографічні риси кубанських сарматів (вудила з хрестоподібними псаліями, казани, уривки ланцюжків) і в цей час поширені тільки там. Не виключено, що ці своєрідні пам'ятки мають відношення до сайїв часу декрету на честь Протогена.

Одним із найдавніших джерел, що вказує на перебування сарматів на території сучасної України, є легенда про царицю Амагу, переказана автором I ст. н.е. Поліеном. Як вважав М.І.Ростовцев, в її основі лежали реальні історичні події рубежу III - II ст. до Н.Х., повідомлення про які виходять із місцевого херсонеського джерела, пов'язаного з Філархом. Амага була царицею сарматів, чоловік її цар Медоссак пиячив та кинув державні справи. Вона "*сама розставляла по всій країні гарнізони, відбивала напади ворогів та допомагала сусідам, яких ображали*". Скіфське військо обложило Херсонес, і херсонесити звернулись по допомогу до Амаги. Тоді вона, відібравши 120 найкращих воїв, "*дала кожному по три коня в похід*" і, подолавши за добу 1200 стадіїв, раптовим ударом завдала поразки скіфам, "*вбила царя та тих родичів і друзів, що були з ним, країну віддала херсонеситам, а царську владу доручила синові вбитого, наказавши йому володарювати справедливо*". Де ж містилася ставка Амаги? Зважаючи на відстані (стадій Поліена дорівнював 155 - 160 м), це були степи за Перекопом, про що побічно свідчить і термін "сусіди". Зрозуміло, особа Амаги є легендарною, проте ця легенда, як сказано вище, відбиває етнічні та політичні реалії рубежу III - II ст. до Н.Х.

Як свідчать археологічні пам'ятки та деякі писемні джерела, вже наприкінці II ст. до Н.Х. сарматське плем'я роксоланів займало "*рівнини між Борисфеном та Танаїсом*" (Страбон). Про роксоланів цього часу повідомляє херсонеський декрет на честь понтійського[10] регіментаря Діофанта. Вони (в декреті — ревксінали) названі серед союзників

[9] Ситула (лат.) — посуд типу відра.

[10] Понтійське царство, або Понт — держава на північному узбережжі Малої Азії.

Б А С Т А Р Н И
Борисфен
Гіпаніс
Тірас
Г Е Т И
Р Н И
Б А С Т
Ольвія
Борисфен
Тіра
Р О
С К Ф
Херсонес
ПОНТ
Сарматські пам'ятки
Античні міста
Напрямки походів сарматів

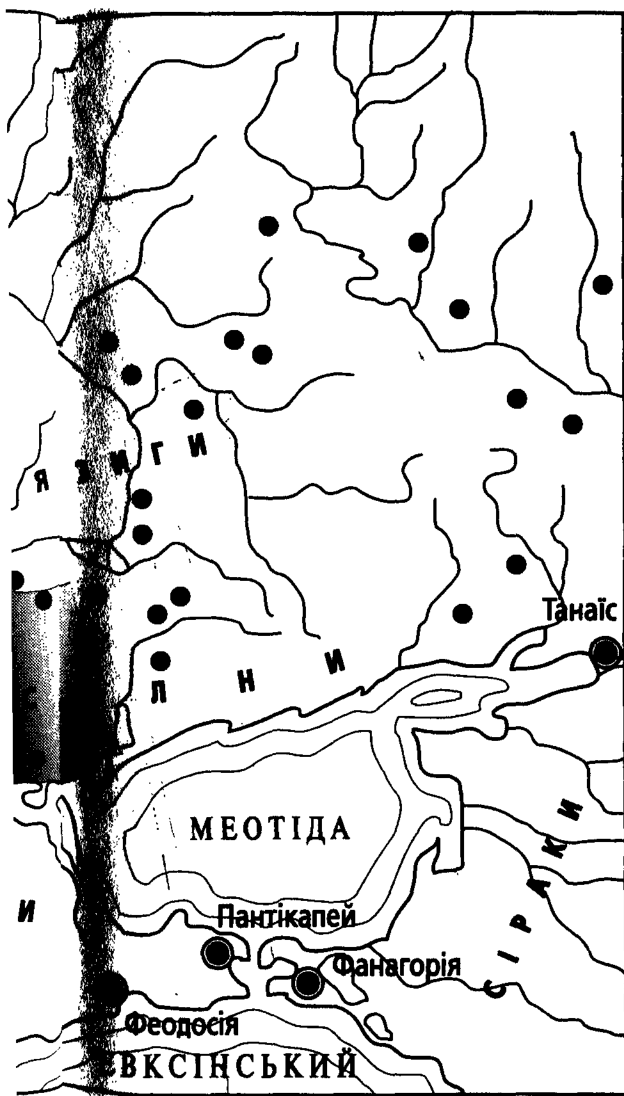

Рис. 46. Сарматські племена в II-I ст. до Н. Х.

скіфського царя Палака, який у 112 - 110 рр. до Н.Х. воював проти Херсонеса. Подробиці цих подій читач знайде в описі політичної історії пізніх скіфів, тут же треба зазначити, що дані декрету на честь Діофанта підтверджує Страбон, який називає чисельність роксоланських воїнів — 50 тисяч вершників — та ім'я їх ватажка, царя Тасія: "*Роксолани воювали й з полководцями Мітрідата Євпатора під проводом Тасія; прийшли вони на допомогу Палаку, сину Скілура, та вважалися народом войовничим; однак проти зімкнутої та добре організованої фаланги будь-яке варварське плем'я стає безсилим. І справді, роксолани в кількості майже 50 тисяч не змогли устояти проти 6 тисяч, що були під командою Мітрідатового полководця Діофанта, і більшість їх загинула...*"

Дослідники одностайно локалізують роксоланів Тасія в Присивашші та приазовських степах. Це підтверджує й Страбон: "*Вони слідують за своїми чередами, обираючи завжди місцевості з добрими пасовиськами; зимою в болотах коло Меотіди, а влітку — й на рівнинах*". В останні роки тут відкрито значну кількість поховань II - I ст. до Н.Х., що є досить компактною в типологічному та хронологічному аспектах групою. Це впускні поховання в кургани, здійснені у вузьких ямах, орієнтовані в північному напрямку, на відміну від південної орієнтації більш східних пам'яток (докладніше про це — в параграфі 5 цього розділу). Територія їх поширення повністю збігається з локалізацією Страбоном роксоланів "*між Борисфеном та Танаїсом*".

Наприкінці II ст. до Н.Х. Північне Причорномор'я увійшло в орбіту інтересів понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Цей талановитий і честолюбний монарх задумав створити з невеликого малоазійського царства могутню державу, щоб протиставити її Римові на шляху до світового панування. Доля сприяла йому — римляни були зайняті війною з кімврами та тевтонами[11], в самій Італії починалася смута, й східна політика імперії відійшла на другий план. Мітрідат завоював Колхіду, далі, скориставшись скіфо-херсонеською війною, ввів свої війська до Криму, розбив скіфів, придушив бунт, який підняв у цей час на Боспорі Савмак, та приєднав до Понту Боспорське царство. Так Крим увійшов до складу Понтійської держави. Налякані перспективою війни зі скіфами та сарматами північнопричорноморські поліси попросили у могутнього царя протекції, й Мітрідат поставив свої гарнізони в Херсонесі та Ольвії. Його полководець Неоптолем нейтралізував кочовиків з іншого боку, схиливши їх до союзу з Понтом. 101 р. до Н.Х. Мітрідат приєднав до своїх володінь Галатію та Пафлагонію, попов-

[11] Германські племена.

нивши військо галатами-кельтами. Далі він захопив Каппадокію та Віфінію[12], опір яких і став нагодою для Риму оголосити війну Мітрідатові.

Ведення війни римський сенат доручив видатному полководцеві Луцію Корнелію Суллі. З його гнівної промови, виголошеної в сенаті, ми дізнаємось, що вже в першій війні на боці Мітрідата виступили причорноморські варвари: "*У тебе здавна це було вирішене, та, сподіваючись, що ти пануватимеш над всією землею, якщо переможеш римлян, вигадував ці нагоди, щоб приховати свій план. Доказом цього є ще й те, що, іще не воюючи ні з ким, ти уклав союз із фракійцями, скіфами, савроматами...*" Історик Мітрідатових війн Аппіан серед військ Архелая — Мітрідатового полководця — називає скіфів. Імовірно, за античною традицією під цією назвою Аппіан поєднав усі іраномовні народи — і скіфів, і сарматів.

На початку війни передовий загін Мітрідата, який складався з сотні вершників сарматського племені сіраків, на кордоні Понтійського царства та Віфінії розбив війська віфінського царя Нікомеда чисельністю 800 вершників. Протягом кількох кампаній 88 - 85 рр. до Н.Х., які тривали з мінливим успіхом для обох сторін, римляни все ж узяли гору, й перша Мітрідатова війна закінчилася їхньою перемогою та Дарданською мирною угодою. Вона ослабила Мітрідата, але не зламала його міці. Це засвідчила друга Мітрідатова війна 83 - 82 рр. до Н.Х., коли римський намісник Ліциній Мурена під приводом порушення Мітрідатом Дарданського миру напав на Понтійське царство, але зазнав поразки. Проте головні події були ще попереду.

Готуючись до війни з Римом, Мітрідат чудово розумів, що кращих спільників, ніж скіфи та сармати, йому не знайти. Після приєднання до свого царства північнопонтійських земель він одержав доступ до воістину невичерпного джерела військових ресурсів. Союз із кочовиками щонайкраще відповідав стратегічним планам великого царя. Сусідні з ним малоазійські держави входили до сфери впливу Риму, і їхня підтримка була ненадійною, бо розправа за неї з боку римлян була неминучою. Кочовики цього страху перед Римом не відчували, а участь у грабіжницьких наїздах та війнах була способом їхнього життя. Гроші та грабунки, які схвалював Мітрідат, робили своє, й тільки на таких найманців він міг покластися, ставлячи їх до передових загонів.

Особливі надії на військову міць кочовиків Мітрідат покладав у третій війні 74 - 63 рр. до Н.Х. Аппіан повідомляє, що "*...вступивши до області Меотиди, над якою багато династів[13]... він обмінявся*

[12] Галатія, Пафлагонія та ін. – держави в Малій Азії.

[13] Династ (давньогрецьк.) – ватажок, монарх.

подарунками з місцевими ватажками; Мітрідат уклав з ними союз, задумавши інші, ще більш дивні плани: йти через Фракію до Македонії... й далі вдертися до Італії..." Для виконання цих планів, за словами того ж Аппіана, "*приєдналися* (до Мітрідата - авт.) *з савроматів так звані царські язиги*". Отже, з повідомлення Аппіана ми довідуємось про участь у Мітрідатовій коаліції не тільки прикубанських сіраків, а й причорноморських язигів.

Однак військове щастя було не на боці понтійського царя. Війна почалася вторгненням у багатостраждальну Віфінію, цар якої Нікомед, помираючи, заповідав своє царство Римові. Досить швидко вийшовши на західне узбережжя Малої Азії, Мітрідат зіткнувся з легіонами Лукулла. Римляни не тільки повернули собі втрачені території, а й витіснили Мітрідата з його держави. Він втік до Вірменії, куди слідом за ним вдерся Лукулл. Нерішучі дії останнього спричинили його усунення з посади головнокомандуючого, й 66 р. до Н.Х. ведення війни прийняв на себе один із найславетніших римських полководців — Гней Помпей. Заблокувавши флотом усе східне узбережжя Чорного моря аж до Боспорського царства, Помпей за нейтралітету вірменского царя Тіграна вигнав Мітрідата спочатку з Малої Азії, а потім і з Колхіди, куди той втік. Останнім притулком для Мітрідата став Пантікапей, столиця все ще вірного йому Боспору. Проте від впливом успіхів римлян, страждаючи через блокаду, від Мітрідата один за одним почали відпадати союзні північнопонтійські міста. У Фанагорії спалахнуло повстання, яке підтримали Херсонес, Феодосія та Німфей. У військах почалося хитання. Не виключено, що до того часу скіфи та сармати також відкололися від Мітрідата — навряд чи він міг у його становищі платити їм "за кров". Нарешті, проти царя повстав його син Фарнак, який вирішив таким чином одержати батьківський трон. Обложеного в палаючому Пантікапеї Мітрідата 63 р. до Н.Х. заколов власний охоронець-галат, оскільки на загартований протиотрутами організм царя не діяла вжита отрута... Пам'ять про ці бурхливі події збереглася й донині в назві гори Мітрідат, що височить над Керчю.

Близько середини І ст. до Н.Х. сармати — язиги та роксолани — повністю опанували степи до Дніпра. Їхньому просуванню далі на захід перешкоджали чергові політичні катаклізми.

До цього часу на широкій території від Трансільванії[14] до Дністра сформувалося сильне у військово-політичному плані царство гетів під главенством Буребісти. За словами Страбона, "*Буребіста, гет, досяг верховної влади над своїм племенем. Він спромігся відродити свій*

[14] Давня історична область на північному заході сучасної Румунії.

народ, виснажений довгими війнами, й настільки піднести його шляхом фізичних вправ, утримання та підкорення його наказам, що за кілька років він започаткував велику державу й підкорив гетам більшу частину сусідніх племен. Він почав навіювати страх навіть римлянам... Щоб утримати плем'я в покорі, він звернувся по допомогу до чаклуна Декінея, котрий мандрував по Єгипту та навчився узнавати деякі знамення й по них оголошував волю богів... Доказом повного підкорення гетів його наказам є те, що вони дозволили переконати себе вирубати виноградну лозу й жити без вина". Виходячи з цитованого, в державі Буребісти справді панувала сувора аскетична мораль, коли навіть уславлені своїм пияцтвом варвари погодилися на "сухий закон".

Близько 60 р. до Н.Х. Буребіста напав на кельтскі племена бойїв та теврисків, що проживали на північно-західних кордонах його царства, в сучасних Словаччині та Чехії. Обидва племені було практично знищено. Лише 32 тисячі бойїв дісталися завойованої Цезарем Галлії, де той оселив їх на землях кельтів-едуїв. Імовірно, Буребіста стерігся зіткнення з римлянами та германцями на заході й повернув своє військо на схід. Обставини сприяли тому. Рим був спочатку зайнятий війною в Парфії[15], де загинули легіони переможця Спартака Марка Красса, далі Цезарю довелося придушувати повстання в Галлії[16], а потім він перетнув Рубікон, і почалася громадянська війна. Одно слово, римлянам поки що було не до Буребісти. Той приблизно 55 р. до Н.Х. здобув Істрію, Одесос, Аполлонію та інші міста Північно-Західного Причорномор'я. Нарешті, він дістався Ольвії та спалив її дотла. Не виключено, що влада гетського царя поширилася й далі на схід, до Дніпра. В археологічній культурі пізньоскіфських городищ цього часу відчуваються сильні західні (гето-фракійські) впливи, руйнування на деяких із них також, можливо, пов'язані з гетською навалою.

Отже, подальшому просуванню сарматів на захід у другій половині I ст. до Н.Х. перешкоджала держава Буребісти. Але близько 44 р. до Н.Х. гетського царя вбили заколотники, й незабаром кордони його колись міцного об'єднання знову звузилися до території Трансільванії.

В I ст. до Н.Х. на північ від сарматів проживали племена Зарубинецької культури, яких деякі дослідники ототожнюють з бастарнами античних авторів. Цей народ "*між кельтами та германцями*" (Тацит) уперше згаданий в праці Помпея Трога у зв'язку з подіями 233 - 229 рр. до Н.Х. на Балканах. Пізніше історик Деметрій з Каллатіса

---

[15] Царство на територіях сучасних південного Туркменістану, Ірану та Іраку.

[16] Римська провінція на території сучасної Франції.

близько 216 р. до Н.Х. називає серед народів, що жили в добре знайомих йому місцях, "*бастарнів-пришельців*". У "Римській історії" Тіта Лівія описані походи бастарнів на Балкани в першій третині II ст. до Н.Х. Нарешті, Страбон, змальовуючи картину розселення народів у Північному Причорномор'ї на межі II та I ст. до Н.Х., писав: "У глибині материка мешкають бастарни — також, можливо, германська народність — та поділяються на кілька племен. Справді, одні з них звуться атмонами, інші — сідонами; ті, що зайняли острів Певку на Істрі, — певкінами..." Острів Певка давно вже укритий водами Дунаю та недоступний археологам, але атмонам і сідонам, на думку багатьох дослідників, якнайточніше відповідають споріднені культури Поянешти-Лукашівка й Зарубинецька.

І тут археологічні матеріали демонструють нам наслідки конфліктів, на які було таке багате останнє століття до Н.Х. В другій половині I ст. до Н.Х. на городищах Зарубинецької культури Бабина Гора та Пилипенкова Гора реконструюються оборонні споруди — насипаються нові вали, поглиблюються рови. Мешканці готувалися зустрічати небезпеку. А на джерело її вказують інші матеріали — на споді валів городищ Бабиної Гори та Ходосівки знайдено вістрі сарматських стріл. Є й інші свідчення нападу сарматів на землі бастарнів. Далеко на півдні в кількох сарматських похованнях на території сучасних Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської областей знайдено зарубинецькі речі — кераміку та фібули. Такими малоцінними предметами не торгували, та й за наявності торговельних зв'язків їх було б знайдено більше. На південь вони потрапили, найімовірніше, зі своїми господарями — зарубинецькими бранцями. Судячи з того, що поховання жіночі, це були, щонайпевніше, бранки. Корнелій Тацит згодом писав, що бастарни "*стають усе потворнішими через шлюби з сарматами*". Проте брак поховань у правобережному Лісостепу свідчить про те, що сармати в I ст. до Н.Х. ще тут не жили.

Отже, в I ст. до Н.Х. сармати, які міцно опанували степи межиріччя Дону і Дніпра, епізодично з'являлися на Правобережжі, турбували мешканців зарубинецьких городищ, досягали в своїх наїздах дунайських кордонів Римської імперії, які з утворенням у 27 р. до Н.Х. провінції Мезія підійшли впритул до сарматських степів. Про це, крім кількох поодиноких поховань цього часу (Холмське, Никольське, Твардиця), свідчать і писемні джерела. Імператор Октавіан Август під час свого правління (31 р. до Н.Х. — 14 р. н.е.) приймав послів від сарматів, що жили, зі слів його біографа, "*по сей бік ріки Танаїс та за нею*" й були відомі на той час римлянам ще "*з чуток*". 16 р. до Н.Х. консул Люцій Тарій Руф, за повідомленням історика Діона Кассія,

"відкинув за Дунай сарматів". Це — перша, але далеко не остання звістка про конфлікт із сарматами на кордоні імперії. 6 р. н.е. битися з ними тут довелося полководцеві Ціцені Северу, 11 р. н.е. — легату провінції Паннонія Гнею Корнелію Лентулу.

В працях деяких авторів, присвячених освоєнню сарматами причорноморських степів, виділяються кілька етапів, або "хвиль" сарматської експансії. Так, Д.О.Мачинський першою "хвилею" вважає завоювання сарматами лівобережної частини Скіфії, що відбулося, на його думку, наприкінці IV ст. до Н.Х. М.Б.Щукін, який небезпідставно обережно ставиться до ймовірності цієї події, пов'язує, однак, нечисленні пам'ятки II - I ст. до Н.Х. за Дніпром уже з другою "хвилею". Проте перша "хвиля" зовсім не має археологічних підтверджень, що ж до другої, то ймовірність її так само мала через ту ж причину — брак репрезентативних пам'яток (у даному разі — масових поховань), які тільки й можуть засвідчити проживання народу на тій чи іншій території. Поодинокі знахідки сарматських поховань поблизу Дунаю, про які йшлося вище, свідчать саме про епізодичні наїзди сарматів на кордони імперії. Концентрація ж сарматських пам'яток II - I ст. до Н.Х. в степах Дніпровського Лівобережжя окреслює район їхніх кочівок, який був, окрім усього, базовою територією для наїздів на захід. Тому першу "хвилю" сарматського просування на територію сучасної України треба вбачати в опануванні ними територій "*між Борисфеном та Танаїсом*" (Страбон). Масове переселення сарматів на Правобережжя Дніпра й далі на захід, що відповідатиме другій "хвилі" міграцій, почалося не раніше останньої чверті I ст. до Н.Х.

Саме до цього часу відноситься етнокарта Страбона, на якій "*язиги, сармати т. зв. царські та урги*" поселені за "*пустелею тірогетів*", тобто десь між Дністром та Дніпром. Показово, що на карті, складеній Марком Віпсанієм Агріппою за часів Августа, кордон між Дакією та Сарматією проходить Дніпром, тобто землі на захід від нього ще не вважалися сарматськими.

Проте вже в перші десятиліття I ст. н.е. сармати досягли Дунаю та Пруту. Кількість сарматських пам'яток першої половини століття набагато більша, ніж попереднього часу. В Подністров'ї виникають могильники (Острівець, Білолісся, Турлаки), що свідчать про постійне проживання тут сарматів та про те, що вони вже вважали цю землю своєю. Підтверджують це й писемні джерела.

Серед останніх передусім треба назвати твори Овідія Назона — римського поета, який з 8 р. н.е. перебував у засланні в м.Тома (сучасна Констанца), яке тоді вважалося прикордонним населеним пунктом імперії.

В античному світі заслання своєю суворістю дорівнювало смертній карі. Овідій же був покараний двічі — як представник римської еліти та як поет. У жалюгідному заштатному містечку на кордоні варварських земель, у суворому як для римлянина кліматі він страждав від побутових негараздів та через брак звичного середовища — витончених ерудитів-співрозмовників і палких прихильників його музи: "*Довкола мене, який раніш вів зманіжене та позбавлене труднощів життя... тепер, далеко від батьківщини, лунає брязкіт гетської зброї...*" І в іншому місці: "*Довкола мене чути майже тільки фракійську та скіфську мову, й здається мені, що я можу писати гетськими розмірами*". Там, у вигнанні, він написав два твори, що дарували йому безсмертя: "Сумні пісні" та "Листи з Понту". Головною метою їх було продемонструвати імператорові весь жах становища поета та примусити, простивши, повернути його до Риму. Тому Овідій не шкодував найчорніших барв, змальовуючи місця, де він відбував заслання. Коли, враховуючи це, не дуже довіряти йому, то обидва його твори стають чудовим джерелом, яке демонструє етнополітичну ситуацію на дунайському кордоні в перші два десятиліття н.е. (Овідій помер 18 р. н.е.).

"*Мене оточують дике плем'я савроматів, бесси та гети... Лютий ворог, озброєний луками та просякнутими отрутою стрілами, оглядає мури на тяжко дихаючому коні; і подібно до хижого вовка... варвар забирає в полон усіх, кого знаходить у полях, ще не укритого за огорожою воріт... Я живу... на сарматському узбережжі, що межує з грубими гетами... Великий натовп сарматського та гетського племені роз'їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріл, смертоносних через зміїну отруту... Нас ледь-ледь захищає фортеця, але й всередині мурів викликає страх натовп варварів, перемішаний з греками, бо ж варвари живуть разом із нами без будь-якої різниці і займають більшу частину осель... Ворогів доводиться боятися й праворуч, й ліворуч, їхня близькість лякає з обох боків: з одного боку можна відчути бістонські сарісси*[17], *з іншого — стріли, пущені сарматською рукою...*" Ось далеко не повний перелік цитат із "Сумних пісень" та "Листів з Понту", які дають уявлення про етнополітичне становище поблизу одного з форпостів Римської імперії на дунайському кордоні.

Отже, з текстів Овідія ми дізнаємося, що сармати, зокрема і язиги (Овідій називає їх "*несамовиті язиги*"), вже від самого початку н.е. були безпосередніми сусідами Римської імперії з півночі. Навіть незва-

[17] Бістони — фракійське плем'я; сарісса — довгий спис.

жаючи на гіперболізацію та поетичні вольності Овідія, створюється враження про добре знайомство автора з описуваним предметом. А це могло бути тільки в разі реальної присутності сарматів у Подунав'ї. Це підтверджує й один із записів Страбона, що відноситься також до першого десятиліття н.е.: "*Бо ж і зараз ці народи* (сармати — авт.) *живуть змішано з фракійцями переважно по той бік Істру, але почасти й по сей бік*".

Освоївши протягом першої половини І ст. н.е. степи між Дністром та Прутом, сармати стали постійним населенням земель на північ від мезійського лімесу. Одночасно з язигами, чи трохи пізніше, сюди перекочували роксолани. Їхні поховання, що відзначаються орієнтацією в північному напрямку (язиги орієнтували своїх небіжчиків у південному, див. нижче), поширюються в Нижньому Подунав'ї та південній Молдові. Римський письменник Светоній Транквілл, критикуючи політику імператора Тіберія, "*який відсторонив себе від піклування про державу*", зауважує, що в результаті цього Мезія "*спустошувалася даками і сарматами*" у 33-35 рр. н.е. Він не уточнював, які саме племена брали участь у наїздах, але не виключено, що це були роксолани, які сюди перекочували.

Отже, другою "хвилею" сарматського просування на захід слід вважати освоєння ними задніпровських степів у першій половині І ст. н.е.

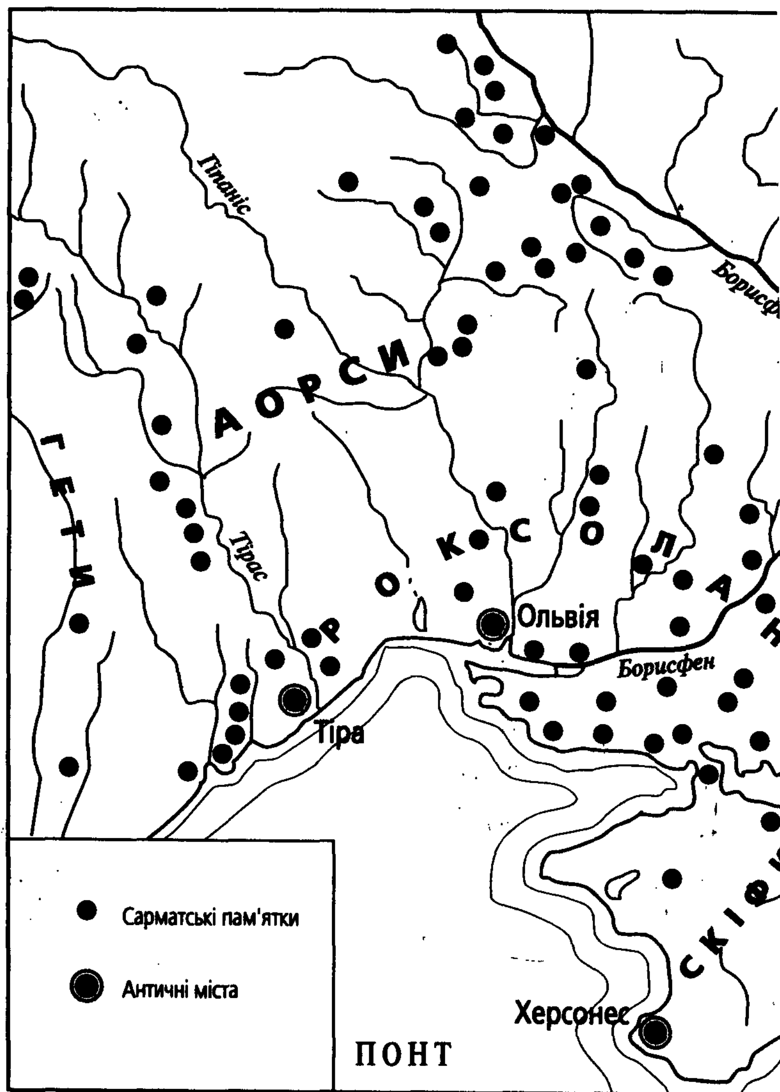
Третя "хвиля" сарматських міграцій пов'язана з перекочівкою в Північне Причорномор'я аорсів та аланів, які в середині І ст. н.е. населяли донські та поволзькі степи. Цьому переселенню передували і певною мірою спричинили його важливі та цікаві події в Боспорському царстві, на яких варто зупинитися докладніше.

У 38 р. н.е. царем Боспору став нащадок Мітрідата VI Євпатора молодий Мітрідат VIII. Він пам'ятав велич свого предка і був сповнений бажання відродити його державу та продовжити його справу. В Римі тієї пори правив напівбожевільний Калігула, й боспорський напрямок імперської політики став другорядним — Сенату, в якому засідав улюблений жеребець імператора[18], було не до далекого царства на краю цивілізованого світу. Коли 41 р. після вбивства Калігули цезарем став Клавдій, Мітрідат VIII відправив до Риму свого молодшого брата Котіса для вияву лояльності новому принцепсу[19] та як заручника. І там Котіс "прохопився" імператору про таємні плани брата. Щоб запобігти небезпечній для Риму честолюбності боспорського царя, у 45 р. на Боспор було направлено каральний загін із мезійських та віфінських солдатів під командою Авла Дідія Галла та Юлія Акваліли.

---

18 Калігула примусив Сенат обрати сенатором свого коня.

19 Один із титулів римського імператора.

Гіпаніс
Борисфен
АОРСИ
ГЕТИ
Тірас
РОКСОЛАНИ
Ольвія
Борисфен
Тіра
Херсонес
ПОНТ
Сарматські пам'ятки
Античні міста

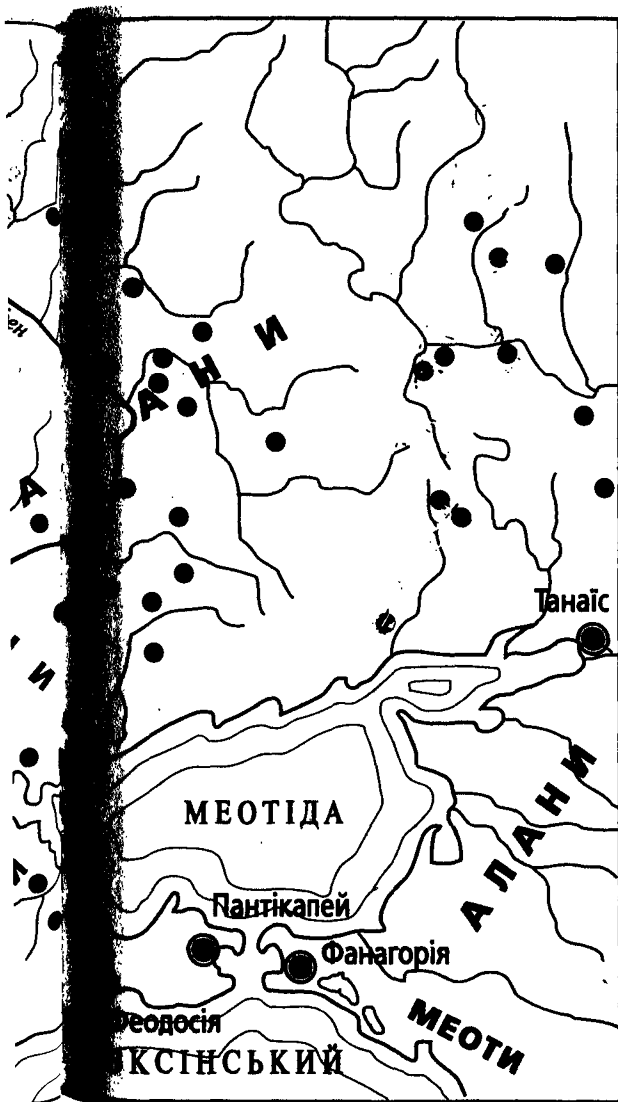

Рис. 47. Сарматські племена в I ст. н.е.

Мітрідат утік до азіатської частини Боспора, до сіраків та дандаріїв, а Котіс у винагороду за свою балакучість був коронований царем Боспору. Давши лад боспорським справам, Дідій Галл з більшою частиною війська повернувся до Мезії, а в Пантікапеї залишилось кілька когорт[20] на чолі з Юлієм Аквілою. Під охороною римських мечів Котіс спокійно царював до 49 р., однак незабаром стан "друга римлян"[21] став загрозливим.

"*Між тим Мітрідат Боспорський... довідавшись про відхід головних сил на чолі з полководцем Дідієм та про те, що в знов облаштованому царстві залишилися лише недосвідчений за молодістю літ Котіс та кілька когорт під началом римського вершника Юлія Аквіли... починає підбурювати племена та переманювати до себе перебіжчиків і, зібравши зрештою військо, виганяє царя дандаріїв і захоплює його престол*" (Корнелій Тацит). До коаліції Мітрідата приєднався цар сіраків Зорсін, забезпечивши його кіннотою цього сарматського племені. Своїх сил для успішної боротьби Котісу та Аквілі явно бракувало, й вони "*почали шукати підтримки на боці та направили послів до Евнона, що правив племенем аорсів... Вони легко схилили Евнона до союзу. Отже, було встановлено, що Евнон кине на ворога свою кінноту, тоді як римляни займуться облогою міст*" (Корнелій Тацит). Евнона не довелося довго умовляти, й кіннота аорсів незабаром вдерлася в землі сіраків з півночі. Водночас солдати Аквіли і Котіса висадилися на азіатському березі Боспора, здобули кілька фортець, зокрема й столицю дандаріїв Созу, та обложили центр сіраків Успе. Там "*не змогли протистояти натиску нападників, які наводили жах на обложених, закидаючи їх із зведених для цього високих башт палаючими головешками та списами... Винищення жителів Успе довело до переляку решту*" (Корнелій Тацит). Не бажаючи втрапити до рук брата, Мітрідат здався Евнону. Цар аорсів, домовившись із цезарем про те, що Мітрідатові залишуть життя, відправив свого августійшого бранця до Риму, де той прожив ще двадцять років.

Цей, здавалося б, приватний епізод стародавніх міжнародних відносин мав далекосяжні наслідки в історії сарматів Північного Причорномор'я. Приблизно в середині I ст. н.е. сюди перекочувала велика і сильна у військово-політичному плані орда. Це явище фіксують усі категорії джерел.

Водночас збільшується кількість сарматських пам'яток між Дніпром та Дністром. Компактна група поховань з'являється в Середній Наддніпрянщині від р.Тясмин на півдні до широти Києва.

---

[20] Когорта — підрозділ легіону.

[21] Офіційний титул царів залежних від Риму держав.

На середньому Дністрі виникає некрополь сарматської шляхти (Пороги, Писарівка, Северинівка, Гордіївка, Грушка, Мокра). Порожні до цього степи басейнів Південного Бугу, Інгулу та Інгульця вкриваються численними сарматськими похованнями, серед яких такі видатні за своїм багатством пам'ятки, як Соколова Могила та Весняне. Всі вони мають яскраве східне "забарвлення" в обряді та начинні. Нарешті, такі пам'ятки поширюються в пониззях Дунаю (Михайлівка, Білолісся та ін.), тобто територія розселення нових пришельців сягнула дунайських кордонів імперії.

Етнополітичні зміни цього часу підтверджують і писемні джерела. Видатний римський вчений Пліній Старший подає такий опис Північного Причорномор'я: "*Загалом на північ від Істру всі племена скіфські, але місця, що прилягають до узбережжя [Понту], зайняли різні народи: в одних перебувають гети, яких римляни звуть даками; в інших — сармати, грецькою — савромати (серед них амаксобії або ж аорси); в третіх — звироднілі скіфи, що походять від рабів, або ж троглодити, а ще алани та роксолани*". Отже, серед сарматів на цій території Пліній називає два нові угруповання — аорсів та аланів (зауважмо, що він жодним словом не згадує відомих тут перед тим язигів). Праця Плінія писалася до 79 р. н.е. (рік його загибелі в Помпеях), тобто його дані стосуються принаймні третьої чверті I ст. Трохи раніше, в 60-х рр., Сенека писав про Істр, який "*подає шляхи для втечі диким аланам*". Отже, в той час алани вже перетинали Дунай, роблячи наїзди на Мезію.

Існують ще два важливі документи, що стосуються нашого питання. В написі на могилі Тіберія Плавтія Сільвана Еліана, який був намісником Мезії з 60 по 69 рр. н.е., йдеться про те, що він "*спромігся придушити заворушення сарматів, що почалися, привів з-за ріки* (Дунаю — авт.) *на свій берег царів, досі римському народові невідомих або ворожих йому, щоб вони схилилися перед римськими військовими прапорами*". Майже немає сумніву в тому, що ці "заворушення сарматів" були появою на північ від лімесу новоприбулих аорсів та аланів, справді "*досі римському народові невідомих*" та "*ворожих йому*". Те, що серед пришельців були аорси, підтверджує ще одне джерело — знайдений нещодавно фрагмент ольвійського декрету другої половини I ст. н.е. В ньому йдеться про славні діяння невідомого ольвійського громадянина, котрий у дні, "*коли розпочалися заворушення сарматів та війна*", здійснив посольство до намісників Мезії Флавія Сабіна та Плавтія Сільвана (! — авт.), а також до "*Умабія та ... найбільших царів Аорсії*". Імен решти "найбільших царів" камінь не зберіг, але ними могли бути Фарзой та Інісмей. Ці сарматські володарі

відомі з монет, що їх карбувала Ольвія в 60-х — 70-х рр. (Фарзой) і наприкінці 70-х — на початку 80-х (Інісмей). На монетах вміщено портрети царів, напис "басилевс", монограми архонтів і тамги. Саме останні поряд з іранським походженням обох імен довели сарматську приналежність Фарзоя та Інісмея. Тамги — племінні, родові та іменні знаки — з'явилися у аланів, ще коли їхня спільнота тільки формувалася в Центральній Азії (знахідки в Західній Монголії). Тамги схеми Фарзоя та Інісмея вміщені на численних предметах (це переважно коштовні прикраси із золота та срібла), знайдених у сарматських могилах I ст. н.е. Саме такі тамги виявлено на північному заході від Ольвії в багатих сарматських похованнях біля сіл Грушка (тамга Фарзоя) та Пороги (тамга Інісмея). Ці поховання входять до ареалу могил сарматської шляхти на Середньому Дністрі, який окреслює, найімовірніше, кордони племінного центру нових пришельців. Відомі вони і в Ольвії, де знайдено два мармурові леви, поспіль укриті тамгами. Трохи на північ від міста в 1918 р. було розкопано могилу двох заможних сарматів, де на музичному інструменті типу арфи також виявлено 36 тамг, серед яких є тамги Фарзоя та Інісмея.

Отже, невдовзі після перемоги аорсько-римсько-боспорського альянсу в 49 р. н.е. над Мітрідатом VIII у Північне Причорномор'я перекочувала численна орда зі сходу. В її складі перебували аорси, що могли одержати дозвіл на зайняття земель безпосередньо поруч

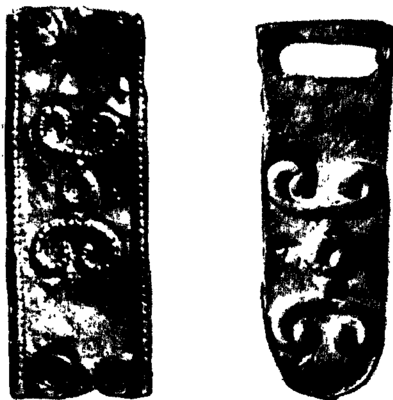

Рис. 48. Тамги з поховання в Порогах

із римським кордоном у винагороду за допомогу у війні, але, з огляду на деякі археологічні ознаки, очолювали її алани. Принаймні, начиння могил ватажків цієї орди (Пороги, Весняне, Грушка, Мокра) має яскраві риси аланської культури. Етнічне ядро аланів обрало місцем своїх кочівок Лівобережжя (могильники типу Підгородного-Усть-Кам'янки), а аорси під проводом Умабія, Фарзоя та Інісмея зайняли степи Правобережжя, створивши там об'єднання, відоме ольвіополітам як Аорсія (декрет з-під Мангупа, монети Фарзоя та Інісмея, поховання шляхти на Середньому Дністрі). У північно-східному напрямку нові володарі степів вийшли безпосередньо на кордони мешканців зарубинецьких городищ Середньої Наддніпрянщини, що позначає поява тут значної (понад 30 пунктів) групи курганних поховань. Крім того ж таки виразного східного "забарвлення" пам'яток (бронзові казани із Запруддя, Ярошівки, Траян, золото з Цвітни та Петрика), тут відома тамга схеми Інісмея (Баштечки), повністю тотожна одній із тамг з Порогів.

Включення земель Середньої Наддніпрянщини до ареалу сарматських кочівок зробило, ймовірно, остаточно нестерпним життя тутешніх зарубинецьких племен. У другій половині I ст. н.е. їхні городища спорожніли, припинились похорони на могильниках, а населення або перемістилося у важкодоступну для кіннотників заплаву Дніпра, або подалося на північний схід та захід.

Нове об'єднання стало відчутним політичним чинником у житті регіону. Монети Ольвії, на яких Фарзой, а потім Інісмей названі "басилевсами", свідчать про непрості стосунки найбільшого античного центру Північно-Західного Причорномор'я з варварським оточенням. Проте наявність на монетах монограм архонтів свідчить про збереження інститутів полісного самоврядування, тобто прямої підлеглості Ольвії сарматам не було. З іншого боку, знахідки сарматських речей на території Ольвійської держави (леви з тамгами, поховання в Козирці й Великій Чорноморці тощо), а також численні іранські імена в ономастиці[22] Ольвії свідчать про постійну фізичну присутність сарматів в Ольвійській державі. Всі ці обставини дають змогу припускати, що між Ольвією та об'єднанням Фарзоя-Інісмея було укладено союз при номінальному пріоритеті сарматів (визнання "басилевсами" їхніх вождів, карбування монети). Одне з найцікавіших питань у цьому зв'язку — ставлення цього союзу до Риму. Річ у тім, що карбування золотої монети державами, які входили до сфери інтересів Римської імперії (а Ольвія — якраз одна з таких), було заборонено ще Авгу-

[22] Ономастика — набір відомих науці стародавіх імен з того чи іншого міста; наука про імена.

стом. Не виключено, що сарматсько-ольвійський союз одержав право на золоту чеканку саме за лояльне ставлення до Риму. До того ж, царі "досі римському народові невідомі або ворожі йому", як ми пам'ятаємо, "вклонилися військовим прапорам" Плавтія Сільвана ще в 60-ті роки.

Перекочування на захід аорсько-аланської орди мало ще один наслідок. У часі з нею збігається зникнення в писемних джерелах свідчень про язигів як мешканців Північно-Західного Причорномор'я. Під тиском східних родичів язиги перейшли Карпати й оселилися в степах Великої Угорської низовини, на кордоні з римською провінцією Паннонією. У 50 р. н.е. кіннота язигів воювала на боці царя квадів Ваннія проти гермундурів та лугіїв[23] приблизно на місці сучасного кордону між Словаччиною і Угорщиною. Відтоді язиги жили в угорських степах до V ст. н.е.

Невідомо, чи увійшли до аорсько-аланського об'єднання роксолани, що вже кочували в Подунав'ї до приходу туди східних мігрантів. Судячи з наведеного нижче епізоду, їхня політика була незалежною від дипломатії Фарзоя.

Після самогубства Нерона в Римі почалася боротьба за владу між Гальбою, Отоном та Вітеллієм, що вилилася в громадянську війну. Дестабілізація центру одразу ж відгукнулася в провінціях. За повідомленням Корнелія Таціта, взимку 68 р. "*роксолани, народ сарматського племені*", напавши на Мезію, вирубали дві когорти. Наступної зими, скориставшись із того, що війська, які стояли в Мезії, було відкликано до Італії, вони "*з великими надіями вдерлись до Мезії в кількості 9 тисяч вершників, які, внаслідок своєї некерованості та успіху, мали на увазі більше грабувати, ніж битися*". В цей час тут опинився III-й Гальський легіон, що саме передислоковувався з Сірії до Італії для участі в громадянській війні. "*Таким-то чином III легіон в поєднанні з допоміжними військами напав на них зненацька в той час, як вони розсипалися по країні, не вдавшись до заходів безпеки. У римлян було все готове до бою. Сармати ж були розсіяні внаслідок жадання здобичі або обтяжені в'юками і, в той час, як їхні коні через слизькі дороги не могли мати своєї швидкості, їх убивали, мов зв'язаних. Справді, цікаво, як уся завзятість сарматів лежить ніби поза ними самими. Немає більших боягузів, коли треба битися пішки; але, як тільки вони з'являються кінними загонами, майже ніякий бойовий порядок не в змозі вчинити опір. Але тоді, у вологий день на розталому льоду ані довгі списи, ані довгі мечі їхні, які вони тримають обома руками, не могли їм слу-*

[23] Квади та ін. – германські племена Центральної Європи.

жити через падіння коней та вагу катафракт. Це прикриття носять у них ватажки та всі шляхетні. Воно складається із залізних платівок або дуже твердої шкіри, й, не пропускаючи ударів, воно водночас незручне, коли треба піднятися після падіння. Водночас вони грузли в глибокому та м'якому снігу. Римський солдат, якого не обтяжували легкі лати, нападаючи з дротиком або списом, коли було треба, легким мечем колов беззбройного сармата (бо вони не мають звички захищатися щитом), поки нарешті нечисленні, що лишилися після бою, не сховалися в болотах". Легат[24] Мезії Апоній Сатурнін був удостоєний імператором Отоном статуї за цю перемогу. Проте у 70 р. роксолани напали знов, і в битві з ними загинув консульський легат Фонтей Агріппа. Призначений уже Веспасіаном легат Мезії Рубрій Галл нарешті спромігся відкинути сарматів та зміцнив кордон.

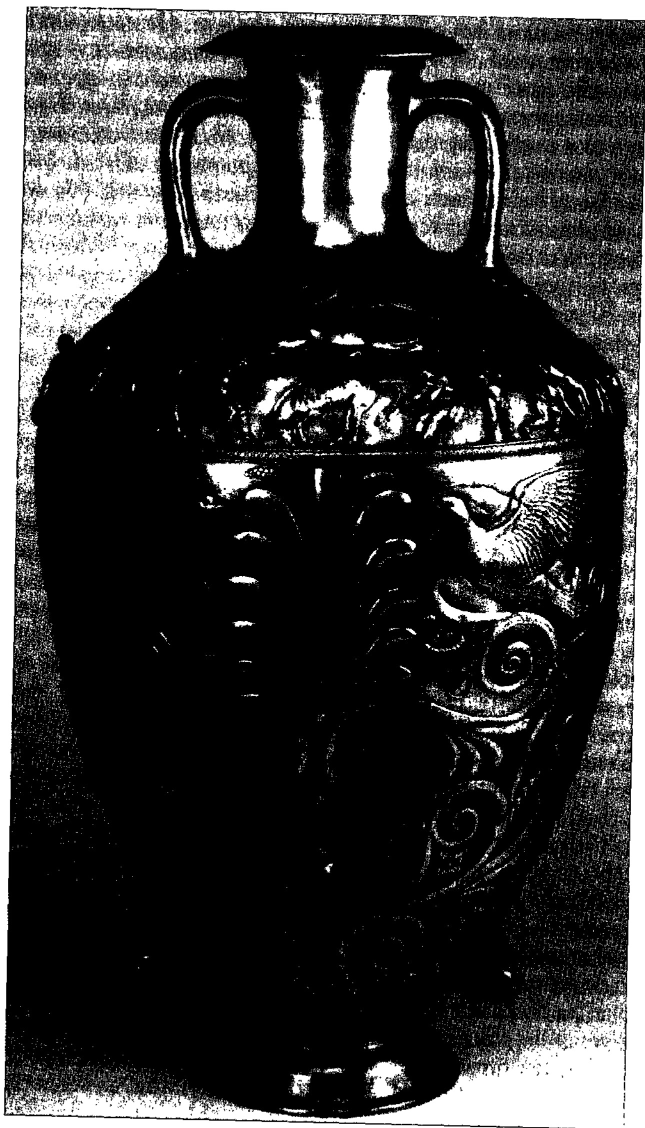
Відлунням цих подій, можливо, є знахідка в кургані Рошава Драгана в Болгарії поховання шляхетного фракійця — офіцера римської служби. Серед начиння могили є типовий сарматський довгий меч із китайською нефритовою скобою та наконечником піхов у сарматському "звіриному" стилі. Його навершя та піхви прикрашені золотими і срібними пластинами з тамгами схеми Інісмея. Датується поховання з Рошава Драгана кінцем І ст. н.е. Можливо, парадний сарматський меч із царськими тамгами був здобутий фракійськимауксіляріем[25] як трофей.

Військові дії 68 — 70 рр. на кордоні Мезії були пов'язані з бурхливими політичними подіями в Імперії. Сармати чудово розуміли слабкість позицій Риму в цьому регіоні й не забарилися скористатись нею. Та вже після стабілізації Імперії за Веспасіана й закінчення військових дій на парфянському театрі дунайський кордон зміцнюється. Тут стають І-й Італійський,VII-й Клавдіїв, V-й Македонський, V-й Alaudae ("Жайворонок") легіони. Під час утворення провінції Нижня Мезія (86 р. н.е.) на її території залишилися І-й Італійський та V-й Македонський легіони з допоміжними частинами. Якщо додати сюди нижньодунайську флотилію, то слід визнати, що сили римлян у цьому регіоні були досить великими. Це зрозуміли й сармати, активність яких помітно знизилася. Принаймні даних про конфлікти з ними на Нижньому Дунаї до 89 р. н.е. немає.

Затишшя на Дунаї тривало недовго. 89 р. н.е. війська Доміціана вирушили проти сарматів після того, як, за словами Светонія, "*вони винищили легіон разом з легатом*". За скупими словами хроніки

24 Легат — голова провінційної адміністрації; тж. командир легіону.

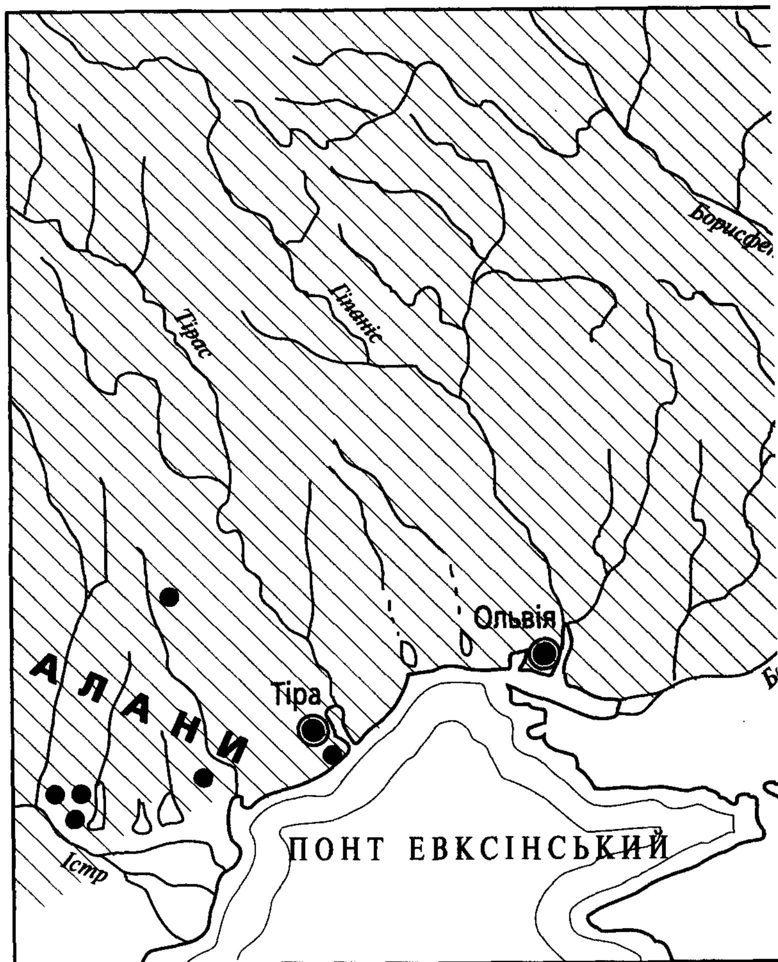
25 Ауксіларії — допоміжні частини римської армії.

Срібна ваза з кургану Чортомлик

Тип сарматського коня (ручка келиха і келих із Порогів)

Борисфен
Гіпаніс
Тірас
Ольвія
Тіра
А Л А Н И
ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ
Істр

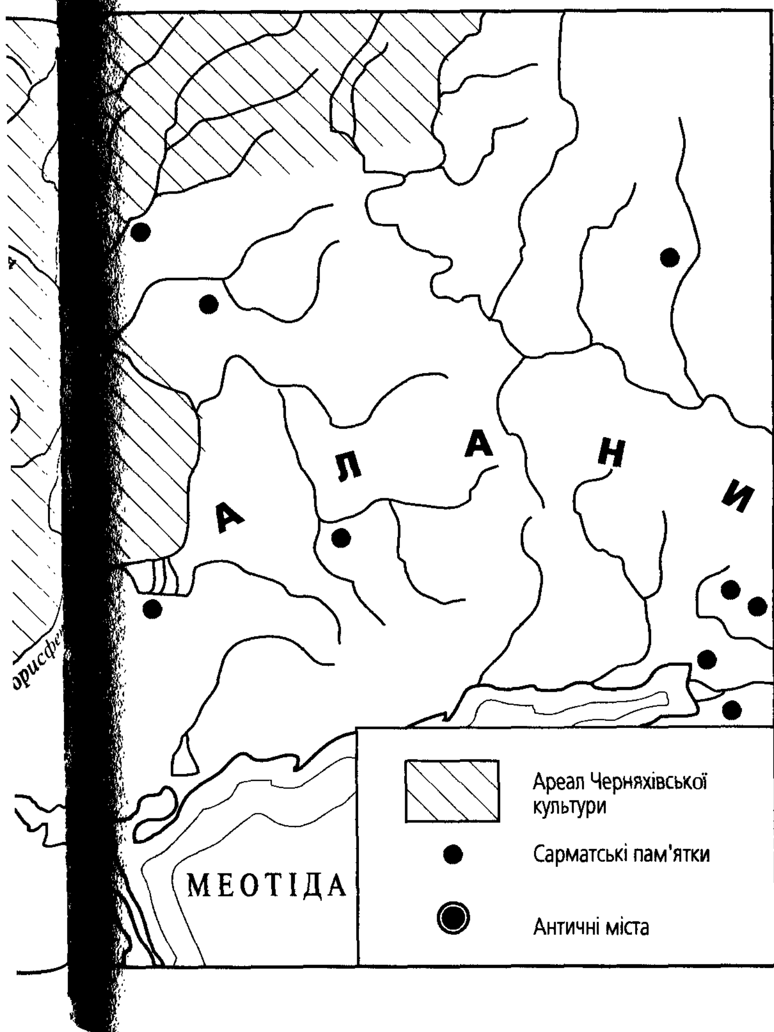

Рис. 49. Сарматські племена в II-III ст. н.е.

обізнане око бачить силу та міць конфлікту, адже винищити легіон часу перших Антонінів (5 тисяч вояків) та ще й убити легата, особу якого в бою охороняють пильно, — це справа не одного дня, не двох-трьох сотень вершників, це велика честь переможцям і велика ганьба переможеним. Не дивно, що після цієї трагедії проти сарматів було кинуто війська; такі події не можна визнати локальною сутичкою. Протистояння тривало, і вже у 92 р. римські легіони знову вирушають проти сарматів. Варте уваги, що нарощування військової активності сарматів наприкінці І ст. н.е. відбувалося на тлі двох чинників: створення аорсько-аланського об'єднання та посилення дакійської держави Децебала.

Децебал прийшов до влади у 87 р. н.е. Під зростаючим тиском Риму на Дакію він, як і його земляк Буребіста, створив міцну державу і у 89 р. н.е. після перемоги над військами Доміціана (до речі, спільниками даків у цій війні були сармати, що "*винищили легіон разом з легатом*") примусив римлян сплачувати собі данину. Напруження зростало, й у 101 р. н. е. воно вилилося в першу Дакійську війну. На боці Децебала виступили роксолани, підтримували його якийсь час і язиги з території сучасної Угорщини. Навесні 102 року кіннота роксоланів брала участь у рейді Децебала до Нижньої Мезії. Після закінчення І-ої Дакійської війни, однак, виникли якісь непорозуміння з язигами, й Децебал був змушений виступити проти них в Олтенії. До речі, ця та наступні події добре ілюструють мінливість політичних прихильностей сарматів, як будь-яких кочовиків. Війська імператора Траяна протягом кампаній 101 - 102 та 105 - 106 рр. розбили даків, Децебал скінчив життя самогубством, Дакію було перетворено на римську провінцію, й роксолани "забули", що цю землю населяють їхні нещодавні союзники. Тепер перед ними був звичний ворог — Імперія. На початку II ст. н.е. вони домоглися від Риму регулярної данини під виглядом "дарунків", а коли імперська адміністрація, вважаючи її надмірною, спробувала зменшити виплати, роксолани взялися за мечі (107 - 117 рр. н.е.). Їхня "наполегливість" дала наслідки, й імператор Адріан у 117 р. мусив укласти з царем роксоланів Распараганом угоду, за якою данина лишилася старою. Проте зараз же (117 - 118 рр.) роксолани зі сходу, а язиги із заходу атакують кордони Дакії, в цих сутичках гине навіть намісник провінції. Щоб позбутися необхідності вести війну на два фронти, римляни у 118 р. уклали перемир'я з роксоланами, після чого, нарешті, спромоглися завдати поразки язигам. Проте сарматська загроза залишалася чинником постійної дії на дунайському кордоні.

На середину II ст. н.е. припадає четверта "хвиля" сарматських міграцій до Північного Причорномор'я. В археологічному виразі це по-

чаток пізньосарматської культури, носії якої названі в письмових джерелах аланами.

Перша сутичка з ними на Дунаї зафіксована в 157 р. біографом імператора Антоніна Пія (138 - 161 рр.) Юлієм Капітоліном. Тоді ж у Північному Причорномор'ї відбулася ще одна варта нашої уваги подія — так звана ольвійсько-тавроскіфська війна, внаслідок якої загинула система оборони Ольвійської держави. Знахідки вістрів сарматських стріл в оборонних спорудах ольвійських фортів змушують вважати супротивником Ольвії в цій війні саме сарматів, а не загадкових тавроскіфів. Зовнішньополітичне становище Кримської Скіфії в середині II ст. н.е. не сприяло успіхові на далекому театрі воєнних дій. За кілька років до цього скіфи зазнали поразки від боспорських царів Савромата II та Котіса II, й дуже сумнівно, щоб після цього вони спромоглися на переможну війну, котра до того ж для далекого рейду вимагала кінноти, якої у пізніх скіфів було мало. Навряд чи скіфські регіментарі наважилися б на похід проти міста, що перебувало в орбіті політики Риму, маючи в тилу римські гарнізони Херсонеса та Харакса. З військового погляду так само нереальним є напрямок походу — далекий рейд через Дніпро та Південний Буг на північно-східні рубежі Ольвійської держави (загиблі форти знаходяться саме там) замість найкоротшого шляху через Гілею-Ахілів Дром. А сарматській кінноті, що рухалася з району дніпровських переправ, форти Козирки, Старої Богданівки, Скельки зустрічаються якраз на шляху.

Археологічні пам'ятки пізніх сарматів концентруються на захід від Південного Бугу — в Молдові та Подунав'ї. Це не дивно, бо саме тут проходив лімес, тут починалася Римська імперія. Концентрування сарматських племен на чолі з аланами на північ від імперського кордону мусило дати наслідки, й вони не забарилися.

У 167 р. н.е. спалахнула І-а Маркоманська війна. Коаліція варварських племен Подунав'я, до якої увійшли маркомани, квади, вандали і язиги з заходу, а також даки, роксолани і алани зі сходу, вдерлася в Імперію. Західні союзники дійшли до Північної Італії, і лише в 175 р. імператор Марк Аврелій добився миру. Проте незабаром (178 р.) починається II-а Маркоманнська війна, через активну участь у якій сарматів вона одержала назву "Сарматська". В перебігу її Марк Аврелій уклав сепаратний мир з язигами, дозволивши їм мати зносини з роксоланами через Дакію. Нейтралізувавши таким чином два небезпечні сарматські угруповання, римляни зосередили зусилля на війні з маркоманами і аланами. Але переможно завершити війну спромоглися тільки в 180 р.

Після II-ої Маркоманської війни частина роксоланів відійшла на Велику Угорську рівнину. Головною етнічною і політичною силою

в регіоні стали алани. Але наприкінці II — в першій половині III ст. н.е. з північного заходу на територію України прийшли готські племена вандалів, герулів та гепідів. Якась частина сарматів, що проживала в Північно-Західному Причорномор'ї, змішавшись із ними, увійшла до складу виниклої тут Черняхівської культури, яку ототожнюють з державою Ерманаріха середини — другої половини III ст. н.е. В 50-тих роках III ст. н.е. західно-сарматські племена взяли участь у походах боранів та герулів[26] на схід, наслідком яких було зруйнування Танаїсу. Имовірно, сармати залишилися в Подонні, в пізньосарматській культурі якого з'являються західні риси.

Готська навала різко дестабілізувала політичну ситуацію на римському кордоні. Протягом 245-248, 250-251, 253 рр. у західнопонтійському регіоні тривали так звані скіфські війни, що мали характер грабіжницьких походів причорноморських варварів, очолюваних готами. Немає сумніву, що активну участь у них брали алани, які вже увійшли до складу готського союзу.

На другу половину III ст. н.е. припадає остання, п'ята "хвиля" сарматських міграцій до Північного Причорномор'я, здійснена задонськими пізньосарматськими племенами. Вони принесли з собою новий поховальний обряд — у глибоких катакомбах — та нову культуру. Розташування пам'яток цього часу вельми показове. На сході України сарматські поховання межують із ареалом Черняхівської культури, не входячи, однак, до нього. На заході, в Подунав'ї, сарматські й черняхівські пам'ятки розташовані поряд. У деяких сарматських похованнях (Дмухайлівка, Кубей, шахта Моспінська) знайдено черняхівські речі, що свідчить про наявність певних контактів між цими спільнотами. Повідомлення римських авторів про аланів — федератів готських королів — якнайкраще збігається зі співіснуванням на одній території (в Подунав'ї) сарматських та черняхівських пам'яток. Сармати ж східної України входили до донського об'єднання аланів-танаїтів. Так держава Ерманаріха немовби "розрубала" сарматський світ Причорномор'я в другій половині III ст. н.е.

Край готському пануванню поклали гунни. Вони з'явилися "*з-за Меотійських боліт*" (Амміан Марцеллін) в 375 р. Напавши на східних аланів-танаїтів, гунни, "*вчинивши серед них страшне винищення та спустошення*", заволоділи їхніми землями. Переслідуючи аланів, частина гуннів пройшла через Прикубання на Тамань, азіатську частину Боспорского царства. Почалося знищення й без того конаючої держави. Впали Кепи, Гермонасса, Фанагорія. Форсувавши

26 Племена готського союзу.

Боспор, гунни взяли Тірітаку. На європейському березі Боспору вони зіткнулися з готським королівством у Криму. Перемігши кримських готів, гуннські тумени[27] вийшли в "*широкі та родючі*" землі остроготів — носіїв Черняхівської культури. Тут, з'єднавшись із головними силами, які йшли степами від Дону, вони розбили остроготів. Ерманаріх загинув, його держава розпалась. Гунни, долучивши до своєї орди частину остроготів та аланів, досягли володінь візиготів, що перебували в Подністров'ї. Переможені гуннами, візиготи, залишки остроготів та аланів з дозволу імператора Валента перейшли за Дунай до Фракії та Мезії.

Так у Північному Причорномор'ї закінчилася сарматська доба і утворенням гуннської держави почалась доба середньовіччя.

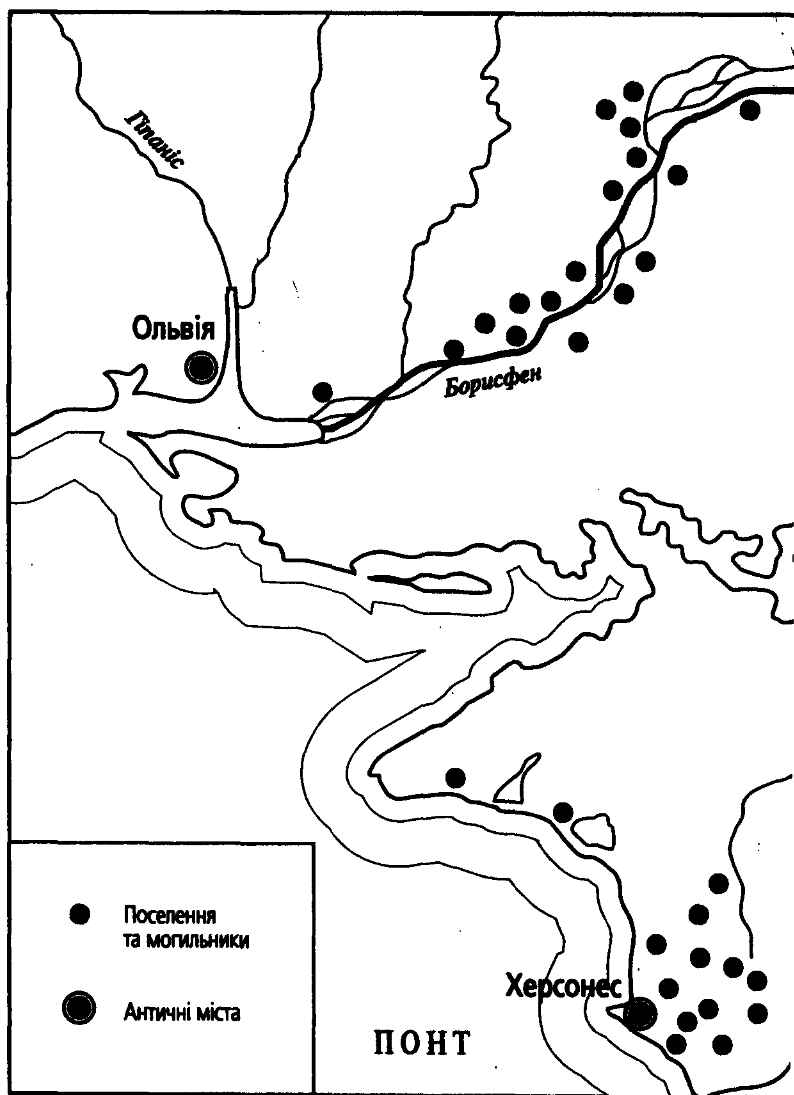
ПІЗНІ СКІФИ

Події раннього етапу політичної історії пізніх скіфів відомі майже так само обмежено, як і сарматської. Взагалі періоди початку формування давніх етносів, держав та відповідних їм археологічних культур дуже важко простежити матеріально, оскільки їхні археологічні реалії ще не мають того сталого вигляду, в якому звичайно фіксуються дослідниками. Вивчення раннього періоду історії пізніх скіфів ускладнюється ще й тим, що між їхніми пам'ятками та пам'ятками їх попередників — степових скіфів IV ст. до Н.Х. — за спостереженнями сучасних дослідників (О.Є.Пуздровський, Ю.П. Зайцев), існує хронологічний розрив. Справді, як ішлося в попередньому розділі, Велика Скіфія зникає раптово та дуже швидко на початку III ст. н.е., найперші ж пізньоскіфські пам'ятки датуються кінцем III - початком II ст. до Н.Х. Проте не виключено, що більш ранні матеріали на поселеннях та городищах просто не збереглися чи були знищені мешканцями під час численних перебудов і перепланувань. Цю гіпотезу підтверджують нечисленні знахідки таких матеріалів переважно в ровах або господарських ямах, куди вони були скинуті мешканцями. Тому при відтворенні найперших етапів пізньоскіфської історії виняткового значення набувають писемні, епіграфічні та нумізматичні джерела, що більш-менш надійно датуються.

Перші відомості про пізньоскіфські об'єднання подає Страбон у своїй "Географії". За ним, "*вся ця країна* (Крим — авт.), *а також, мабуть, область за перешийком до Борисфену називалася Малою*

---

27 Тумен – військова одиниця давніх тюрків, близько 10 тисяч вершників.

Гіпаніс
Ольвія
Борисфен
Херсонес
ПОНТ
Поселення
та могильники
Античні міста

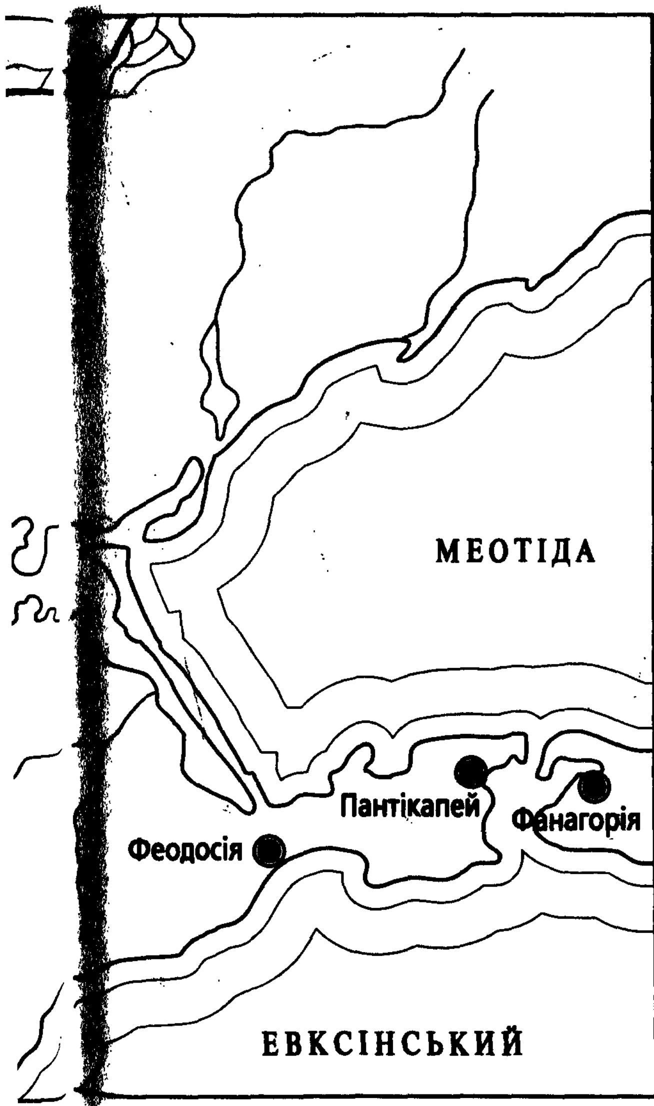

Рис. 50. Пізні скіфи в III ст. до Н. Х. — II ст. н. е.

Скіфією. Внаслідок великої кількості переселенців, які переправлялися звідси за Тіру та Істр і населяли ту країну, значна частина її також одержала назву Малої Скіфії..." Отже, за Страбоном, існувало дві Малі Скіфії — кримська, до якої він приєднав і нижньодніпровські городища, та добруджанська. Мабуть, він помилково залучив нижньодніпровський осередок до кримської Скіфії; адже між ними розташовувались кочівки сарматів, що добре підтверджується археологічно. Проте обережний вчений недарма вжив слово "мабуть", підкреслюючи, що його дані не зовсім певні.

Мала Скіфія в Добруджі існувала на обмеженій території між Істрією та Одесом. Скіфи переселилися туди з буджацьких степів протягом першої половини III ст. до Н.Х. З кінця III по початок I ст. до Н.Х. скіфські царі Танусак, Каніт, Саріак, Акросак, Харасп та Айлій встановили своєрідний, побудований на економічній основі протекторат над місцевими полісами, які карбували їхні монети. Це джерело дає можливість встановити не тільки факт існування пізньоскіфського царства в Добруджі, а й довідатись про імена його правителів. На початку II ст. до Н.Х. громадяни Одеса встановили декрет на честь антіохійця Гермея, який певний час перебував при дворі Каніта, найімовірніше в ранзі високопоставленого радника, як це часто практикувалося варварськими царями. Таку саму службу виконував при дворі Саріака македонець Антігон. На початку I ст. до Н.Х. добруджанська Мала Скіфія підпала під протекторат Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора разом із західнопонтійськими полісами і згодом втратила самостійність.

Проте пізньоскіфське населення з'явилося в Подунав'ї дещо пізніше — в I ст. н.е. Зважаючи на поховальний обряд і вигляд матеріальної культури (поселення та могильники Молога), це були переселенці з нижньодніпровських городищ, що прийшли сюди під тиском сарматів. Можливо, саме їх стосуються слова Страбона про "*велику кількість переселенців, які переправлялися звідси* (тобто з кримської та нижньодніпровської Малої Скіфії, що їх Страбон вважав однією державою — авт.) *за Тіру та Істр і населяли ту країну*", — адже відомо, що Малу Скіфію в Добруджі утворили скіфи Нижнього Подунав'я. Згодом це нечисленне населення змішалося з пізніми гетами й утворило так звані пам'ятки типу Етулія, що пізніше стали одним із компонентів Черняхівської культури.

Історія пізньоскіфського населення Нижнього Дніпра відома так само неповно, як і добруджанської Малої Скіфії. Городища цієї території були зведені наприкінці II ст. до Н.Х. здебільшого на місці скіфських городищ IV ст. до Н.Х. Можливо, вони виникли й раніше,

але, як уже мовилося, господарська діяльність населення знищила матеріальні сліди більш ранніх періодів. У середині I ст. до Н.Х. після гетського розгрому Ольвії втікачі-ольвіополіти оселилися на нижньодніпровських городищах. Тісний контакт з античною культурою зумовив відчутну еллінізацію пізньоскіфського суспільства, що добре видно на археологічному матеріалі. Після розкладу держави Буребісти (третя чверть I ст. до Н.Х.) ольвіополіти повернулися до руїн міста. Певно, з ними була й якась частина пізніх скіфів. Діон Хрізостом, що відвідав Ольвію в 95 р. н.е., писав, що місто було відроджене "*за бажанням навколишніх скіфів*", для яких Ольвія була вигідним і просто необхідним торговельним контрагентом. Але ж у цей час ніяких інших "*навколишніх скіфів*", крім нижньодніпровських, тут не було. Про присутність скіфів у складі населення Ольвії римського часу свідчить значна кількість іранських імен, відомих тут.

З якихось причин життя на більшості нижньодніпровських городищ уривається на початку II ст. н.е. Цікаво, що слідів насильницького знищення городищ (руїн, згарищ тощо) не виявлено. Складається враження, що населення водночас покинуло городища й пішло геть. Можливо, до цього спричинилася чергова міграція сарматів, які вже з середини I ст. до Н.Х. жили в степах навколо городищ. Проте їхнє співіснування з пізніми скіфами було скоріше мирним — у культурі останніх з рубежу н.е. помітні сарматські впливи. Йшли вони, найімовірніше, через жінок-сарматок, з якими від часу до часу брали шлюб пізньоскіфські чоловіки. Цікаво, що черепи сарматів навколишніх степів найближчі за типом до черепів з пізньоскіфських могильників, і саме з тих могил, де наявні сарматські риси в обряді та начинні.

Однак не все населення полишило нижньодніпровські городища на початку II ст. н.е. На місці залишилися мешканці городищ Червоний Маяк та Миколаївка. Принаймні, на могильниках цих городищ наприкінці II - в першій половині III ст. н.е. відновлюються поховання. З середини III ст. н.е. пізні скіфи Нижнього Дніпра входять до держави Ерманаріха й стають одним із етнокультурних компонентів Черняхівської культури. Нарешті, з гуннською навалою в другій половині IV ст. н.е. уривається історія нижньодніпровської Малої Скіфії.

Значно більше фактів відомо нам з історії кримської Малої Скіфії. Її формування як державного об'єднання відбувалося протягом III ст. до Н.Х. Писемні джерела повідомляють нас про тривале протистояння в цей час скіфів та Херсонеса. Такий напрямок скіфської зовнішньої політики пояснюється кількома причинами. По-перше, Херсонес перебував на перехресті морських шляхів з півдня на північ, із Понтійського царства та Еллади до Скіфії й античних центрів Причорномор'я.

Найважливіші статті скіфського експорту — хліб, продукти скотарства, раби з численного полону — з великою вигодою могли бути продані саме через херсонеський порт. По-друге, Херсонес володів північно-західним узбережжям Криму з важливими портами Керкінітідою та Калос-Ліменом, навколо яких простиралися родючі землі. Отже, все це приваблювало скіфів як об'єкт зовнішньої експлуатації. Вже в першій половині III ст. до Н.Х. вони нападають на територію херсонеської хори, де гинуть поселення Панське 1, Міжводне, садиба біля бухти Вітряна. Про напад варварів ідеться в херсонеському написі цього часу. Вище вже згадувалася легенда про царицю сарматів Амагу, яка допомогла Херсонесові зняти скіфську облогу. І хоча точний час виникнення цієї легенди визначити не можна, вона є доказом того, що скіфо-херсонеське протистояння тривало.

Найвищої могутності скіфське царство досягло за царя Скілура наприкінці II ст. до Н.Х. В цей час розбудовується столиця царства Неаполь Скіфський (на місці сучасного Сімферополя); Скілур встановлює дружні зв'язки з Боспорським царством, про що свідчить знахідка в Пантікапеї жертовного стола (трапедзи), поставленого дочкою Скілура царівною Сенамотіс, яка була жінкою знатного боспорянина Геракліда. Можливо, між двома державами було укладено угоду, яку можуть засвідчити наступні події. Скілур установив свій протекторат навіть над відносно далекою Ольвією, де карбувалися його монети. Отже, зміцнивши державу й забезпечивши її тили угодами, Скілур міг спокійно повернути зброю проти давнього ворога — Херсонеса.

Про події скіфо-херсонеської війни розповідають Страбон та херсонеський декрет на честь Діофанта — регіментаря понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Близько 114 р. до Н.Х. скіфи Скілура почали бойові дії нападом на поселення хори. Згодом вона була завойована, і скіфи обложили Херсонес. Херсонесити звернулися по допомогу до Мітрідата, і восени 113 р. до Н.Х. до Криму прибув його регіментар Діофант, який замінив тут невідомого нам свого попередника. Вибір Діофанта як стратега на кримському театрі був продиктований не тільки його якостями полководця та дипломата, а й тим, що свого часу він виховувався при дворі боспорських царів. Прибувши до Херсонеса, він "*відважно здійснив з усім військом переправу на той бік* (херсонеської бухти — авт.); *коли ж скіфський цар Палак раптом напав на нього з усім полчищем, він, прийнявши битву, примусив скіфів, що вважалися непереможними, до втечі, й таким чином зробив так, що цар Мітрідат Євпатор перший поставив над ними трофей*". Після переможного завершення кампанії 112 р. Діофант спішно виїхав до Боспорського царства і, "*здійснивши там за короткий час багато*

великих діянь, повернувся до наших місць". Що ж було причиною такого поквапу, чому, не розбивши остаточно ворога, Діофант кинувся на Боспор без війська з якоюсь місією? Найімовірніше, між Скілуром (цар на той час помер, і влада перейшла до Палака) та Боспорським царством свого часу було укладено угоду про взаємодопомогу. Щоб позбутися загрози удару з тилу, Діофант, який був добре знайомий боспорському царю і навіть виховувався при його дворі, нейтралізував цю загрозу, змусивши або умовивши Перісада не дотримуватись угоди й не допомагати скіфам.

Повернувшись із Боспору, Діофант очолив херсонеське ополчення ("*взявши з собою громадян квітучого віку*") та продовжив війну проти скіфів. Скоро він здобув фортеці Хабеї та Неаполь, і "*вийшло те, що всі скіфи зробилися підвладні царю Мітрідату Євпатору*". Однак здолати Палака виявилось нелегко.

Наступного 112 р. скіфи, "*виявивши уроджену підступність, відложилися*", тобто відновили військові дії. Тепер їм допомагали 50 тисяч роксоланських вершників на чолі з царем Тасієм. Херсонес потрапив у скрутне становище — обложене місто знемагало, а чекати допомоги з того боку моря, зважаючи на глибоку осінь, не доводилося. Проте Діофант зважився на морський перехід, раптово опинився в Криму, взяв захоплені скіфами Керкінітіду та Калос-Лімен і блискавичним ударом вщент розгромив Палака і Тасія: "*...з піхоти ніхто не врятувався, а з вершників вислизнули лише поодинокі...*" Серед останніх був, найімовіриіше, Палак, бо з тексту декрету випливає, що Діофант радився з частиною скіфів, яка залишилася після чиєїсь втечі.

Покінчивши з Палаком, Діофант у 111 р. до Н.Х. знову прибув до Пантікапея, щоб приєднати Боспор до держави Мітрідата. Але тут раптово спалахнув путч, який очолив скіф Савмак. Він був, імовірно, ватажком придворного війська, що складалося із скіфських найманців. Виступ Савмака був відповіддю саме на намір приєднати Боспор до Понту, і не виключено, що між ним та поразкою Палака є зв'язок. Перісада було вбито, а проти Діофанта "*вчинено заколот*". Однак йому пощастило втекти, і навесні наступного року він на чолі війська знову з'явився в Криму. Війська Діофанта взяли Феодосію та Пантікапей, Савмака було захоплено і відправлено до Понту, а Боспорське царство приєднано нарешті до держави Мітрідата. На якийсь час войовничість кримських скіфів вдалося нейтралізувати, але захоплена ними територія хори на північний захід від Херсонеса так і залишилася під їхньою владою.

Протягом першої половини І ст. н.е. скіфське об'єднання знову посилилося. Відновилися зв'язки з Боспорським царством, яке після

розкладу держави Мітрідата одержало самостійність. Про це свідчить знахідка в Неаполі срібної тарілки боспорської цариці Гіпепірії, яка була, очевидно, дипломатичним дарунком. Однак за царя Аспурга в середині I ст. н.е. скіфи зайшли у конфлікт із Боспором і зазнали поразки. І знов об'єктом їх експансії стає Херсонес.

Посилення скіфського царства в другій половині I ст. н.е. пов'язане з припливом до Криму сарматів. Культура скіфів цього часу дуже сарматизована, що свідчить про відчутну міксацію цих двох народів. Неподалік від Херсонеса розташоване одне з найбільших городищ — Усть-Альмінське, що ототожнюється з містом Палакій. Базуючись у ньому, скіфи, можливо, разом із сарматами (в одному херсонеському написі цього часу йдеться про якихось союзників), знов обложили Херсонес, який був змушений звернутися по допомогу до Риму. В 63 р. н.е. намісник Мезії Плавтій Сільван спорядив десант до Херсонеса, щоб "*примусити царя скіфів зняти облогу*", як написано в епітафії цьому вельможі. В Херсонесі був поставлений римський гарнізон, а неподалік засновано фортецю Харакс, де також розквартирувалися римські війська. Римська військова присутність стримувала войовничість скіфів та підривала їхню політичну силу. В II ст. н.е. вексиляція[28] XI-ого Клавдієвого легіону розміщується на Усть-Альмінському городищі, тобто просто в скіфському місті. Від цього часу періоду скіфське об'єднання починає слабнути. Скіфи зазнають поразки за поразкою від боспорських царів Савромата I-го (93 - 123 рр.), Котіса II-го (123 - 132 рр.) та Савромата II-го в 193 р., а в першій половині III ст. н.е. опиняються на шляху готської навали до Криму. Частково скіфське населення увійшло до складу готської держави, частково було асимільоване аланами. Останній удар пізнім скіфам було завдано в середині IV ст. н.е. гуннами, після чого вони перестали існувати як етнічна спільнота.

[28] Вексиляція — підрозділ легіону.

§4. Соціально-економічний розвиток сарматів та пізніх скіфів

САРМАТИ

За часів появи в північнопричорноморських степах сармати становили ранньокласове суспільство. Цей лад характеризується наявністю майнового розшарування та виокремленням панівної верхівки при збереженні архаїчних родоплемінних суспільних інститутів та колективної (племінної) власності на землю. При цьому політична влада здебільшого опиняється в руках найбільш завзятих та вдалих військових ватажків. Висока питома вага зовнішньоексплуататорської діяльності поряд із обмеженими можливостями екстенсивного скотарства сприяла тому, що класоутворювальні процеси в кочовому суспільстві відбувалися досить повільно й не до кінця.

Про існування в сарматському суспільстві панівної (а отже, й підлеглої) верстви свідчать історичні джерела, в яких часто-густо фігурують "цар", "ватажок", "шляхетні", "скіпетроносці" та інші представники панівної верхівки. Найкращою ж ілюстрацією цього є археологічні пам'ятки, в яких представлено, з одного боку, багатющі "царські" поховання типу Порогів, Ногайчинського кургану, Соколової Могили, а з іншого — масу поховань посполитих, де начиння обмежується одним-двома горщиками, скромними прикрасами або кількома стрілами.

На жаль, писемні джерела нічого не розповідають про певні соціальні верстви сарматського суспільства або про його устрій. Ми маємо у своєму розпорядженні лише одне-два свідчення. Так, Корнелій Тацит, описуючи роксоланів, які напали на Мезію в 69 р., зазначає, що обладунок у них носили "*ватажки та всі шляхетні*". Ці "шляхетні", мабуть, були племінною аристократією, представниками панівних родів на зразок казахського Старшого Жуза. Можливо, й "скіпетроносці" Сайтафарна з декрету на честь Протогена були не тільки військовими поводирями. Відомо, що в кочовиків військова структура ґрунтувалась на суспільній, родоплемінній, і ватажки суспільних груп були водночас військовими керівниками.

Дослідники скіфської — найбільш спорідненої із сарматською — суспільної організації довели тріадний[29] устрій скіфського суспільства. Малоймовірно, щоб сарматське суспільство різко відрізнялося від скіфського в цьому плані. Можливо, що таємничі "сармати царські та урги" Страбона є назвами військової та жерцівської каст сарматського суспільства (див. нижче). Втім, для більш-менш точної реконструкції соціальної структури сарматів даних бракує.

Писемні джерела проливають деяке світло на характер верховної влади у сарматів Причорномор'я. З легенди про Амагу відомо, що вона перейняла владу свого чоловіка. Там же йдеться про те, що після вбивства скіфського царя Амага "*віддала владу синові вбитого*". Сумнівно, щоб цариця вдалася до цього, якщо такого звичаю не існувало в знайомій їй державній практиці. Тобто, навіть попри брак більш-менш повних джерел ми маємо право припускати, що в сарматів був інститут успадкування влади. Побічним свідченням цього може бути епітафія Плавтія Сільвана, в якій ідеться про синів сарматських царів, взятих у заручники. Нарешті, доведені нещодавно родинні стосунки сарматських царів Фарзоя та Інісмея теж можуть бути свідченням наявності в сарматському середовищі інституту успадкування влади.

Безумовно, сарматське суспільство було організоване якоюсь формою державності. Про це, крім міркувань загальноісторичної логіки, свідчать терміни "цар", "володар" тощо, які зустрічаються в джерелах стосовно сарматів. Якому ж саме ступеню розвитку державності відповідало сарматське суспільство? Найімовірніше, це було типове для кочовиків ранньокласового рівня тимчасове військово-політичне об'єднання з такими атрибутами державності, як спільна територія, верховна влада, певна соціальна стратифікація суспільства, можливо, зародки професійного війська (царська дружина). Археологічним свідченням існування у сарматів України якихось угруповань може бути топографія пам'яток I ст. н.е між Дніпром і Дністром. Вони, об'єднані спільними рисами поховального звичаю, досить чітко відокремлюються від більш східних та західних. На цій же території серед численних поховань простого люду містяться аристократичі могили типу Порогів, Грушки (де знайдено річ із тамгою Фарзоя), Соколової Могили. Не виключено, що ця група пам'яток фіксує територію "царства" Фарзоя та Інісмея.

Окремо слід зупинитися на питанні поширення рабства в сарматському суспільстві. Незважаючи на те, що сармати жили за рабовласницької доби, рабство не набуло розвитку в їхньому середовищі. Ми

---

[29] Тріадний — поділений на три класи або касти.

не маємо історичних джерел про наявність рабів у сарматів. Це зумовлено способом господарства кочовиків, в якому праця рабів могла використовуватись досить обмежено. Справді, тваринництво не потребує великої маси робочих рук, і водночас воно вимагає спеціальних навиків та професійної підготовки. Іншими словами, праця скотаря більш специфічна та кваліфікована. До того ж, вона надає відносно більшу особисту свободу, що є небезпекою для власника рабів. Рабська праця в тваринництві може використовуватись у досить обмеженій сфері — виготовленні та переробці продуктів тваринництва. Етнографічні паралелі свідчать, що рабство у кочовиків мало хатній характер і велика кількість рабських робочих рук була просто непотрібна. Численний полон, котрий захоплювали кочовики в наїздах, давав велику кількість рабів для продажу, але не використовувався у власному господарстві.

Економічні особливості кочового скотарства сприяли тому, що основним способом одержання додаткового продукту в кочовиків стала зовнішньоексплуататорська діяльність. Серед численних її засобів чи не головне місце посідали данницькі відносини, що їх встановлювали кочовики з підкореними народами. Не були винятком і сармати, як це випливає з нечисленних писемних джерел. За Тацітом, сарматам Угорщини сплачували данину котини та оси[30]. Про виплату данини роксоланам з боку римлян у Мезії подає відомості Елій Спартіан. Своєрідну форму данини відзначив Страбон для ірановомовних даїв, родичів сарматів. Плем'я апарнів, що нападало на Гірканію, Несею та Парфію[31], у вигляді данини одержало від правителів цих країн "*дозвіл у певний час здійснювати наїзди на країну та забирати здобич*". Щодо території України, то єдиними відомостями про данницькі відносини між сарматами та їх сусідами треба вважати дані декрету на честь Протогена. Він містить інформацію про дві форми данини. Це, по-перше, регулярна, за якою неодноразово з'являвся до Ольвії Сайтафарн на чолі сайїв (варте уваги, що вона виплачувалася не лише цареві, а й його оточенню, "скіпетроносцям"). По-друге, Сайтафарн зажадав "*дарунків з приводу проїзду*". Це один із видів нерегулярних поборів, що широко практикувалися шляхетними кочовиками. Як приклад, можна навести згадку в численних китайських джерелах про дарунки представникам кочової тюркської шляхти та "частування" в прикордонних пунктах, що тривали по кілька тижнів. Дарунки запобігали (хай на деякий час) наїздам кочовиків, здобували прихильність їх ватажків, які часто-густо самі відверто натякали на дарунки як на шлях вирішення того чи іншого питання. Не виключено, що данину сплачували сарматам заруби-

[30] Германські племена Центральної Європи.

[31] Держави на південному узбережжі Каспійського моря.

нецькі та пізньоскіфські племена Подніпров'я, які певний час жили в тісному оточенні сарматів.

Головним заняттям сарматських племен, що мешкали на території України, було екстенсивне кочове скотарство. За Страбоном, "*вони йдуть за своїми чередами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовиськами — взимку в болотах біля Меотіди, а влітку — й на рівнинах*". Судячи з остеологічних решток, сармати розводили переважно коней та овець. Ці свійські тварини єдині, хто може переносити постійне пересування, не втрачаючи ваги і життєвих сил. До того ж, коні здатні тебенювати, тобто здобувати пашу з-під снігу, розриваючи його копитами. Такому складу череди відповідає досить рухливий тип кочування, коли все населення пересувається разом із чередами, зупиняючись тільки для зимівлі.

Справді, в сарматських могилах як супутня їжа застосовувалась лише баранина. Що ж до коней, то кінь важив для сармата надто багато. Він давав їжу, питво, одяг, давав силу та заможність, він рятував життя. "*Справді цікаво*, — писав Корнелій Таціт, — *як уся завзятість сарматів лежить ніби поза ними самими*" (тобто в їхніх конях — авт.). Як доводять остеологічні дані, коні сарматів, як і всіх степовиків, були невисокі на зріст, з великою грубою головою, короткою шиєю, на міцній костистій нозі. Типовим зразком такого коня є зображення на Чортомлицькій амфорі. Щоправда, вони відображають скіфських коней, але сарматські мало відрізнялись від них. Дещо стилізованим, але загалом точним зображенням сарматського коня є ручка срібного келиха з Порогів. Це були яскраві представники степових тубільних порід типу монгольської або казахської. Чудовий опис таких коней знаходимо у Арріана, який, бувши прокуратором Каппадокії, сам воював із сарматами й добре знав їх. Ось що пише Арріан у своєму творі "Про полювання", традиційно називаючи сарматів скіфами: "*...скіфських та іллірійських коней... спочатку важко розігнати, так що можна поставитися до них з повною зневагою, якщо побачити, як їх порівнюють з конем фессалійським, сицилійським, пелопонеським, проте вони витримують які завгодно труднощі; і тоді можна бачити, як той прудкий, гінкий та баский кінь вибивається з сил, а ця малоросла й шолудива шкапа спочатку змагає того, а потім лишає далеко позаду*". "*Коні, здатні до будь-яких довгих бігів*", — приєднується до нього Овідій, говорячи про сарматських коней. На основі античних зображень дослідники дійшли висновку про існування у сарматів ще однієї породи бойових коней — високих, з довгою шиєю та стрункими ногами, більш породного вигляду, які нагадували ахалтекінців. Проте такі коні потрапляли до сарматів зрідка і здалеку —

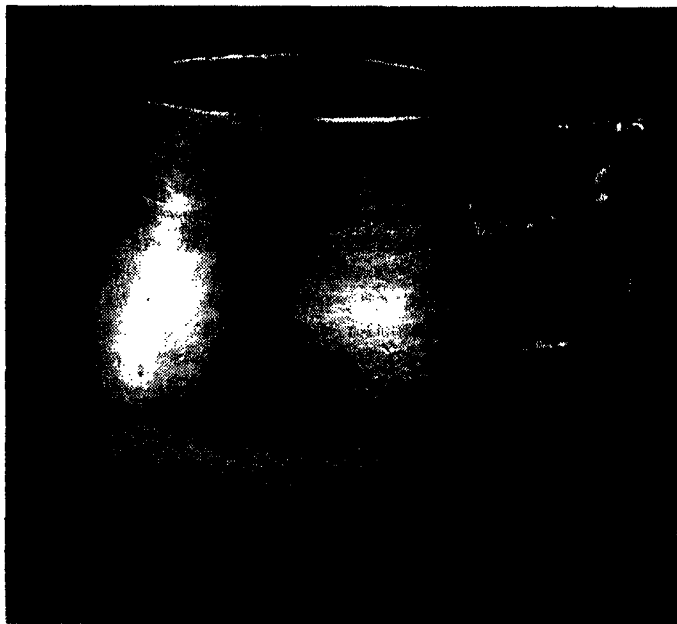

Рис. 51. Тип сарматського коня (келих і ручка келиха з Порогів)

з Центральної Азії, де, згідно з китайськими джерелами, лежала країна Давань, славна своїми "небесними" кіньми. Вони були дуже дорогі й доступні тільки заможним кочовикам.

Цікаві дані одержані про сарматських собак. Незважаючи на цілковитий брак археологічного матеріалу і навіть зображень, ми можемо припускати наявність у сарматів великих бойових та пастуших догоподібних собак. Це підтверджують їх зображення на срібній чаші із скіфського кургану Солоха та назва сучасного німецького дога в деяких європейських мовах (фр. alant, італ. alano, тобто аланський, сарматський собака). Безумовно, догоподібні собаки потрапили до Західної Європи з аланами в IV - V ст. н.е., що й відбилось у їхніх назвах.

Досі не з'ясовано, чи осідала на землі якась частина сарматів. Існування такого погляду в науці випливає з наявності кількох ґрунтових могильників у Нижньому Подунав'ї, Молдові, Румунії. Треба сказати, що процес седентаризації[32] мають відбивати не ґрунтові могильники (вони відомі у кочовиків, зокрема у гуннів), а поселення. Останні якраз і невідомі у сарматів України. З іншого боку, у сарматів Угорщини, про осідання яких неодноразово писали античні автори, відомі численні поселення. До того ж, етнографічні приклади свідчать, що кочовики дуже неохоче переходили до осілого способу життя. Це траплялося за однієї умови — крайньої зубожілості, нестачі худоби. Але як тільки родина або рід ставали заможнішими, вони одразу ж поверталися до кочування. Начиння ґрунтових могил має яскраве кочове забарвлення (зокрема знахідки зброї та кінської упряжі), що не є характерним для осілих суспільств. Отже, питання про седентаризацію сарматів на території України залишається поки що відкритим.

У сарматському середовищі певне місце посідали традиційні для скотарського суспільства ремесла: зброярство, лимарство тощо. Знахідки прясел у жіночих могилах свідчать про наявність ткацького виробництва, принаймні на хатньому рівні. Безсумнівно, сарматські жінки виробляли традиційні для кочовиків повсті, обробляли шкіру та інші продукти тваринництва, але археологічних решток цих виробництв не збереглося. Серед ремесел слід назвати виготовлення ліпного посуду та культових речей (курильниць, жертовників), дерев'яного та шкіряного посуду. Взагалі ж ремесло в сарматському суспільстві мало допоміжний характер і рівень його розвитку диктувався традиційними потребами кочового побуту.

Важливе місце в економіці сарматів посідали торговельні зв'язки з навколишнім світом. Найактивнішими та найближчими контрагентами

[32] *Седентаризація — осідання кочовиків.*

для них були античні міста. Звідти сармати одержували необхідні їм продукти землеробства: олію, вино, хліб та інші "плоди земні", ремісничі вироби певних категорій (ювелірні, ковальські, предмети туалету тощо). Традиційними ж статтями сарматського експорту до античного світу були худоба та продукти тваринництва, а також раби з численного брану. В сарматських могилах знайдено багато зразків античної продукції: ювелірні прикраси, червонолакова, сіроглиняна та червоноглиняна кераміка, амфори, металевий посуд. Провідні центри, з яких до сарматів надходив імпорт, — це Боспор і Ольвія (столовий посуд), Мегара, Пергам та інші міста Малої Азії (червонолаковий посуд, амфори), римські провінції Близького Сходу (ювелірні вироби, скло) та Європи (металевий посуд, фібули). Імовірно, з Пантікапея та Ольвії до сарматів надходили люстерка, фібули, піксиди, намиста та інші дрібні речі особистого вжитку. Проте античний світ був не єдиним у колі торговельних зв'язків сарматів. Завдяки мобільності сарматського суспільства та постійним контактам причорноморських сарматів із східними родичами у сарматському середовищі України з'являлись товари з далекої Азії. Це були ювелірні вироби, китайські дзеркала і шовк, коштовне каміння з Індії та Цейлону. Сприяло цьому й те, що Північне Причорномор'я було на західному краю Великого шовкового шляху і місцеві сармати сповна використовували таку ситуацію. Нарешті, не можна не згадати й торговельні стосунки з власне сарматським світом Подоння та Поволжя, звідки до причорноморських сарматів потрапляла характерна сіролощена кераміка.

Імпортні речі окреслюють напрямки торговельних зв'язків сарматів Північного Причорномор'я: Рим, європейські (металевий і скляний посуд, певні типи фібул, вироби з емалями) і азіатські (скло стилю "міллефьорі", срібний посуд, ювелірні поліхромні вироби, єгипетський фаянс) провінції, Китай (шовк, дзеркала, певні типи зброї). З повідомлення Страбона відомо, що помітну роль у торгівлі зі сходом відігравали аорси, які "*вели караванну торгівлю індійськими та вавилонськими товарами, одержуючи їх у вірмен та мідян і перевозячи верблюдами*". Проте, всупереч поширеному поглядові про безпосередню участь аорсів у торговельних операціях, найімовірніше, вони тільки конвоювали каравани через свої степи, беручи платню за це частиною товарів. Як свідчать етнографічні дані, таке конвоювання інколи нав'язувалося кочовиками купцям під загрозою звичайного пограбування, бувши своєрідним стародавнім рекетом та одним із шляхів зовнішньоексплуататорської діяльності.

Соціальний устрій пізньоскіфського суспільства значно відрізнявся від сарматського. До цього спричинилися кілька важливих чинників. По-перше, соціальну структуру пізньоскіфського середовища визначила зміна культурно-господарського типу та, відповідно, способу життя — від кочового та напівкочового скотарства вони перейшли до осілої рівноукладної економіки (див. нижче). Відомо, що осілі суспільства мають інші, ніж кочові, морально-вартісну орієнтацію, ідеологічні уявлення та, як наслідок, суспільні цінності і свідомість. Усе це поряд з економічною базою формувало відмінний від кочового соціальний устрій. По-друге, формування пізньоскіфського суспільства та, відповідно, його соціальної організації відбувалося під сильним впливом античної культури з усіма наслідками, що з цього випливають. Нарешті, постійний приплив іноплеменників — сарматів, таврів, готів — надавав пізньоскіфському суспільству помітної етнічної строкатості, а суспільна організація пришельців, потребуючи свого місця в новому середовищі, змушувала його до певних змін, що забезпечували таке місце.

Всі види джерел свідчать про існування у пізніх скіфів розвинутої державної структури. На чолі держави стояв цар, влада якого була спадковою. З напису на постаменті однієї із статуй, знайдених у Неаполі, відомо, що славетний цар Скілур був сином царя. Владу Скілура успадкував його син Палак. Шлюби членів скіфського царського дому (царівни Сенамотіс та Аргота) з боспорськими аристократами й навіть августійшими персонами (дружиною Аргота була боспорська цариця Камасарія) теж свідчать про сталий і сформований інститут спадкової царської влади у пізніх скіфів, з представниками якого не гребували поріднитися навіть боспорські царі. Письмові джерела майже нічого не повідомляють про інші панівні верстви пізньоскіфського суспільства. Проте їх існування у пізніх скіфів безсумнівне: про це свідчать археологічні пам'ятки. Мавзолей у Неаполі Скіфському був усипальницею не тільки царського роду, а й аристократичних верств; суто царськими можна визнати тільки могили в кам'яному склепі та скрині II. Безсумнівно, шляхта мешкала у великих будівлях — мегаронах — столиці пізньоскіфського царства.

Строкатішою, з огляду на особливості поховального обряду, була середня ланка суспільства. У пізніх скіфів, на відміну від їхніх кочових предків VII-IV ст. до Н.Х. та сучасників-сарматів, не всі чоловічі поховання супроводжуються зброєю. Тобто, змінилася соціальна структура, зникла характерна для доби військової демократії категорія

"народ-військо". Тепер основу війська складала постійна, але відносно нечисленна дружина, що формувалася з представників аристократичних родів та була зародком професійного війська. Саме її вояки й були поховані озброєними. Розвинені торговельні відносини — наслідок переходу до осілості та еллінізації — мали покликати до життя прошарок купців і торговців. Виокремлення ремесла в особливий вид виробництва (на відміну від кочового суспільства, де воно мало хатньо-допоміжний характер) призвело до формування категорії ремісників. Ми не можемо впевнено визначити поховання тих або інших, але масові археологічні знахідки решток виробництва та предметів, пов'язаних з торгівлею, не залишають сумніву в існуванні перелічених соціальних груп у пізньоскіфському суспільстві. Нарешті, його осілий характер, наявність розвинених виробництв та масове будівництво не могло не викликати потреби у великій кількості робочих рук, яку на тодішньому рівні розвитку суспільства могло забезпечити тільки рабство. До того ж, сусідство та постійний вплив представників розвинутої рабовласницької формації — античних міст — безумовно, сприяло цьому. Можливо, рабство не знайшло масового поширення на городищах Нижнього Дніпра, де рівень майнової та виробничої диференціації був не такий високий, але в Криму і особливо в Неаполі рабська праця, безумовно, широко застосовувалась. Це була ще одна суттєва відмінність пізньоскіфського суспільства від сучасного йому сарматського.

Показово, як топографія могил Неаполя Скіфського відбиває соціальну структуру населення пізньоскіфської столиці. В мавзолеї на акрополі ховали представників найвищих верств — членів царської династії та родову знать. Дещо нижче, в склепах, вирубаних у скелі на схилі плато, були поховання середнього прошарку; щось на зразок служилого дворянства. Біля підніжжя плато в так званому Східному некрополі містилися могили рядових вільних громадян, звідки й походили, найімовірніше, торговці та ремісники міста. І вже за межами міських некрополів розташовані могили бідноти та залежного населення.

Господарство пізніх скіфів визначалося їхнім осілим способом життя. Це була рівноукладна економіка з приблизно однаковою часткою скотарства та землеробства у виробництві. У череді переважала велика й дрібна рогата худоба, далі йшли коні, в невеликій кількості свині, знайдено також кістки осла, верблюда та собаки. Такий склад череди вказує на характер тваринництва. Воно було придомним, у кращому разі — відгонним. Допоміжним джерелом здобування білкової їжі були полювання та рибальство. Останнє набуло найбільшого поширення в екологічно сприятливих регіонах — у північно-західному Криму

та на Нижньому Дніпрі. Знахідки кісток свідчать, що полювали на зайця, благородного оленя, вепра, лося. Рибалили сіткою (знахідки керамічних грузил), вудкою або переметом (знахідки залізних та бронзових гачків).

Майже рівну зі скотарством частку в господарстві пізніх скіфів становило землеробство. Провідними культурами були пшениця, ячмінь, просо. Брак знахідок залізних наральників вказує на досить низький рівень культури обробляння землі. Проте велика кількість на городищах зернових ям, часті знахідки зернотерок та жорнів, товкачів і ступ, великих античних посудин для зберігання зерна та борошна — піфосів — свідчить про помітну частку землеробства в житті пізніх скіфів. Є дані про виноградарство у кримських скіфів, що ще раз вказує на вплив античної культури. В Неаполі знайдено вугілля від лози, на городищі Тарпанчі — зерна винограду. На городищах Алма-Кермен та Південно-Донузлавське виявлено грецькі виноградні ножі, є знахідки кам'яних тарапанів[33].

Суттєву роль у господарстві відігравали різноманітні ремесла. На прядіння і ткацтво вказують знахідки керамічних пряслиць, грузил та дерев'яних і кістяних веретен. Для шиття застосовувались бронзові, залізні та кістяні голки, різноманітні проколки, залізні шила та ножиці. Для обробляння шкіри використовувались загострені ребра тварин й інші кістяні знаряддя. Ознакою наявності бронзоливарного виробництва є рештки бронзових шлаків, глиняні ковші, тиглі та форми для відливання. Залізні шлаки, вироби та напівфабрикати вказують на місцеву залізоплавильну та ковальську справу. Безумовно, існували теслі, каменотеси (судячи з наявності кам'яного будівництва), але археологічно це не простежується.

Слід зазначити, що в різних осередках пізньоскіфської культури частка ремесла у виробництві була різною. Високо розвиненими були різноманітні ремесла в Криму, насамперед у Неаполі. Найімовірніше, це зумовлювалося не тільки тим, що тут була столиця та взагалі велике місто, а й тим, що неапольські майстри обслуговували інші центри пізньоскіфської держави. Навпаки, нечисленні знахідки слідів ремесел на нижньодніпровських городищах свідчать про те, що місцеві ремісники орієнтувалися на внутрішні потреби мешканців городищ і ремесло тут мало скоріше хатній характер.

Значне місце в економіці пізніх скіфів посідала торгівля з античними центрами. Це було зумовлено, з одного боку, нестачею в їхньому господарстві певних видів сільськогосподарської та ремісничої про-

---

[33] *Тарапан — місткість для видавлювання винограду.*

дукції, а з іншого — близьким сусідством античних держав (Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства) та давніми і сталими зв'язками з ними. Очевидно, головними статтями скіфського експорту були продукти тваринництва — худоба, шкури. Одними з провідних статей імпорту, як і в усіх варварів, залишалися олія та вино, які ввозили в амфорах. Судячи з їхніх типів, в елліністичний час найжвавіші торговельні зв'язки підтримувалися з Родосом, Херсонесом, Косом, Кнідом, Синопою, в римський — з містами Малої Азії та Північного Причорномор'я. Вплив еллінської культури позначився на ще одній статті імпорту — черепиці, що застосовувалась при будівництві. Як і сармати, пізні скіфи ввозили у великій кількості дорогий червонолаковий, червоноглиняний та скляний посуд, фібули й інші предмети особистого вбрання. Еллінізація пізньоскіфської культури виявилася в масовому постачанні в Скіфію таких суто античних речей, як теракотові статуетки, туалетні скриньки, золоті нагубники та наочники для похорону. Показово, що головним напрямком торговельних зв'язків мешканців нижньодніпровських городищ була Ольвія, серед імпорту до кримської Скіфії переважають херсонеські, боспорські та малоазійські товари. Дуже цікавим є цілковитий брак дорогого металевого посуду, знахідки поодиноких екземплярів та навіть цілих сервізів якого звичайні в цей час у сарматів. Спираючись на свідчення Тацита, можна вважати, що такий посуд надходив переважно до ватажків сарматів від адміністрації античних центрів у вигляді дипломатичних дарунків, що запобігало конфліктам між ними. Якщо це так, то брак практики таких дарунків у пізніх скіфів може свідчити про військово-політичну слабкість пізніх скіфів та впевненість панівних кіл античних центрів у своїй безпеці.

§5. Нарис етнічної історії сарматів та пізніх скіфів

САРМАТИ

Перші відомості про племінний склад сарматів подає Страбон. Як вважають дослідники, його географічна та етнічна номенклатура сходить до праць Посідонія Родоського та Артемідора Ефеського і відображає етнополітичні реалії Північного Причорномор'я рубежу II-I ст. до Н.Х. За Страбоном, провідними угрупованнями у сарматів були язиги, роксолани, сіраки, аорси та верхні аорси. Згодом інші автори (Помпоній Мела, Пліній Старший, Корнелій Тацит, Иосиф Флавій, Клавдій Птолемей, Аппіан, Арріан, Амміан Марцеллін та ін.) називають ті самі племена, додаючи до них після середини I ст. н.е. аланів. Перелічені племена або племінні об'єднання проживали в різних місцях сарматського світу, інколи змінюючи регіони свого проживання. Сіраки локалізуються в Прикубанні та на Північному Кавказі, аорси за часів Страбона межували з сіраками на півночі, живучи в степах межиріччя Дону та Волги, назва "верхні аорси" дала підстави дослідникам прив'язувати до них сарматські пам'ятки Прикаспію та Приуралля. Алани спочатку з'явилися на сході сарматського світу (дані Валерія Флакка та Марка Лукана), потім Иосиф Флавій вміщує їх "*навколо Меотійського озера*", а ще пізніше, за словами Амміана Марцелліна, "*вони поширили своє ім'я на решту, і тепер всі звуться аланами за свій дикий вигляд та однакове озброєння*". З територією сучасної України пов'язуються майже всі із згаданих античними авторами племена, що, безумовно, відбиває поступовий рух сарматів на захід.

Проблема ототожнення археологічних пам'яток сарматів з певними племенами або племінними об'єднаннями, відомими з писемних джерел, є однією з найскладніших. Її розв'язання ускладнюється низкою обставин. По-перше, досі не з'ясовано остаточно, що саме означають етнікони, передані античною писемною традицією, — назви конкретних племен чи великих племінних угруповань, які очолювались тим або іншим плем'ям, що дало їм свою назву. На користь останнього свідчать

певні чинники: етнографічні паралелі, свідчення античних авторів (зокрема цитований вище уривок з Амміана Марцелліна про аланів), строкатість поховального обряду синхронних сарматських пам'яток при певній уніфікації матеріальної культури. Більшість авторів вбачає в аорсах, язигах, роксоланах, аланах найбільші іраномовні племена або союзи племен, які включали й інші дрібні родоплемінні підрозділи кочовиків, не відзначені писемними джерелами. З іншого боку, зважаючи на певну хаотичність та безсистемність інформації, що надходила до античних авторів, не виключено, що деякі етнікони в їхніх працях (особливо ті, що зустрічаються зрідка або один раз) передають назви окремих племен номадів.

Етнічна атрибуція археологічних пам'яток ускладнюється й тим, що на великій території матеріальна культура сарматів досить одноманітна. Археологи намагаються розчленувати ці загалом єдині матеріали, виділяючи які-небудь локальні відмінності (переважно на основі поховального обряду), які можна було б зіставити з певними племінними назвами, згаданими в писемних джерелах. Важливе значення має пошук якихось характерних рис, що створюють систему та можуть використовуватись як етновизначальні. Так, зокрема, виділено пам'ятки сіраків (поховання Прикубання та Північного Кавказу, орієнтовані на захід або схід), аорсів часів Страбона (поховання Задоння та Нижнього Поволжя III — I ст. до Н.Х. з південною орієнтацією), аланів (поховання Нижнього Дону та Поволжя другої половини I — початку II ст. н.е. в квадратних ямах із покладенням небіжчика по діагоналі).

Щодо території України, то, як відомо, найпершими сарматськими жителями причорноморських степів були роксолани та язиги. Однією з перших спроб пов'язати з роксоланами певні поховання була гіпотеза відомого сарматознавця К.Ф.Смирнова про властиві їм діагональні поховання. Але переконавшись, що вони не збігаються з даними античної писемної традиції ані хронологічно, ані територіально, дослідник цілком слушно відмовився від цієї гіпотези. Відтоді роксоланськими вважали взагалі сарматські пам'ятки Північного Причорномор'я II ст. до Н.Х. — перших століть н.е., не намагаючись шукати етновизначальні риси, а просто спираючись на дані писемних джерел. Проте між Доном та Дніпром (тобто на території, яка, за Страбоном, належала саме роксоланам) існує цікава група поховань II — I ст. до Н.Х., яка об'єднується збігом цілого ряду типологічних ознак, найважливіша з яких — орієнтація в північному напрямку. Переважна більшість синхронних із ними пам'яток на схід від Дону (аорських) орієнтована в південному напрямку, що є сталою ознакою. Ці спостереження

дозволили з певною часткою вірогідності ототожнити сарматські поховання України II - I ст. до Н.Х., орієнтовані на північ, з похованнями роксоланів, яким саме цю територію і саме в цей час віддають античні автори. Цікаво, що далі на захід така орієнтація домінує й далі, і в I ст. н.е. сарматські поховання України теж мають переважно північну орієнтацію. Ця обставина, а також подальше збереження основних рис поховального обряду чудово узгоджуються з повідомленнями античних джерел про освоєння роксоланами в I ст. н.е. територій на північ від дунайського кордону Імперії (див. параграф 3 цього розділу). Отже, з роксоланами слід пов'язувати сарматські поховання II ст. до Н.Х. - середини II ст. н.е. в простих прямокутних ямах, орієнтованих на північ. Їх ареал — степи від пониззів Дону до Дунаю та Пруту.

Водночас із роксоланами в Північному Причорномор'ї проживали язиги. Вперше вони згадані Страбоном, який пише, що за областю тірогетів (тобто за Дністром) лежить "*область язигів сарматів т. зв. царських та ургів*". Царських язигів знав також Аппіан серед сателітів Мітрідата VI Євпатора. Дані цих двох авторів одразу ж поставили перед дослідниками низку запитань. По-перше, царські язиги та урги більше ніде і ніким не згадуються. По-друге, не зрозуміло, чи це етнікони, чи якісь інші назви. По-третє, брак у тексті Страбона розділових знаків допускає різночитання: "язиги-сармати, т. зв. царські...", або "язиги, сармати т. зв. царські...", або "язиги [тобто] сармати т. зв. царські та урги". Названі Аппіаном царські язиги схиляють саме до останнього прочитання. Найімовірніше, це не племінна, а етносоціальна група, на зразок скіфів царських Геродота, тобто головуюча каста воїнів в іраномовному суспільстві. Інакше кажучи, язиги складалися з сарматів царських та ургів. Хто ж ці останні, якщо припустити, що перші — не плем'я, а соціальна група? Свого часу К.Мюлленхоф висловив думку, що давньогрецьке "Οὖργοι" — це решта Геродотового терміну "γεοργοι": "землероби". Найновіші дослідження лінгвістів довели, що термін Геродота "γεοργοι" є зіпсованим іранським "gauvarga", тобто "ті, хто шанує худобу", скотарі. Не виключено, що аналогічно схибив і Страбон. Іранське "varga" може бути зіставленим із сакським "aurga" — "культ". Якщо Страбон не зрозумів сарматського "varga", перетворивши його на "Οὖργοι" (як чотирма століттями раніше Геродот перетворив "gauvarga" на "γεοργοι"), то таємничі урги були не племінною, а соціальною одиницею — служителями культу, жерцями (тим більше, що в інших численних джерелах вони не згадуються). Коли ж ми візьмемо до уваги тріадну організацію скіфського суспільства (див. розділ другий цієї книжки), в якій дві перші касти (паралати та авхати) були саме кастами воїнів та жерців, то очікувати

на аналогічне членування суспільства близько споріднених із ними сарматів зовсім не алогічно.

Повертаючись до язигів, зазначимо, що сучасник Страбона Овідій, який був засланий у Томі й прожив там до 18 р. н.е., вже відзначав язигів як постійних сусідів та ворогів римлян на Дунаї: "*Від численних орд язигів нас ледве захищає Істр*". А вже у 50 р. н.е. вони відомі як жителі степів між Тисою та Дунаєм на кордоні провінції Паннонія, де залишалися до гуннської навали V ст. н.е.

Пам'ятки язигів Угорської рівнини мають сталу ознаку — майже повне домінування південної орієнтації з I по IV ст. н.е., тобто тоді, коли на сході вона практично зникла. Пояснюється це явище ізоляцією угорських сарматів від головного масиву та нечастим припливом одноплеменників зі сходу. Отже, південна орієнтація тамтешніх поховань є архаїчною ознакою, принесеною першими переселенцями та законсервованою. Тому сарматські поховання Подністров'я-Подунав'я та Молдови з південною орієнтацією можуть бути визнані язигськими. І справді, такі поховання тут (Безени, Нові Костешти, Острівець, Холмське та ін.) відносяться до рубежу першої половини I ст. н.е., тобто безпосередньо передують часові відходу язигів на Угорську рівнину. Що характерно, за рештою ознак вони майже не відрізняються від синхронних північноорієнтованих роксоланських. Південна орієнтація споріднює язигів із аорсами Подоння-Поволжя, де вона теж переважає. Це не дивно, якщо взяти до уваги гіпотезу про походження язигів від язаматів (яксоматів) — одного з савроматських племен, спільних предків язигів та аорсів.

Починаючи з середини I ст. н.е., античні джерела відзначають на території України два нові східні угруповання — аорсів та аланів. Помпоній Мела, праця якого була закінчена до 44 р. н.е., пише, що в тому місці, де "*заворот її* (Меотіди — авт.) *розрізає річка Букес, живуть... савромати, яких звуть амаксобіями*". Таємнича річка Букес ототожнюється з Сивашами, а на перший погляд етнічно нейтральний термін "*амаксобії*" ("ті, що живуть на возах") уточнює трохи пізніше Пліній Старший. Описуючи племена "*на північ від Істру*", він поруч із гетами вміщує "*амаксобіїв або ж аорсів*". У нього ж та його сучасника Сенеки є повідомлення про аланів як жителів причорноморських степів (див. параграф 3 цього розділу).

Отже, в середині другої половини I ст. н.е. на територію України пересунулася велика й міцна у військово-політичному плані орда кочовиків зі сходу. Це пересування змусило язигів полишити місця свого мешкання та відійти на Угорську рівнину. В археологічному плані воно відбилося в появі на Лівобережжі нового виду пам'яток — великих

та малих могильників з основними похованнями. Певні риси обряду та склад начиння — переважання підбійних та квадратних ям із діагональним покладенням небіжчика, домінування орієнтації в південному напрямку, велика кількість сіроглиняної меотської кераміки, парні курильниці, ритуальні казанки, дзеркала-підвіски північнокавказського походження тощо — дозволяють пов'язувати вихідну територію мігрантів із районами Подоння-Поволжя. Місцями їх кочівок були степи межиріччя Орелі та Самари (могильники Підгороднянський, Вербки, Богуслав), басейну Базавлука (Усть-Кам'янський), Приазов'я (Молочанський, Приморське). Носії цієї культури (середньосарматської або суслівської) ототожнюються з аланами.

З усіх сарматських племен, здається, тільки сіраки не залишали постійних місць свого проживання — степів Прикубання та підгір'їв Кавказу. В середині I ст. н.е. сіракські пам'ятки там зникають, а їхні носії асимілюються аланами та меотами. Проте у Плінія Старшого є вказівка: "*Весь цей простір* (від Ольвії до сучасної Тендрівської коси — авт.) *населяють скіфи-сарди та сіраки*". Досі не з'ясовано, які саме пам'ятки належать невідомим скіфам-сардам, але типових сіракських пам'яток на місці локалізації їх Плінієм немає, тому це питання поки що залишається відкритим.

У середині III ст. н.е. відбулася чергова міграційна хвиля — зі сходу прийшли пізньосарматські племена з новим поховальним обрядом (глибокі катакомби та підбої) і своєрідною матеріальною культурою. Її вивчення виявило місця походження нових пришельців — задонсько-ставропольські степи — та дозволило ототожнити їх з аланами-танаїтами античних джерел.

Провідне етнічне угруповання причорноморських степів — сармати — протягом усієї своєї історії контактувало з іншими етносами регіону. Передусім це були мешканці античних міст — елліни; споріднені із сарматами пізньоскіфські племена; в різні часи — носії Зарубинецької культури та населення Північно-Західного Причорномор'я, що витворило Черняхівську культуру. Безумовно, політичні, етнічні та культурні контакти сарматів з цими народами різною мірою впливали як на перших, так і на других. Поширення речей сарматських типів — зброї, кінської упряжі, деяких форм одягу, прикрас, вбрання — в матеріальній культурі античних міст перших століть н.е. дістало в літературі не зовсім вдалу назву "сарматизації" античного світу. Насправді мова може йти тільки про своєрідну культурну вуаль, до того ж у сферах життя, до яких сармати справді могли долучити щось прогресивне й корисне: військова справа, скотарство, певні галузі ремесла. Вивчення складу населення античних міст за даними ономастики, просопографії,

поховального обряду не дає підстав стверджувати про відчутну етнічну сарматизацію місцевих еллінів. Ані в Ольвії, ані в Херсонесі сарматський етнічний компонент не був більш-менш помітним.

Значно більшою мірою етнічний вплив сарматів виявився в пізньоскіфському середовищі. Відомо, що серед населення городища Золота Балка якусь кількість становили сармати, точніше — сарматки, дружини пізньоскіфських чоловіків. Це явище на прикладі поховального обряду простежено і в Неаполі Скіфському. Матеріальна культура пізньоскіфських городищ значно більшою, ніж антична, мірою несе на собі сарматський вплив. Це не дивно — адже сармати і пізні скіфи були споріднені за походженням та, ймовірно, за мовою.

Протягом півтораста років сармати контактували з населенням Зарубинецької культури. Щоправда, характер цих контактів — військові напади та данницькі відносини — спричинився, зрештою, до занепаду останньої. Тому сподіватися на якусь участь сарматів в етнічних процесах зарубинецької культури, мабуть, марно. Беручи до уваги поодинокі знахідки зарубинецької кераміки і фібули у сарматських могилах півдня України та загальноісторичні уявлення, не варто виключати можливості потрапляння якоїсь частини зарубинецького населення до Степу як полонених. Втім, навряд чи сармати відіграли відчутну роль в етнічному розвитку Зарубинецької культури.

Навпаки, формування іншої культури "полів поховань" — Черняхівської — відбувалося за активної участі сарматів. Дослідники вважають, що сарматський етнос був одним із компонентів південно-західного варіанту цієї поліетнічної культури. Археологічним підтвердженням є поширення тут камерних могил та взагалі обряду інгумації[34], деяких типів кераміки та речей вжитку. Не виключено, що іранізми — "топор", "собака", "хата" — потрапили до сучасних слов'янських мов через контакти сарматів із носіями праслов'янських частин Зарубинецької та Черняхівської культур. Проте реальна частка участі сарматів в етногенезі слов'ян взагалі та українців зокрема на цьому вичерпується.

ПІЗНІ СКІФИ

Вивчення етнічної історії пізніх скіфів ускладнено як браком писемних джерел, так і непростою етнополітичною ситуацією в Криму, куди протягом усієї сарматської доби постійно прибували нові племена,

[34] Інгумація – покладення в землю тіла.

що контактували зі скіфами та накладали свій відбиток на їх етноплемінний склад. Пліній Старший писав, що в гірському Криму мешкає 30 народів, не називаючи жодного. Проте далі він відзначає, що *"сам хребет населяють скіфо-таври. З заходу їх обмежує Новий Херсонес, а зі сходу скіфи-сатарки"*. Про таврів як найдавніше автохтонне[35] населення гірського Криму писав ще в V ст. до Н.Х. Геродот. Скіфи-сатарки Плінія відомі принаймні з II ст. до Н.Х. Ольвіополіт Посідей, який був радником царя Скілура, *"переміг сатархів, що піратствували"*, як сказано в написі на його честь, знайденому в Неаполі Скіфському. Спираючись на інформацію Плінія, можна вважати, що таємничі сатархи — одне зі скіфських племен, що жили в Північно-Західному Криму. Археологічні пам'ятки сатархів досі не виділені, можливо, тому, що вони не відрізняються від скіфських. Не виключено також, що сатархи — назва не племінна, а географічна, за місцем проживання.

Постійний контакт таврів та скіфів призвів до певного перемішування їхніх культур. В археологічному плані це явище відбиває один із типів пізньоскіфських поховань у Криму — в кам'яних скринях. Саме так і тільки так ховали своїх небіжчиків таври. В джерелах міксацію скіфів і таврів фіксує етнікон "скіфо-таври" або "тавро-скіфи" різних авторів (Помпоній Мела, Пліній Старший, Клавдій Птолемей, Юлій Капітолін).

Можливо, серед пізніх скіфів жили фракійці та кельти (останні, найімовірніше, були з малоазійського племені галатів і потрапили до Скіфії під час Мітрідатових воєн). Таке припущення підтверджується знахідками на пізньоскіфських поселеннях Криму та Нижнього Дніпра численних керамічних посудин та деяких інших речей, що мають гето-дакійське походження. Проте частка цих етносів у пізньоскіфському середовищі не була відчутною.

Значно більший відсоток серед населення Малої Скіфії становили сармати, що з'явилися тут у І ст. н.е. Постійний приплив сарматів призвів у другій половині I - на початку II ст. н.е. до формування своєрідної скіфо-сарматської спільноти. В різних регіонах Малої Скіфії сарматизація проходила неоднаково. Так, якщо на Нижньому Дніпрі основу населення й далі складали пізні скіфи, то в Криму помітне деяке домінування сарматів. Навіть столиця пізньоскіфського царства Неаполь на якийсь час (до середини II ст. н. е.) перетворився на табір сарматів, де серед руїн будівель стояли юрти кочовиків.

Новий етап етнічної історії пізніх скіфів (або вже скіфо-сарматів) почався з середини III ст. н.е., коли до Малої Скіфії вдерлися племена

---

[35] Автохтонне – корінне.

готів та їх союзників — нижньодонських аланів. Мешканці городищ на місці теперішніх Червоного Маяка та Миколаївки опинилися в складі держави Ерманаріха і згодом стали частиною Черняхівської культури. В Криму з'явились могильники нового типу — з великими вирубними склепами, тілоспаленням, у матеріальній культурі помітний відсоток становлять речі західних (готських) типів. Нові прибульці асимілювали рештки пізньоскіфсько-сарматського населення, і пізньоскіфська культура в її традиційному вигляді перестала існувати. Почалося формування Кримської Готії.

§6. Сармати: життя, побут, релігія та мистецтво

ЖИТЛО, ЇЖА, ХАТНЄ НАЧИННЯ

Як уже згадувалося, протягом усієї своєї історії сармати були кочовими скотарями. Страбон та Овідій згадують сарматські вози, а перший зазначає, що сармати живуть у наметах. На фресках пантікапейських склепів перших століть н.е. є зображення сарматських жител, що нагадують юрти монголів та інших азіатських кочовиків. У похованнях на території України є поодинокі знахідки коліс від сарматських возів із 12 - 14 спицями.

Кочовий побут зумовлював склад їжі та хатнього начиння. Хоча в розпорядженні археологів майже немає матеріальних решток сарматського "меню" (крім кісток вівці, що їх знаходять у похованнях), не буде помилкою вважати, що в їх раціоні м'ясна їжа відігравала помітну роль. Найчастіше в могилах знаходять найбільш поживні частини тушки вівці — передню ногу з лопаткою та частиною грудини або хрестець. За етнографічними паралелями, суттєву частину м'ясного столу мала складати конина, але в поховальному ритуалі вона чомусь не використовувалась. Популярними були молочні продукти: кумис, молоко, сир. Торговельні стосунки та данина забезпечували сарматів продуктами землеробства: зерном, борошном, овочами, олією, вином.

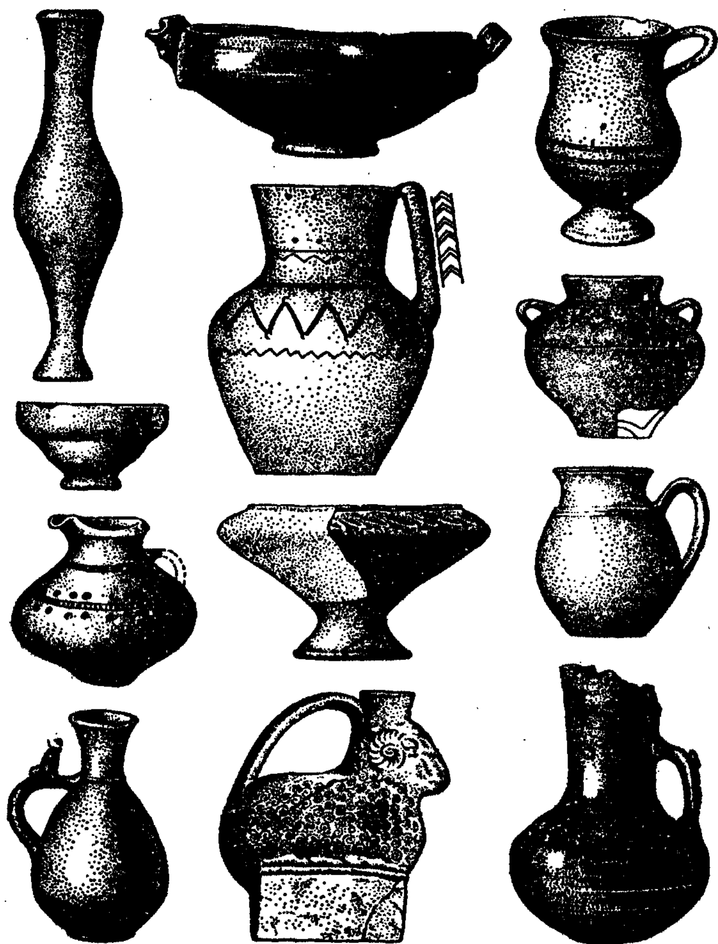

Рис. 52. Типи сарматського посуду

Столовий та кухонний посуд сарматів досить різноманітний. Імовірно як останній використовувались численні типи ліпних горщиків. За столовий посуд правили глеки, миски, кухлі античного виробництва. Заможні верстви населення дозволяли собі мати дорогий червонолаковий або скляний посуд, у найбагатших могилах зрідка знаходять коштовні металеві (срібні, золочені, бронзові) глеки для вина, черпаки, келихи, канфари.

ОДЯГ ТА ПРИКРАСИ

Нечисленні рештки — переважно з багатих могил — дають змогу реконструювати одяг сарматів. Чоловіки носили коротку свиту, що підперізувалася поясом і застібалася фібулами, шаровари та короткі м'які чоботи, що інколи (ця мода поширилася в пізньосарматський час) перетягувалися в підйомі ремінцями з пряжками. За головне вбрання правив башлик. Костюм доповнювався плащем, що застібався фібулою на лівому плечі. Жінки одягали довгу сукню з рукавами до зап'ястя або трохи вище, за східною модою поверх сукні носився розстібний халат, що застібався фібулою на грудях. З того ж таки Сходу до гардеробу сарматської жінки потрапили шаровари, які часто були оздоблені на литках бісером. Слід додати, що одяг заможних представників сус-пільства оздоблювався золотими бляшками, пронизями та гаптуванням (Соколова Могила, Ногайчинський курган, Сватова Лучка, Пороги).

Різноманітними були сарматські прикраси; деякі з них є справжніми шедеврами стародавнього ювелірного мистецтва. Шляхетні воїни носили золоті або срібні гривни, золоті браслети (чудові зразки їх знайдено в Порогах), їхні пояси прикрашалися золотою та срібною гарнітурою. Представниці панівних верств прикрашали голови діадемами (Ногайчинський курган), золотими поліхромними сережками (Соколова Могила, Ногайчинський курган, Михайлівка), груди — намистом, у складі якого було вправлене в золото коштовне та напівкоштовне каміння (Михайлівка, Соколова Могила, Сватова Лучка), та намистом із бурштину, скла, фаянсу, геширу тощо. Відомі розкішні золоті поліхромні (Ногайчинський курган, Соколова Могила) та звичайні бронзові браслети із численних поховань простолюду. В моді були персні з печатками та вставками із коштовного каміння та скла. З II ст. до Н.Х. поширюються різноманітні фібули — золоті поліхромні брошки (Камова Могила, Смолянинове, Ногайчинський курган), бронзові "скріплені", "воїнського" типу, "Ауціса", сильно-

профільовані римсько-провінційні та інших типів. До складу особистого вбрання входили дзеркала — білонові чи бронзові — також різних (хронологічно відмінних, як і фібули) типів: у вигляді диску із пружком по краю, прості круглі, прямокутні, з петлею для підвішування та рельєфним візерунком на звороті. В багатому похованні Соколової Могили знайдені віяла, що походять із Близького Сходу або Єгипту.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА

Як і всяке кочове суспільство, сарматське було передусім воєнізоване. Сармати за часів свого приходу до причорноморських степів були так званим народом-військом, де все чоловіче населення було водночас воїнами. Головним (якщо не єдиним) родом військ сарматів була легка кіннота. Сарматські воїни були озброєні мечами та кинджалами, луками, списами. Різним хронологічним етапам у розвитку сарматської культури відповідали різні типи зброї.

В ранньосарматський час (II — I ст. до Н.Х.) провідним типом клинкової зброї були залізні мечі та кинджали із серповидібним навершям. Як і попередні скіфські, мечі мали довжину 50-60 см (кинджали, звичайно, коротші). Як засвідчують розташування в могилі, мечі носилися на правому боці, пристебнутими до стегна. Вістрі стріл використовувались залізні, трилопастеві, втульчасті (хоча вже з I ст. до Н.Х. з'являються й черешкові). Сагайдаки робились з лубу та шкіри, зрідка прикрашалися бронзовими пластинами (Виноградне, к. 32). Металевий обладунок, судячи з археологічних матеріалів, не набув поширення в сарматському війську. Проте є дані про застосування сарматами шкіряних та рогових панцирів. Ось як змальовує сарматський роговий панцир Павсаній: "*Панцирі вони роблять так: копита збирають, чистять, розрізають і роблять з них щось на зразок зміїної луски. Ці пластини вони просвердлюють, зшивають кінськими чи бичачими жилами і застосовують як панцирі... Вони витримують навіть удари списів і мечів*". Нечисленні знахідки бронзових кельто-італійських шоломів Монтефортіно та псевдо-аттичного типу свідчать про те, що в ранньосарматський час використовувались імпортні шоломи.

В середньосарматський час (I — перша половина II ст. н.е.) типи зброї дещо змінюються. На клинковій зброї замість серповидібного навершя з'являється кільцеве, починають зустрічатися і довгі мечі з руків'ям-штирем без металевого навершя. Зникають втульчасті вістрі стріл, поступаючись місцем черешковим. У другій половині I ст. н.е. разом із переселенням в Україну частини донських або поволзьких сар-

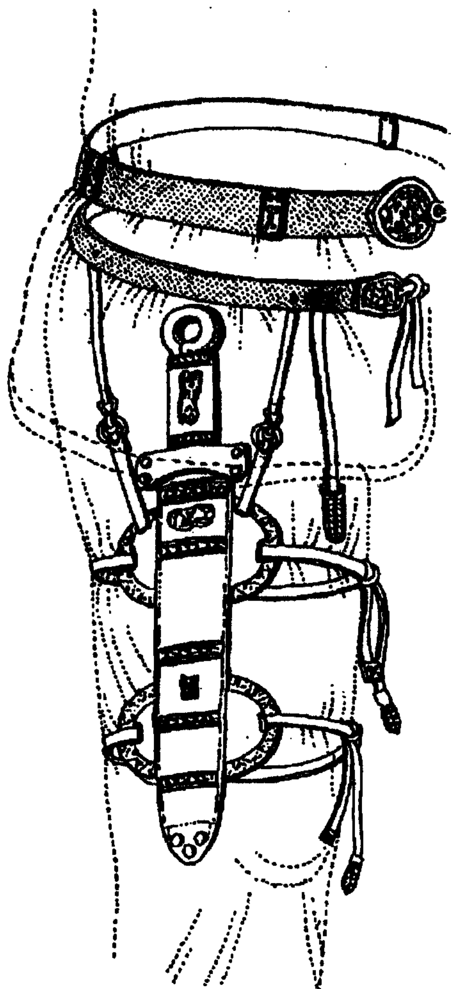

Рис. 59. Система кріплення меча

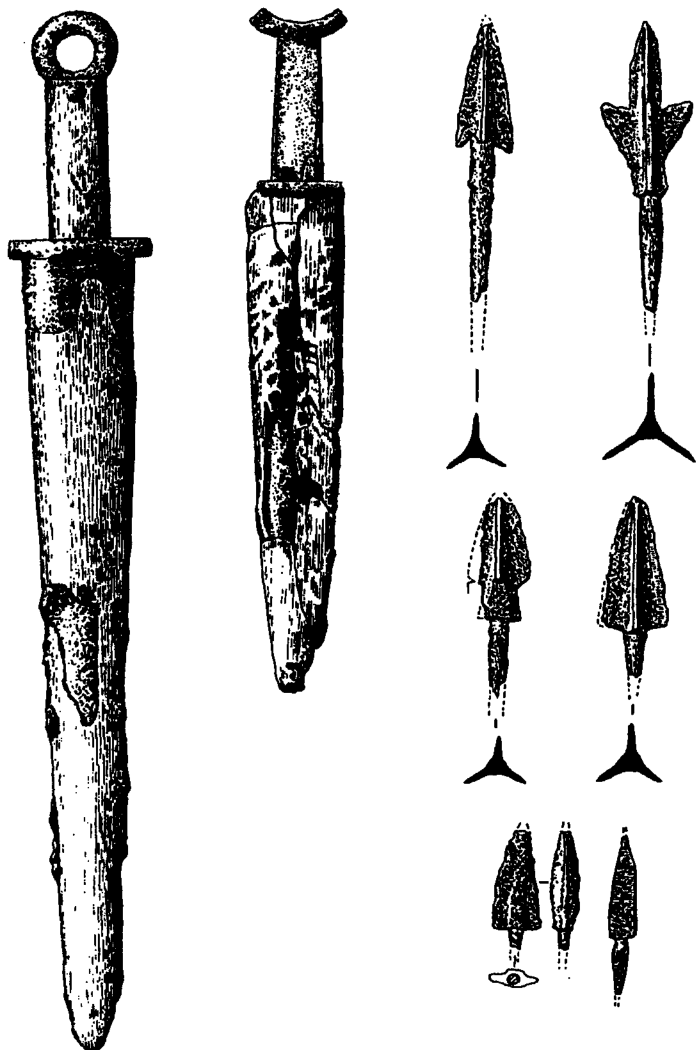

Рис. 60. Сарматські мечі та стріли

матів (аорсів) тут з'являються рідкісні типи зброї — рефлексуючі луки з кістяними обкладками, хунсько-середньоазіатські типи вістрів стріл (Пороги). Як і за попереднього періоду, знахідки металевого обладунку майже невідомі.

У пізньосарматський час (друга половина II-IV ст. н.е.) відповідно до змін населення змінюються й типи зброї. Тепер домінують довгі (до 1 м) залізні мечі із руків'ям-штирем. Їх навершя зрідка виконувались із золота та коштовного й напівкоштовного каміння (Нещеретове, Градешка) чи алебастру (Маяки). Дещо зменшується кількість знахідок вістрів стріл, що, ймовірно, свідчить не про припинення використання луків, а про зміни в поховальних звичаях. Поодинокі знахідки зброї германських типів (щит із могильника Курчі, остроги зі Скалистого) позначають контакти з готськими племенами, що просунулись у Північне Причорномор'я в першій половині III ст. н.е.

Отже, головним родом військ у сарматів України була легка кіннота, озброєна луками, списами та клинковою зброєю. Наявний погляд про існування у всіх сарматських племен важкоозброєної кінноти катафрактаріїв не підтверджується археологічними матеріалами ані щодо України, ані щодо інших (крім Прикубання) сарматських територій. Звичайно, сарматське військо вбирало важкоозброєні контингенти, але вони ніколи не були численними. Це підтверджує й повідомлення Тацита, який пише, що в сарматів обладунок носили "*ватажки та всі шляхетні*", тобто заможна частина суспільства. І справді, нечисленні сарматські панцирі знайдено в могилах аристократії.

Тактичні схеми та способи бою у сарматів були зумовлені складом війська. Одним із головних видів бойових дій були різні за відстанню й часом наїзди. Пліній Старший наводить такі дані: "*Сармати, збираючись у довгу дорогу, перед тим не годують коней, а дають їм лише трохи попити, і так вони, сидячи верхи, просуваються безперервно на відстань 150 миль*". За даними Поліена, сармати цариці Амаги за добу здолали 1200 стадіїв (близько 190 км). Наїзди мали на меті не так фізичне винищення суперника, як загарбання здобичі та демонстрацію військової могутності з подальшим встановленням данницьких відносин. Рушаючи в похід, сармати, як і більш пізні кочовики, їхали парокінь, тобто мали кілька заводних коней. "*Вони долають величезні відстані, коли переслідують ворога або тікають самі, сидячи на швидких та слухняних конях, ще й кожний веде за вузду запасного, одного, а іноді й двох, щоб, пересаджуючись з одного на іншого, зберегти сили коней та, даючи відпочинок, відновити їхню бадьо-рість*", — писав Амміан Марцеллін про сарматів. Про такі наїзди йдеться у декреті на честь Протогена.

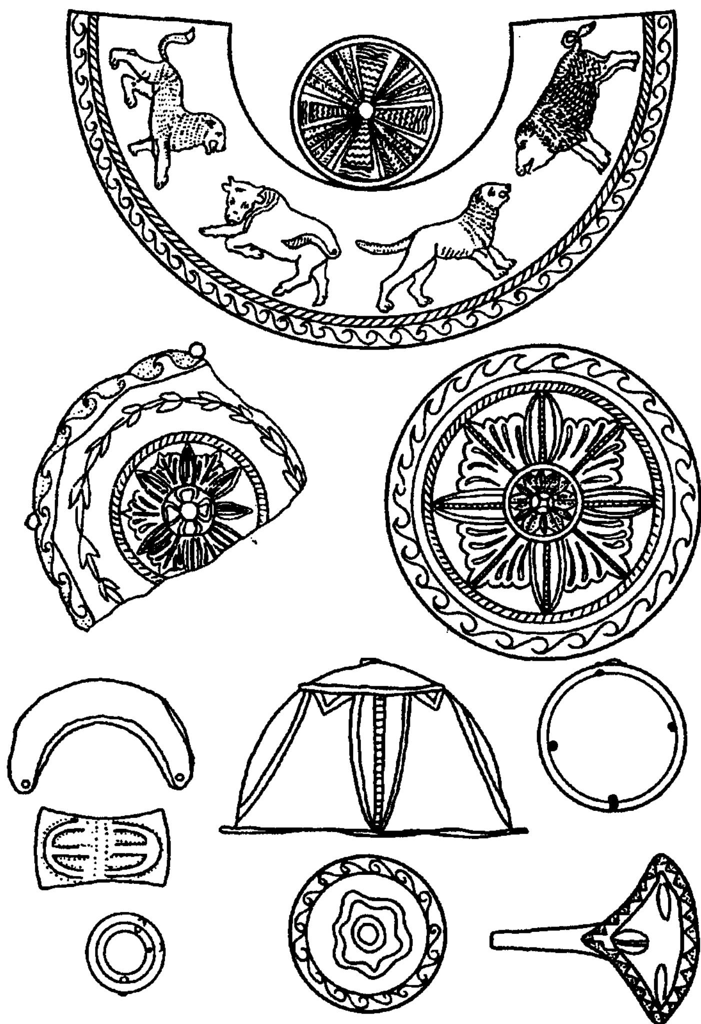

Рис. 61. Фалари зі Старобільська

Не виключено, що саме вони спричинилися до занепаду Зарубинецької культури.

Важливою частиною військової справи сарматів було бойове використання коня. Кінське спорядження, що зустрічається в археологічних пам'ятках України, демонструє досягнення сарматів у цій галузі. Поряд із простими залізними вудилами з псаліями сармати знали й досконаліші засоби управління — складні вудила на зразок сучасного пеламу[36]. Парадна збруя прикрашалась фаларами — срібними золоченими напівсферичними бляхами із зображеннями в "звіриному" стилі або вкритими рослинним орнаментом (Старобільськ, Балаклея, Янчокрак, Булахівка).

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ТА МИСТЕЦТВО

Писемні джерела не подають майже ніяких даних для реконструкції духовної культури сарматів, їхніх міфологічних або релігійних уявлень. У зв'язку з цим досить цінним джерелом є археологічні матеріали, зокрема поховання в Порогах, де на певному наборі речей — поясах, гривні, піхвах меча та срібному келиху — вміщено тамги схеми царя Інісмея. З досліджень зразків загальноіранської та скіфської міфології відомо, що такі речі мали інвеститурно-сакральне навантаження. Тож варто припускати, що іраномовні сармати мали схожий із скіфами світогляд.

ПОХОВАННЯ ЦАРЯ В ПОРОГАХ

Зображення царських тамг на парадних поясах із Порогів не є випадковим. Інвеститурне значення пояса в іранському світі відбито в багатьох джерелах. Оперізування мало характер присвячувального акту (наприклад, обряд Упанаяна у ведичному ритуалі). За однією з версій Геродота про походження скіфів, Геракл залишає змієногій богині лук та пояс за умови, що царем стане той із його синів, хто натягне лук та опережеться поясом із золотим келихом на кінці пряжки. В грецькому оригіналі тексту вжито термін, що означає бойовий панцирний пояс, тобто річ, що стосується верстви воїнів — однієї з найвищих в іранському суспільстві, з якої походив і цар. Спостереження вказують, що коштовні пояси походять із чоловічих сарматських могил.

Не менш показовим є й інший предмет із Порогів з царською тамгою — золота гривна. І в персів, і в скіфів вона була не стільки

---

[36] *Пелам - вид вудила, що поєднує функції трензеля та мундштука.*

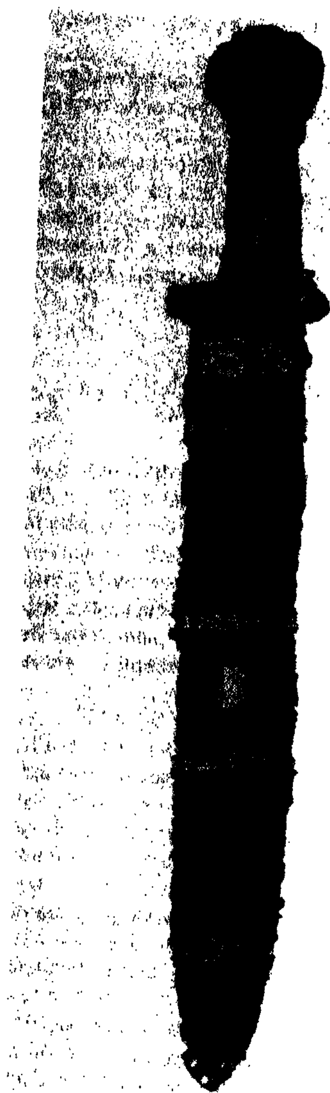

Рис. 62. Меч із Порогів

прикрасою, скільки символом приналежності до певної соціальної верстви. Щодо сарматів, то цю думку також підтверджують знахідки коштовних гривен у похованнях вищої шляхти (Ногайчинський курган; Пороги; Кобяково, к.10; Хохлач та ін.).

Ще одним предметом із тамгою, соціально-сакральне навантаження якого перегукується зі скіфськими, є меч в оздоблених золотом піхвах. Меч у скіфів відігравав роль соціального індикатора, що вказував на приналежність до вищого прошарку касти воїнів та був уособленням бога війни Ареса.

Нарешті, останній предмет із тамгами з Порогів — срібний келих. Культова роль такого посуду в іранському світі безперечна. Келих фігурує серед священних дарунків, що їх одержали скіфи, в обох варіантах етногонічної легенди Геродота. Він же згадується серед священних предметів середньоазіатських саків. Коштовні келихи символізували жрецькі функції. Келихи з коштовних металів, а також дерев'яні, прикрашені золотом, досить широко репрезентовані в скіфських та савроматських старожитностях. Безумовно, у споріднених зі скіфами сарматів були подібні ідеологічні уявлення, які сягають ще доби пізньої бронзи, часів індо-іранської спільності. У цьому зв'язку показовими є нечисленні аналогії келиха з Порогів — золотий та срібний посуд із "царських" поховань на Нижньому Дону (Мігулинська, Височине, Хохлач) та в Поволжі (Жутове, Косіка, Бердія).

У світлі цих спостережень поховання біля с.Пороги є важливим джерелом для реконструкції ідеологічних та міфологічних уявлень сарматів. Збіг скіфського і сарматського наборів речей, які мають інвеститурно-сакральне навантаження, разом із констатацією спільного ряду далеких предків переконують у наявності в сарматів подібних до скіфських етногонічних легенд, пантеону, міфів тощо. На жаль, більш детальні реконструкції поки що неможливі за браком джерел.

МИСТЕЦТВО

Мистецтво сарматів відоме з численних виробів — прикрас, зброї, речей особистого вжитку, туалетних та культових речей. Як і в більшості кочовиків, у сарматів мистецтво мало прикладний характер. На різних етапах розвитку сарматської культури, згідно з різним походженням племен та мінливістю зовнішніх впливів, витоки й художні особливості образів сарматського прикладного мистецтва були різними.

Всі прикраси сарматів (особливо вироби із золота) виконані у певних стилях, які характеризують сарматське прикладне мистецтво на різних етапах його розвитку.

В II - I ст. до Н.Х. відчутний вплив пізньоеллиністичного, близькосхідного або греко-бактрійського мистецтва. Типовим зразком цього стилю є фалари зі Старобільська. Зображені на них звірі поєднують у собі реалізм еллінського мистецтва зі східною стилізацією та варварським спрощенням. Крім зображень хижаків, свійських тварин та фантастичних істот, на деяких фаларах присутні антропоморфні постаті й персонажі з античної міфології: Афіна, Діоніс, Аполлон. Образи античних богів часто передано спрощено, у варварському стилізованому варіанті. Деякі деталі зображень (одяг, зброя, зачіски) набувають місцевого забарвлення — Сіверський курган, Янчокрак, — що свідчить про виготовлення їх місцевими майстрами. Найпоширенішою орнаментацією фаларів кінця II - I ст. до Н.Х. стає рослинний декор. У центрі виробу зміщується розетка із зображенням сегнерового колеса (солярний символ) або медальону з листків індійського лотоса та аканфа. Край виробу оформлюється у вигляді "мотузки", прикрашається овами або зигзагами.

Характерними прикрасами й водночас речами особистого вжитку в ранньосарматський час були поліхромні фібули-брошки античного виробництва. Основу виробу складав золотий щиток круглої або овальної форми, центр та краї якого прикрашалися вставками з напівкоштовного (амальдін, сердолік) каміння або кольорового скла. Поля між вставками заповнювалися філіграню або зерню. На зворотному боці фібули містився пружинний апарат із однією або двома голками. Подібні фібули вироблялися в Боспорі або Сірії чи Єгипті, потрапляючи до сарматів шляхом торгівлі.

Прикраси інших типів із ранньосарматських пам'яток — сережки, персні — є виробами пізньоеллиністичної торевтики з притаманними цьому періоду рисами. Типовим зразком стилю цього часу є сережки у вигляді лев'ячих голівок із філіграню з Солонців. Такі самі сережки були виробами сірійських або малоазійських майстерень.

"БІРЮЗОВО-ЗОЛОТИЙ" СТИЛЬ

З I ст. н.е. серед сарматів України поширюється так званий "звіриний" ("бірюзово-золотий", за М.Б. Щукіним) стиль, що походить із середньоазіатських та західносибірських земель і позначений неабияким впливом китайського мистецтва. Як видно з назви, цей стиль є зображенням звірів — реальних або фантастичних — здебільшого в боротьбі між собою. Найчастіше зустрічаються вироби із щирого

золота або залізні чи бронзові, плаковані золотими пластинами. Характерною рисою цього стилю є також інкрустація частин тіла тварин (очей, вух, м'язів, хвостів) бірюзою, сердоліком та іншим камінням або емаллю. Чудові зразки "бірюзово-золотого" стилю знайдено в Порогах (поясна гарнітура, гривна), Запорізькому (поясні пряжки) та Ногайчинському (гривна) курганах. Хронологічна і культурна компактність виробів у "бірюзово-золотому" стилі робить їх етнокультурним індикатором сарматського часу.

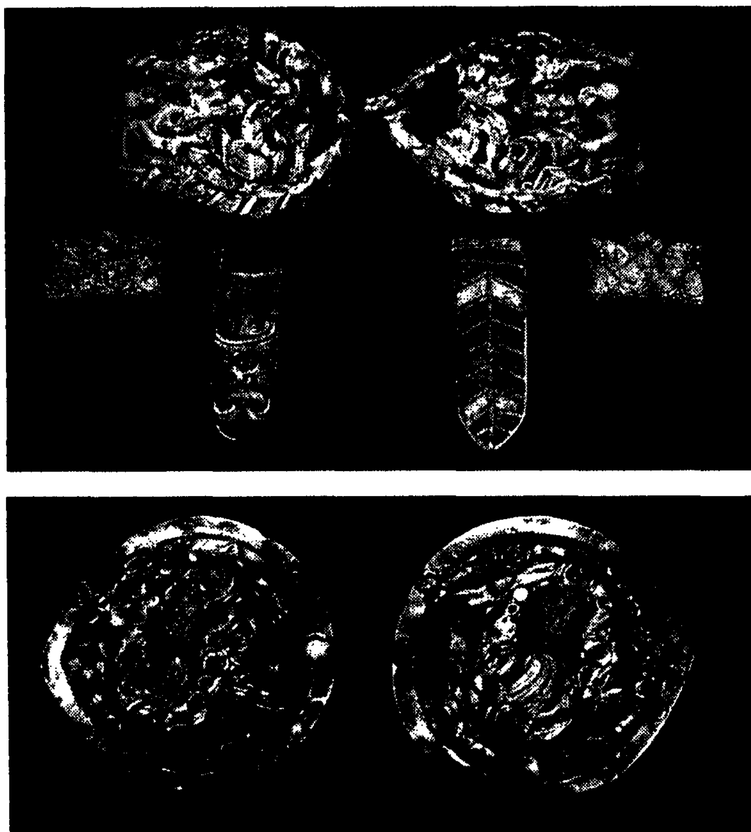

Рис. 64. Поясна гарнітура з Порогів

Походження цього унікального культурного феномена ще остаточно не з'ясоване. Поліхромія взагалі є явищем, притаманним стародавнім культурам Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). У циркумпонтійському регіоні прикраси поліхромного стилю входять у моду наприкінці доби еллінізму, стаючи популярними в античному світі завдяки східним походам Александра Македонського. Проте сарматська поліхромія багато в чому відмінна від античної, точніше, поєднує їх тільки технологія (прикрашання золотого тла кольоровими вставками). Іконографія та система образів "бірюзово-золотого" стилю демонструють його походження передусім з далекого Сходу. "Звірині" сюжети, спосіб зображення тварин із "вивернутим" крупом, денатуралізм образів вказують на іраномовну приналежність творців цього стилю. Своєрідним є підбір каміння (бірюза, гранат або сердолік, іноді корали), відмінний від традиційної сировини античних майстрів (найчастіше — кольорове скло, емалі, рідше — рубін, ізмарагд, циркон або інші топази). Ще одна характерна риса виробів "бірюзово-золотого" стилю — помітний вплив на іконографію китайського (монголоїдність деяких персонажів, образ дракона) та середньоазіатського (бактрійського?) мистецтва. Все це відбилось у влучному визначенні сарматського мистецтва цього стилю як "мистецтва цитат". Показовим є й асортимент предметів, прикрашених у "бірюзово-золотому" стилі. Це, насамперед, речі, пов'язані з інвеститурно-сакральною та культовою сферою, а з боку соціальної приналежності — із вищими верствами населення: парадні зброя та упряж, символи влади (гривни, наборні пояси, коштовний посуд), вбрання жриць (діадеми, амулети). Цікаво, що світські прикраси поліхромного стилю (намиста, брошки, браслети, фібули тощо) — найчастіше античного виробництва. Отже, "бірюзово-золотий" стиль виник у кочовому суспільстві, яке на рубежі н.е. тісно контактувало з Китаєм, Середньою Азією та культурами їхніх впливів. Найімовірніше це були алани.

Характерними зразками "бірюзово-золотого" стилю є прикраси з поховання вождя (гіпотетично, царя Інісмея) біля с.Пороги. Це передусім дві бляхи-застібки парадного поясу. Вони зроблені із заліза, плакованого товстою золотою пластиною. В центрі бляхи у високому рельєфі зображено по колу два дракони у двобої. Вони вп'ялися іклами в поперек один одному. Крупи потвор вивернуті згідно з каноном, м'язи крупа, лап, грудей, а також вуха і пальці підкреслені краплеподібними вставками з бірюзи та одонтоліта. Кінцівки майстерно довершено карбуванням; характерними є "китайська" чолка на лобі, крила та хвости.

Не менш показовими є золоті застібки іншого пояса з цього поховання. Стилістично вони ближчі до китайсько-бактрійських зразків.

Вироби ажурні, складаються зі щитоподібної рамки, на якій змонтовано композицію. Центр її займає протома пантери, за якою міститься торс чоловіка ("володар звірів верхи на пантері" — східна персоніфікація Діоніса). Він одягнений у свиту скіфського крою, широке пласке обличчя має виразні монголоїдні риси, на потилиці промодельований вузол зачіски, інкрустований блакитно-зеленою емаллю. Персонаж тримає за одну із задніх лап двох грифонів, розташованих по контурах рамки. На її заокругленні вміщено котячого хижака, в якого вп'ялися дзьобами обидва грифони. Пантера на одній застібці теж шматує його спину, на другій її голова відкинута назад, паща роззявлена в хижому вищирі. Рамки обох пряжок та тіла грифонів інкрустовані блакитною емаллю.

В цьому самому стилі виконано кінські голови — наконечники гривни з названого вище поховання. Майстерно передано тип аборигенної степової породи — важка горбоноса голова з широкими ніздрями та довгими вухами, відстовбурчена грива. Вуха інкрустовані бірюзою, очі вироблені з білої кераміки, зіниці — карі. На вилицю однієї з голів спадає царська тамга.

Чудові вироби ювелірного мистецтва в "бірюзово-золотому" стилі знайдено в інших курганах України — Ногайчинському в Криму та Запорізькому. Розквіт цього стилю, виникнення та поширення якого пов'язано з аланами, обмежується I — серединою II ст. н.е, хоча деякі речі зберігалися в сарматському середовищі й пізніше, що підтверджується знахідками їх у більш пізніх похованнях.

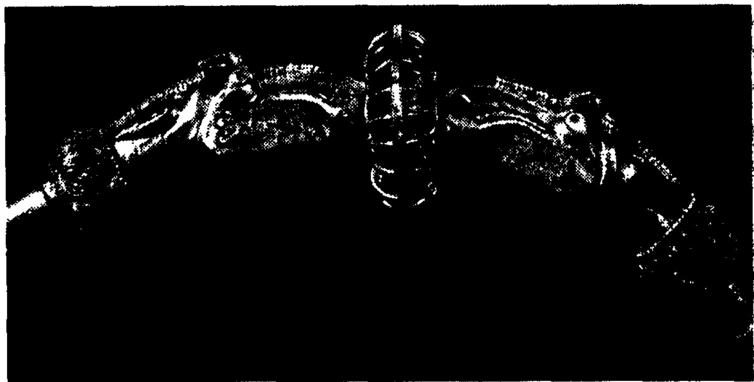

Рис. 65. Застібка гривни з Порогів

Місце виготовлення прикрас цього стилю точно не встановлено й :і. Спостереження за поширення виробів, хронологічна ком-:тність, сліди ремонту та тривалого використання дають підставу ду-ги, що ці безсумнівно цінні (й не тільки матеріально) для володарів ії свого часу були виготовлені на батьківщині (Східне Приаралля, інь або Кангюй) і зберігались як реліквії під час численних пере-іівок. Проте місцеві (причорноморські) торевти від часу до часу ержували замовлення на виготовлення речей у "бірюзово-золотому" ілі. Про це свідчать відомий Мігулинський келих із написом еліра-фракійця або (зроблена майже непомітно для стороннього а) одна з порозьких блях, оригінал якої втрачено.

Зразками прикладного мистецтва сарматів цього часу є численні лоті нашивні пластини. На відміну від попередніх скіфських, вони іатюрніші та виготовлені в іншому стилі. Замість прямокутних э круглих скіфських пластин із штампованими зоо- та антропоморф-ми сюжетами, у сарматів побутують ажурні різноманітних форм гупінчасті "городки", ромбоподібні, круглі із вставками скла або мінців, хрестоподібні або у вигляді пагонів рослин, інкрустовані аллю, у вигляді складних геометричних форм тощо). Жодних зобра-:нь на сарматських пластинах немає. Мотиви орнаментації і форм рматських пластин також походять зі Сходу, з батьківщини рматів.

Рис.66. Фібула з Ногайчинського кургану

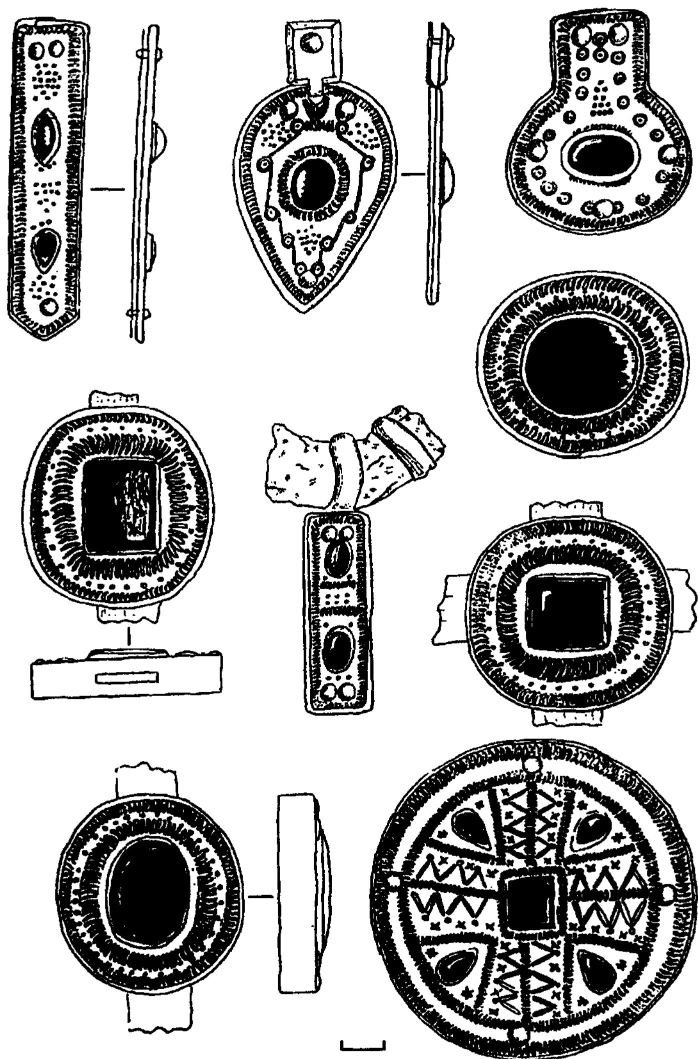

Рис. 67. Прикраси "сердолікового" стилю (Чауш)

Із появою на території України пізньосарматських племен (середина II ст. н.е.) змінюються й напрямки в прикладному мистецтві. Вироби "бірюзово-золотого" стилю зникають у могилах населення попереднього часу, хоч антична поліхромія побутує й далі. Нові прибульці принесли з собою традиції геометричної орнаментації, відомої переважно з металевих виробів. Набуває поширення фацетування наконечників ремінців та рамок пряжок, прикрашання їх карбованими прямими або зигзагоподібними лініями. Нові яскраві явища в прикладному мистецтві сарматів виникають у другій половині III ст. н.е., з приходом чергової східної "хвилі" мігрантів із задонських степів. Це так званий сердоліковий стиль та техніка перегородчастої інкрустації клуазоне. Вироби першого стилю відзначаються сталими ознаками: складовий монтаж речі (лицьовий та зворотний боки охоплює обойма); плакування бронзової основи срібною золоченою пластиною, в якій прорізані гнізда для вставок пласких полірованих сердоліків; декор пластини рифленням, філіграню (хрести або зигзаги), зерном (окантування вставок), маленькими скляними круглими або краплеподібними вставками. Характерні зразки цього стилю — прикраси упряжі з могильників Подунав'я Чауш та Градешка. Найімовірніше, "сердоліковий" стиль виник як симбіоз сарматського, іберійського та пізньоримського ювелірного мистецтва. З варварами-федератами імперії він поширився за її межами, ставши своєрідною модою верхівки населення барбарикума[37]. Як і в попередній час, у цьому стилі прикрашалися переважно речі військового побуту — зброя (руків'я мечів та піхви), збруя, пояси. Новиною для пізньосарматського часу стає мода на нефритові скоби піхов мечів та наверша й перехрестя з цього каменю, що походить із Китаю й сусідніх із ним земель.

Прикраси в техниці клуазоне з'являються в сарматів у цей же час. Вони на Україні нечисленні. Походження цього розкішного стилю, що досить поширився иаступної — гуннської — доби, пов'язують з Іберією. Далі через посередництво сарматів стиль клуазоне поширився на весь барбарикум, а також на римське прикладне мистецтво, де розвиток перегородчастої емалі на ґрунті нової техніки здобув популярність серед верхівки федератів, як і у випадку з "сердоліковим" стилем. Чудовим зразком таких виробів є прикраси збруї кінця III- початку IV ст. н.е., знайдені в Казаклії (Молдова). Від класичного клуазоне вони відрізняються лише тим, що традиційні для нього вставки гранату або альмандину тут замінено червоними та блакитними емалями.

---

[37] *Барбарикум (лат.) - землі довкола Римської імперії, населені варварами.*

Наприкінці пізньосарматського часу, в другій половині IV ст. н.е. в прикладному мистецтві з'являються гуннські орнаментальні мотиви та прийоми.

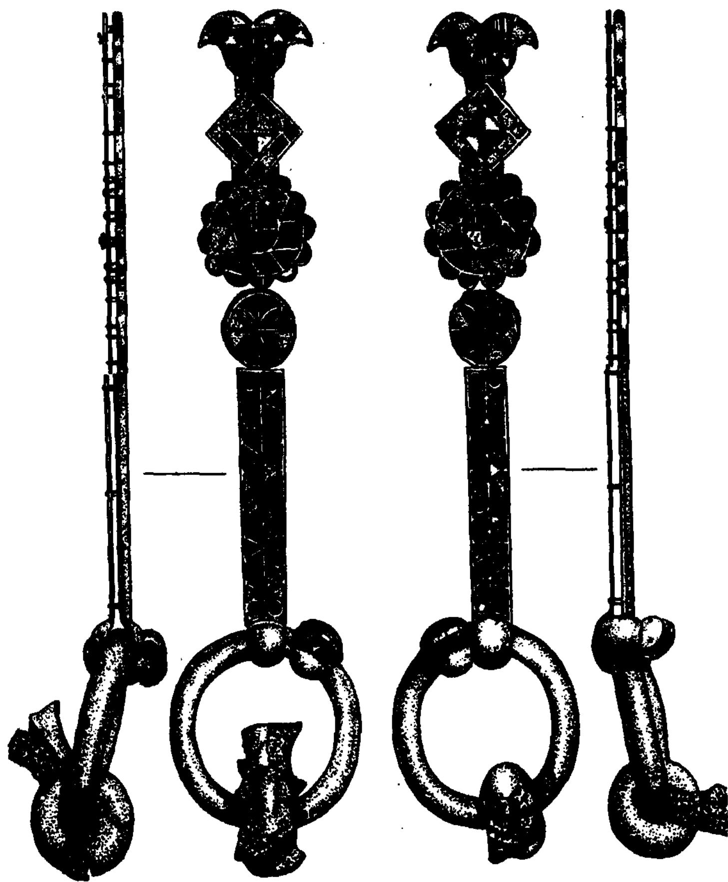

Рис. 68. Прикраси стилю клуазоне (Казаклія)

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ

Як і для інших сфер життя сарматів, за джерела реконструкції їхніх :лігійних уявлень правлять археологічні матеріали та повідомлення 'ародавніх авторів. З праці Амміана Марцелліна відомо, що сармати ɩлонялись мечеві, якій уособлював бога війни: *"У аланів голий меч :тромляють у землю та вклоняються йому як Марсу"*. Варто ува-ı, що й у скіфів меч був втіленням бога війни Арея. Щодо інших за-ıльноіранських культових уявлень, то на археологічних матеріалах :тановлено існування у сарматів України культів вогню та коня. З пер-ıим із них пов'язані численні сліди вогнищ у насипах курганів та в мо-ıлах, а також курильниці, які часто зустрічаються серед начиння іночих поховань. Імовірно, саме жінки як берегині домашнього вогни-ɪа справляли вогняний культ. Роль жінок як служниць культу відбива-ıть численні солярні та хтонічні[38] амулети в могилах. Вони ж свідчать ро існування у сарматів анімістичних вірувань. Поховальний обряд ɩдбиває віру в потойбічне життя, що існувала у сарматів. Частину по-эвань орієнтовано в північному напрямку, частину — в південному. Іожливо, ця різниця свідчить про уявлення різних сарматських пле-ен щодо місцерозташування "країни мертвих". Супроводження по-ерлих їжею та речами теж входило до поховального ритуалу. Чо-овікам у могили клали зброю, кінську збрую, чоловічі знаряддя праці точила, сокири), посуд для вина. Жінок супроводжували в по-ойбічний світ прикраси, туалетний та столовий посуд, жіночі речі — зеркала, прясла, голки тощо.

Одним із матеріальних виявів релігійних уявлень стародавніх на-одів є їхні поховальні пам'ятки. У сарматів України це курганні похо-ання. Найдавніші сарматські могили — впускні в насипи більш ранніх урганів. Це свідчить про те, що нові прибульці перебували на першій тадії кочування, коли все населення постійно пересувається разом із ередами. В середині І ст. н.е. в степах Приазов'я, Орель-Самарсько-о межиріччя, в басейні Базавлука з'являються пам'ятки нового ти-ıу — великі та малі могильники з основними похованнями (Моло-анський, Підгороднянський, Усть-Кам'янський та ін.). Тут, як і на ıатьківщині носіїв цього обряду — в Подонні та Поволжі, — густо ıозташовані невисокі насипи, що містять одне основне та зрідка впуск-ıе поховання. Пам'ятки цього типу відбивають перехід до другої стадії :очування — пересування лише пастухів з чередами, тоді як решта на-:елення залишається на місці.

---

38 *Хтонічні - пов'язані з потойбічним світом.*

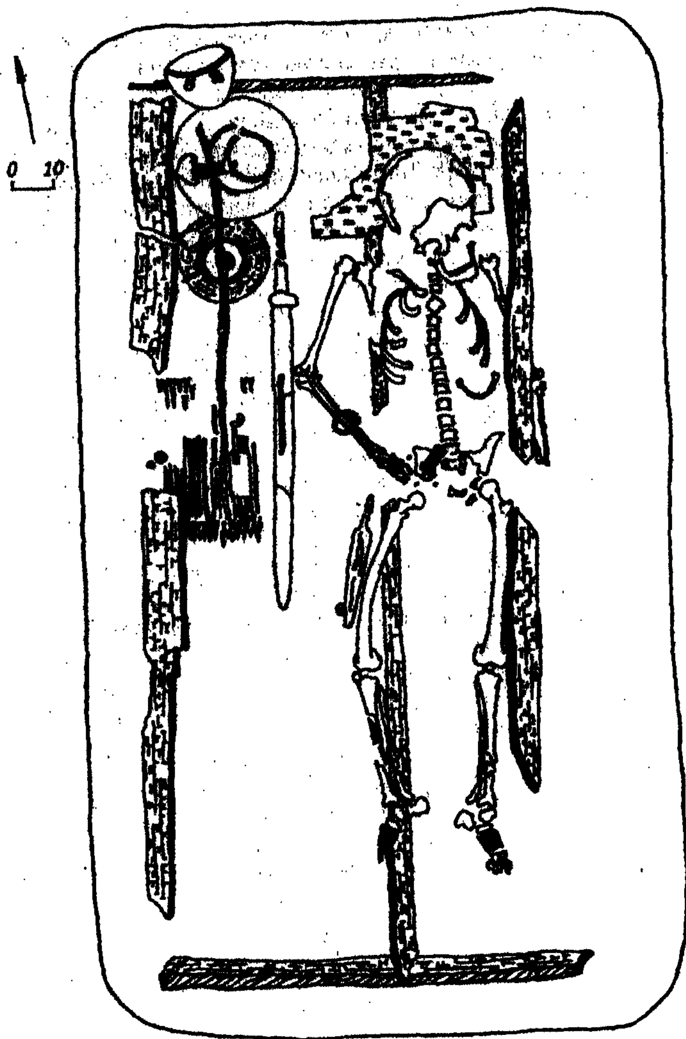

Рис.69. План поховання у Весняному

За будовою поховальні споруди сарматів об'єднуються в чотири ровідні типи. Найдавніші могили — це прості вузькі прямокутні ями, е небіжчик лежить випростано на спині, головою на північ, зрідка — а південь. Другий провідний тип поховань — так звані діагональні іогили, де небіжчика покладено по діагоналі квадратної ями. Подібні іогили з'являються в Поволжі, згодом на Дону, а потім — у середині ст. н.е. — в Україні. Третій тип — ями з підбоєм — фіксує ще одну хвилю" зі сходу наприкінці I ст. н.е. Нарешті, поховання четвертого ипу — катакомби — характерні для пізньосарматського часу (хоча рідка зустрічаються раніше, див. нижче) і поширюються в другій поовині III ст. н.е. Місце їх появи — задонські степи, звідки з останьою "хвилею" сарматів вони з'явилися в Причорномор'ї.

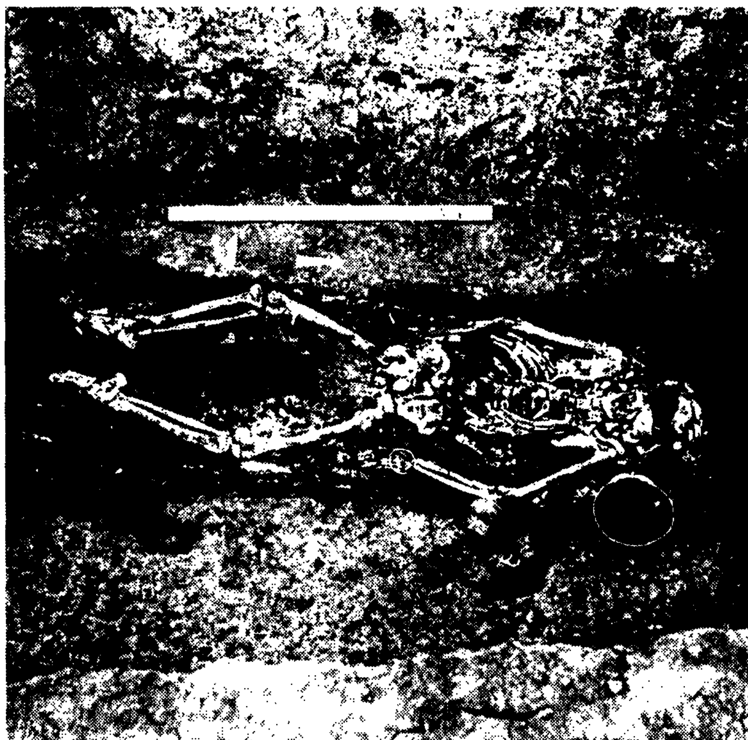

Рис. 70. Поховання в Порогах

Для прикладу наведемо опис одного з найбагатших поховань біля с.Пороги Ямпільського району Винницької області. В глибокій катакомбі, впущеній у курган доби бронзи та орієнтованій на північ, стояв дерев'яний саркофаг з тілом небіжчика. Вхід до камери було закладено камінням, у кутку стояли дві синопські амфори. Кістяк воїна лежав у саркофазі випростано на спині, ноги й руки були трохи розведені та зігнуті в суглобах. Вдалося зафіксувати, що небіжчик був вбраний у червоний шкіряний або замшевий костюм, гаптований маленькими золотими трубочками. Свита застебнута двома фібулами — срібною та бронзовою. Біля плечей лежала золота гривна, поруч з нею — срібний келих. На лівому зап'ясті — масивний золотий браслет, на правому — золота платівка для захисту руки від удару тятиви. На стегнах лежала золота, інкрустована емаллю та бірюзою гарнітура двох коштовних поясів, описана вище. Один із них — портупейний — підтримував меч, що був пристебнутий до нього золотими пряжками. Руків'я та піхви меча, обтягнуті шкірою, оздоблені золотими інкрустованими пластинами, а сам меч припасовувався до лівого стегна ремінцями з золотими наконечниками. Зліва до пояса було підвішено кинджал. Уздовж лівої ноги небіжчика покладено лук та сагайдак із стрілами, на ногах його були чоботи, застебнуті срібними пряжками.

Отже, культура сарматських племен, що мешкали на території сучасної України з II ст. до Н.Х. по IV ст. н.е., є невідривною частиною стародавньої культури нашої батьківщини. Яскрава та самобутня сарматська культура існувала не окремо. Міцні й тривалі контакти сарматів з навколишнім світом — греками, римлянами, пізніми скіфами, даками, праслов'янською частиною носіїв землеробських культур Лісостепу — певною мірою забезпечили взаємозв'язок окремих культурних виявів та відбились у культурах обох сторін.

§7. Життя, побут та духовна культура пізніх скіфів

ЖИТЛОВІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ, ХАТНЄ НАЧИННЯ

Характерною рисою побуту пізніх скіфів, що докорінно відрізняла їх від сучасників та сусідів — сарматів, була наявність стаціонарних жител, рештки яких простежені археологічно і дають змогу вивчати їх. У забудові городищ застосовувалось прямолінійне планування. Вся територія, обмежена міськими мурами, поділялась на окремі ділянки — квартали або садиби. Вони розмежовувались вулицями 1,5-4 м завширшки. Інколи вулиці та площі мостилися камінням.

Наземні житла пізніх скіфів мають кілька типів — кам'яні будівлі, зрубні на кам'яному фундаменті і каркасні, де основу створювали стовпи з плетеними стінами, обмазаними глиною. Вплив античної архітектури відбився в розташуванні жител — найчастіше вони утворювали закритий прямокутник з кількох будинків, що розташовувався навколо спільного двору. Найімовірніше, кам'яні та зрубні будівлі були житловими, а каркасні — господарськими спорудами.

На деяких городищах (Знам'янка, Золота Балка, Усть-Альмінське) знайдено рештки великих кам'яних приміщень, що, безумовно, були громадськими будинками — місцями зборів, храмами, можливо, палацами. Окремо треба згадати мегарони та царський палац у Неаполі Скіфському — столиці Малої Скіфії. Ці будівлі, виконані в традиціях античної архітектури, утворювали своєрідний аристократичний квартал поблизу головної міської брами.

Неодмінною деталлю пізньоскіфської садиби були численні господарські ями для зберігання врожаю та зольники — місця складання золи з домашнього вогнища. Остання була священною, її не можна було просто викидати, вона підлягала складанню в спеціальному місці.

В житлових будинках містилися кам'яні або глиняні лежанки та лави. Підлога була земляною, іноді помазаною глиною та посипаною

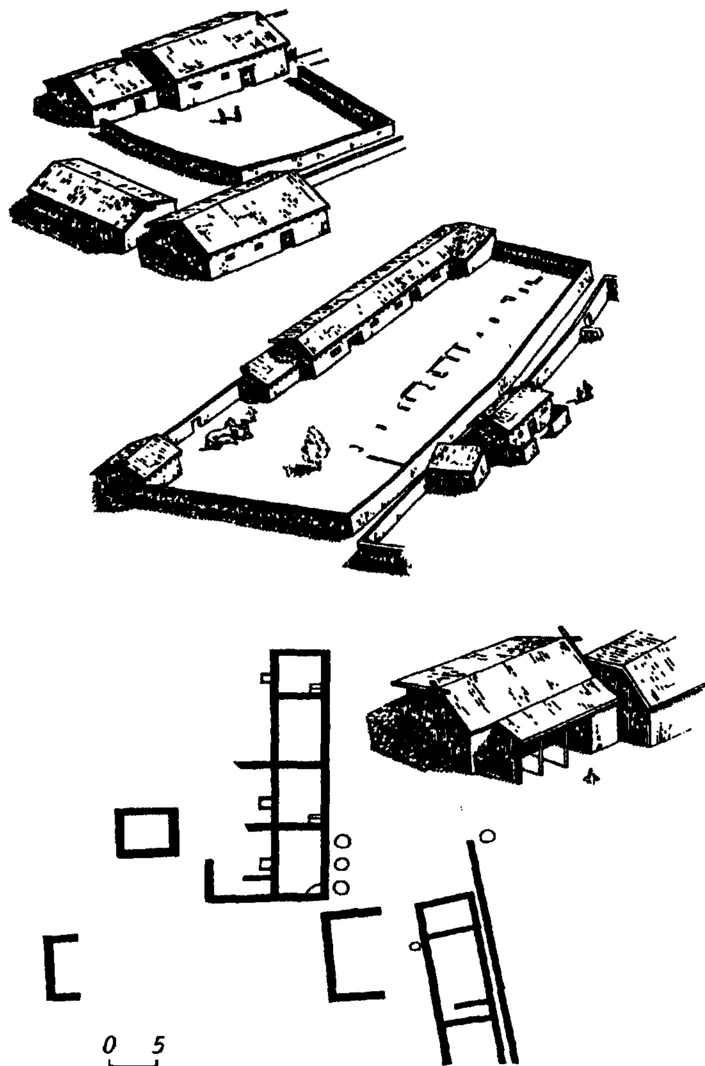

Рис. 71. Пізньоскіфські житла

няковою окрушиною. Будинки опалювалися печами, вогнищами та ювнями.

Інтер'єр громадських споруд, палаців чи будинків заможних людей дро прикрашався фресковим росписом, мармуровими або вапнякови- рельєфами та статуями, присвяченнями богам тощо. Портали вико- ялися в еллінському стилі, прикрашалися портиками та колоннами.

ОДЯГ ТА ПРИКРАСИ

Нечисленні зображення (серед них відомий рельєф Палака та ілура) дають змогу реконструювати одяг пізніх скіфів.

Чоловіки носили довгі штани та сорочки з довгими рукавами. По- рх сорочки надягали свиту, що підперізувалася поясом, застебнутим онзовою або залізною пряжкою. На ньому підвішувалася зброя, ніж, чило. Штани вправлялися в короткі м'які чоботи. За головне вбран- правила висока шапка — каптур із гострим верхом. У холодну пого- надягався плащ, який застібався на плечі фібулою. У скіфських рів, про головне вбрання яких можна судити за рельєфними зобра- еннями та монетами, шапка прикрашалася стрічкою-діадемою, два нці якої опускалися ззаду на шию.

Менше даних є про жіночий костюм. На початку н.е. одяг зазнає иливу сарматської моди. Поділ і рукави суконь, чобітки розшиваоть- і бісером та бусами. До головного вбрання кріпляться скроневі двіски. Як застібки й водночас прикраси використовувались фібули зних типів: щиткові брошки, провінційно-римські, підв'язні тощо.

Прикраси пізніх скіфів такі ж різноманітні, як і в сарматів, але цілому менш вишукані та скромніші. Це різні типи сережок з брон- и, зрідка — із золота та срібла, браслети і персні. В останніх часто икористовувалися як вставки античні гемми-печатки. Улюбленою рикрасою пізньоскіфських жінок було намисто з різнобарвного скла а напівкоштовного каміння — сердоліку, халцедону, гірського криш- алю, бурштину та агату. В перші століття н.е. з'являється великаількість виробів із египетського фаянсу: пронизі у вигляді скарабеїв, евів, жабок тощо. Ці речі використовувалися не тільки як прикраси, й як амулети-обереги. За останні правили також численні брон- ові кільця з кульками та ажурні сфери — так звані підвіски-мікро- осми.

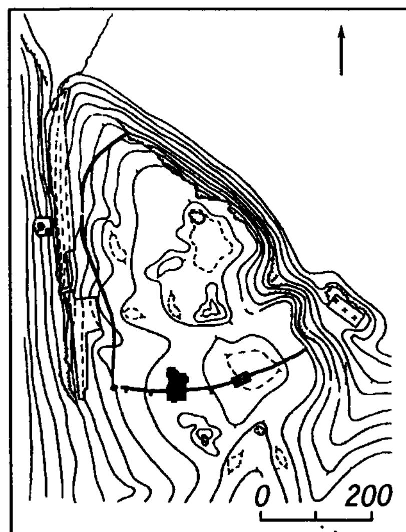

Рис. 72. Пізньоскіфські городища

Пізньоскіфські городища є в двох регіонах поширення культури — ı Нижньому Дніпрі та в Криму. В Північно-Західному Причорноэр'ї вони поки що не знайдені. Всі городища розташовані на підвиеннях, що обмежені берегом ріки або моря та глибокими балками з одэго або кількох боків. Отже, особливості рельєфу використовувались іфами як природні оборонні рубежі. Планування укріплень, також эодиктоване топографією, є досить різноманітним.

По обох берегах Дніпра в його нижній течії відомо 14 городищ, Криму їх значно більше — понад 20. Характерною рисою форифікації городищ є, крім природних перешкод, наявність штучних обо-

Рис. 73. Мури Неаполя Скіфського

ронних споруд із напольного боку, що був найбільш вразливим. Здебільшого це кам'яні мури, складені на глиняному розчині. В більшості випадків мур складався з двох панцирів, простір між якими було забутовано. На деяких городищах Криму (Усть-Альмінське, Кермен-Кир, можливо, Південно-Донузлавське та Булганацьке) мури були зведені на земляному валу.

Найпотужнішу оборонну систему мав Неаполь Скіфський. По горі кам'яного муру йшла сирцева надбудова, можливо, із зубчастим гребенем. Самі мури неодноразово зміцнювалися зсередини прибудовою допоміжних поясів, які згодом утворили своєрідний пандус. Зовні мур був фланкований шістьма баштами, дві з яких були прибрамні. Відстань між баштами становила 40-70 м, що цілком відповідало прийомам фортифікації того часу. Фланкування мурів або воріт баштами простежено, крім Неаполя, на городищах Миколаївка, Кермен-Кир, Гаврилівка, Тарпанчі.

Завтовшки мури пізньоскіфських городищ були різні — від 12,5 м у Неаполі або 7,25 м на городищі Кермен-Кир до 1,3-4,5 м на Нижньому Дніпрі. Реальну висоту мурів встановити важко, але, за розрахунками архітекторів, вони мали бути до 4,5-5 м заввишки.

На городищі Біляус, як і на сусідньому Південно-Донузлавському, скіфи спершу використали стіни та башти захопленої наприкінці II ст. до Н.Х. грецької садиби. На початку I ст. до Н.Х., тобто вже після походів Діофанта, городище обнесли валом та ровом. На цьому городищі вперше знайдено кам'яний міст із тунелем через рів — унікальна для пізніх скіфів споруда.

Невідривною частиною оборонної системи городищ був рів, який проходив біля зовнішнього фаса муру або валу. Ширина його сягала 11 м у верхній частині (Гаврилівка), звичайна глибина — близько 3 м. У Неаполі, де прокладці рову перешкоджала материкова скеля, його заміняли протейхизма та перибол. На Аннівському городищі, що також стояло на скелі, рів, проте, був вирубаний на глибину 2 м.

Більшість городищ мала по дві лінії оборони: внутрішня захищала акрополь, зовнішня — межі городища. Остання переважно складалася з валу із муром на ньому та рову, а за першу правив кам'яний мур, нерідко з вежами (Миколаївка, Гаврилівка, Кермен-Кир, Неаполь).

Про пізньоскіфські прийоми облоги та оборони античні автори не повідомляють нічого. Археологічних свідчень також дуже мало. Відомо про застосування метальних та облогових машин (монаконів, політонів, евтіонів, таранів, гарпагонів) у військовій справі античних держав регіону. В ряді міст (Херсонес, Пантікапей, Харакс) знайдено кам'яні ядра. Отже, пізні скіфи мали можливість познайомитися

цими досягненнями облогової техніки й використовувати їх під час облоги. Побічним свідченням цього може бути виявлений у мурі Херсонеса пролом, зроблений у період III-I ст. до Н.Х., який пов'язують із херсонесько-скіфськими війнами. В Неаполі на стіні житлового будинку знайдено малюнок тарану або трепанону. На Аннівському городищі (вперше на пізньоскіфській пам'ятці!) виявлено ядра для балісти.

В усякому разі, наявність у пізніх скіфів та їх супротивників оборонних споруд вимагає й наявності певних прийомів і засобів оборони та облоги.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА

Військова справа пізніх скіфів формувалася разом із становленням їхньої загальної культури; її характер повною мірою зумовив особливості пізньоскіфського війська, його структури, тактики, прийомів бою. Передусім, пізньоскіфське суспільство було осілим, що, природно, відбилося й на військовій справі. Друга особливість полягає в тому, що пізні скіфи перебували на дещо іншому рівні суспільного розвитку, аніж сармати. Дослідники вважають, що, починаючи з III ст. до Н.Х., пізні скіфи були ранньодержавним об'єднанням з усіма його атрибутами — спадковою верховною владою, військом, духівництвом тощо. В таких суспільствах зникає характерна для військової демократії кочовиків організація — "народ-військо". Натомість з'являється нечисленна (як порівняти із загальною кількістю населення) постійна військова сила — дружина на чолі з правителем. Археологічно таке явище відбивається в різкому зменшенні кількості зброї в могилах. Зміна соціальної структури викликала зміни в поховальному обряді — зброя, ставши прерогативою небагатьох, перестала бути незмінним атрибутом небіжчика-чоловіка.

В комплексах II-I ст. до Н.Х. знайдено списи та мечі. Повний набір озброєння пізньоскіфського знатного вершника виявлений у кам'яній гробниці мавзолею Неаполя Скіфського — три списи, чужоземні кельтські меч та шолом, сагайдак із стрілами. Не виключено, що поховання в кам'яній гробниці є могилою царя Скілура. Пізньоскіфські воїни-дружинники цього часу мали повний комплект озброєння, що забезпечував як дистанційний (стріли), так і ближній (списи, мечі) бій.

На наступному хронологічному етапі (I ст. до Н.Х. - II ст. н.е.) добре репрезентована зброя рядових членів суспільства. Це мечі й кинджали, списи та луки. Якась частина воїнів була озброєна лише списами, котрі дуже часто є єдиним видом зброї в могилі. Найімовірніше, вони формували піхоту.

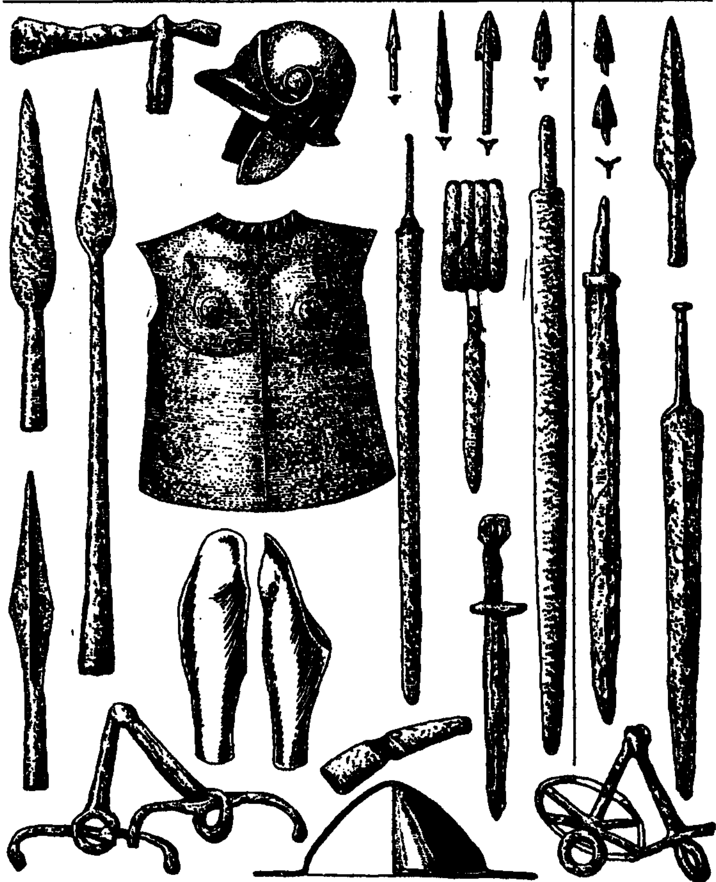

Рис. 74. Пізньоскіфське озброєння

Провідною зброєю пізньоскіфського воїна III — початку IV ст. н.е. гав довгий меч. Зменшилась кількість знахідок вістрів списів. Вістрі гріл у могилах цього часу невідомі. У кількох похованнях початку V ст. н.е. знайдено металеві деталі щитів. Отже, пізньоскіфські воїни аключного етапу культури були озброєні переважно довгими мечами а списами.

Головною силою пізньоскіфського війська була, найімовірніше, іхота списоносців. На користь цього припущення свідчать часті находки вістрів списів у могилах саме рядових членів суспільства, з одного боку, та досить рідкісні деталі кінської збруї, знайдені переважно могилах знаті, з іншого. Про наявність у пізніх скіфів піхоти йдеться в декреті на честь Діофанта: "... *бо з піхоти ніхто не врятувався, з вершників вислизнуло лише небагато...*" Фаланга піхотинців-списоносців була головною бойовою одиницею осілих суспільств. Подібна труктура війська була, наприклад, у меотів. Про те, що кіннота у пізніх скіфів була нечисленна, побічно свідчить рішення Палака про оюз саме з Тасієм — адже той привів 50 тисяч вершників. Імовірно, оловні кадри пізньоскіфської кінноти становили члени аристократичних дружин. Щодо наявності у них панцирних вершників, то археологічний матеріал не підверджує цього. Ймовірно, захисне озброєння пізньоскіфського війська було переважно шкіряним, а металеві панцирі були рідкістю. Кіннота пізніх скіфів, очевидно, була легкоозброєною. Можливо, переважання клинкової зброї та стріл у могильниках Нижнього Дніпра (Золота Балка, Червоний Маяк, Миколаївка) відбиває більшу (проти Криму) питому вагу кінноти у війську цього регіону. Це і не дивно — городища Нижнього Дніпра перебували в постійному контакті зі степовиками-сарматами, і проти кінноти останніх була необхідна така ж ефективна зброя.

Не варто, мабуть, перебільшувати агресивність та військовий потенціал пізніх скіфів. Навряд чи їхнє військо було таке могутнє й чисельне, як, наприклад, скіфське IV ст. до Н.Х., з яким часто й безпідставно порівнюють пізньоскіфське.

МИСТЕЦТВО

Як і сарматське, пізньоскіфське мистецтво було здебільшого декоративним. Але завдяки сильному впливові античної культури воно певною мірою набуло образотворчого характеру. В пам'ятках пізньоскіфського мистецтва помітні сарматські, кельтські, фракійські впливи, що зумовлено постійним контактом пізньоскіфського середо-

Рис. 75, 76. Барельєфи Палака та Скілура

вища з цими народами. Проте основа художньої культури пізніх скіфів залишалася місцевою.

Одним із проявів цього є самобутнє культурне явище — монументальна скульптура, яка майже повністю невідома сарматам або фракійцям і витоки якої лежать у скіфській монументальній пластиці V-IV ст. до Н.Х. Щоправда, під впливом античного мистецтва її традиційне втілення — так звані кам'яні баби — у пізніх скіфів здебільшого набуло форми надгробних стел із рельєфами, хоча й традиційна "баба" теж існувала далі.

Справжніми шедеврами пізньоскіфської монументальної пластики є барельєфи царів Скілура та Палака. На одному з них зображені обидва царі, ймовірно, у вигляді вершників, на іншому вирізьблений Палак верхи на коні. Сильна еллінська традиція не приховує все ж деякої спрощеності та примітивізму манери, що видає руку місцевого майстра.

Антропоморфні стели, як порівняти їх із скіфськими V-IV ст. до Н.Х., дещо спрощені, але на них традиційно вирізьблені головні атрибути персонажу — руки, ритони, зброя, спорядження. Надгробні стели мають дещо інший характер. За канонами античного мистецтва вони зображують небіжчика верхи на коні, в двобої або перед олтарем,

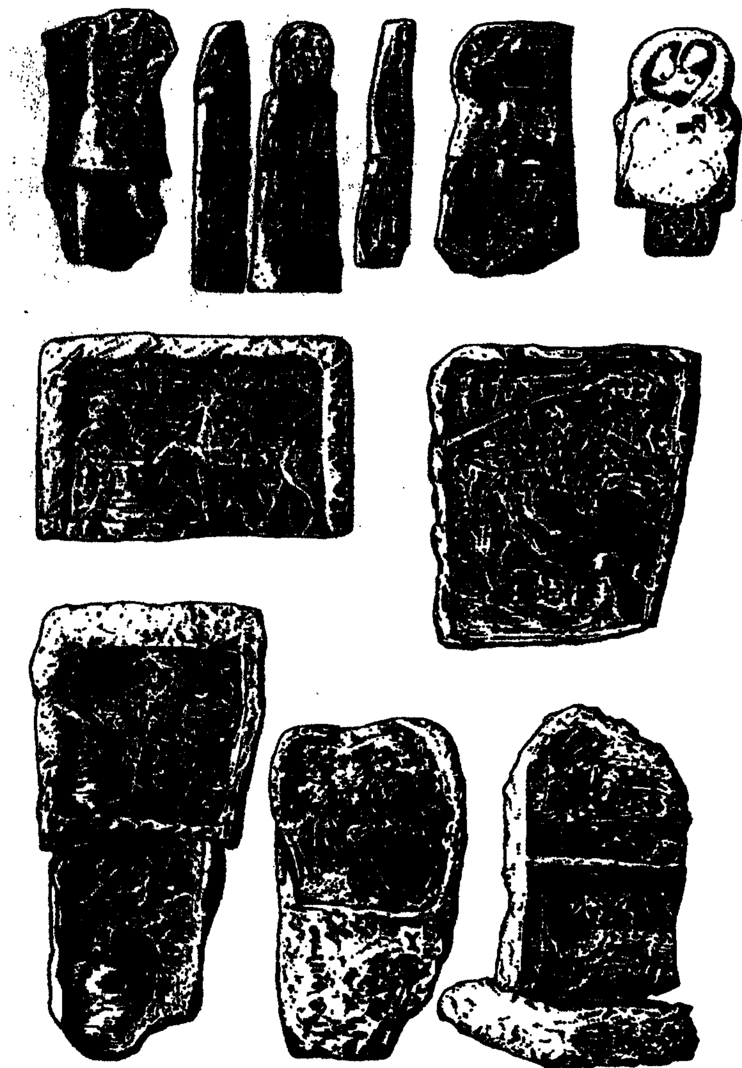

Рис. 77. Пізньоскіфські стели

тобто вже у потойбічному світі. В стилі цих рельєфів відчувається фракійський або боспорський вплив.

Ще одним типом пам'яток пізньоскіфського образотворчого мистецтва є розписи скельних склепів Неаполя. Зображені на них вочевидь у сюжетній композиції вершники, сцена полювання, танцюристки ілюструють, очевидно, якісь невідомі нам легенди.

Характерною рисою пізньоскіфського мистецтва було поєднання в ньому двох і більше культур — місцевої та грецької, фракійської або сарматської. В окремих випадках їхні елементи настільки з'єднані, що виділити якийсь окремий неможливо. Цей синкретизм особливо помітний у пам'ятках монументальної пластики. В пізньоскіфській культурі проходив своєрідний синтез грецького та варварського мистецтв, характерний взагалі для доби пізньої античності на периферії античного світу.

РЕЛІГІЙНІ УЯВЛЕННЯ

Перехід скіфів до осілого життя та землеробства відбився в релігійній свідомості суспільства. Важливе місце в пантеоні посіла богиня родючості — скіфська аналогія Деметри. Далі існував культ родоначальника скіфів Таргитая, семантично близького до Геракла. Атрибут останнього — теракотова палиця — знайдений на городищі Чайка, його ж уміщено на монеті Скілура. Одним із головних культів пізніх скіфів є культ вогню та домашнього вогнища, богинею якого була Табіті. Втіленням його були численні зольники на городищах, мініатюрні моделі олтариків, підставки для вогнищ, виконані у формі кінських голів, що їх знаходять на пізньоскіфських пам'ятках. Судячи із зображення, вміщеного на розписі склепу в Неаполі Скіфському, пізні скіфи, як і їхні предки VII-IV ст. до Н.Х., шанували праматір — змієногу богиню.

Поряд з антропоморфними культами в пізньоскіфському середовищі існували стародавні тотемістичні та анімістичні вірування. Одне з головних місць тут посідав культ коня, що залишився від кочових предків. Про це свідчать покладення в могили кінської збруї та частини туші коня, численні зображення коней та вершників на розписах склепів і жител. Цікаво, що, як і в сарматів, у пізніх скіфів шанувався собака. Жертву собаки було принесено біля входу в мавзолей у Неаполі Скіфському, такі самі жертви приносили і в могильниках простого населення. Там у вхідних ямах склепів знайдено кістяки собак: після закриття склепу принесений у жертву пес мав "охороняти" вхід.

Еллінізація пізньоскіфської культури відбилась і в релігійній сфері. В Неаполі знайдено постаменти статуй із присвятами античним богам, уламки культових теракотових статуеток, поховання немовлят в амфорах.

Поховальний обряд пізніх скіфів також зазнав значних змін проти обрядів їхніх предків — кочовиків VII - IV ст. до Н.Х. Передусім, курганний спосіб поховання поступився місцем ґрунтовому. Проте найперші пізньоскіфські поховання III - II ст. до Н.Х. (Тавель, курган біля городища Кермен-Кир, маєток Пастака) все ж здійснені в курганах. Далі з процесом формування культури узвичаївся новий поховальний обряд, і вже з кінця II ст. до Н.Х. домінують ґрунтові поховання. Некрополі розміщувалися за межами городищ неподалік від них.

У пізніх скіфів Нижнього Дніпра провідним типом поховальної споруди був земляний склеп, який складався з прямокутної або овальної вхідної ями та короткого дромосу, що вів у поховальну камеру. Вхід до неї закладався камінням. Конструктивно цей тип поховальної споруди сягає степових скіфських катакомб V - IV ст. до Н.Х., тобто є власне скіфським. У таких склепах ховали кілька поколінь однієї родини, тому в них почасти знаходять десятки кістяків. Кількісно поступається цьому типові інший, поширений на Нижньому Дніпрі, — підбійна могила. Всі могили цього типу, що піддаються датуванню, відносяться до перших століть н.е. За слушною думкою дослідників, цей тип поховальної споруди відбиває проникнення у пізньоскіфське етнічне середовище сарматів.

У Нижньому Подунав'ї на єдиному в цьому регіоні пізньоскіфському могильнику Молога II теж домінують земляні склепи, що свідчить про прихід групи населення, яка залишила цю пам'ятку, з нижньодніпровського регіону.

Дещо складніша картина спостерігається в Криму. Традиційні скіфські земляні склепи домінують і тут, але природні особливості викликали до життя більшу різноманітність типів поховальних споруд. Материкова скеля, на якій стоїть Неаполь, підказала один із них — так звані вирубні склепи, тобто гробниці, вирубані в скелі. Специфічно кримським явищем є поховання в кам'яних скринях та амфорах. Перше з них пов'язано з таврським етнічним впливом, друге — з впливом античної культури. Останній якраз і зумовив специфіку мавзолею Неаполя — усипальниці царського роду. Він виконаний в античних архітектурних традиціях, а в поховальному обряді широко застосовувались кам'яні та дерев'яні саркофаги. Проникнення в Крим сарматів у I ст. н.е. призвело до появи могил сарматських типів — простих прямокутних ям та ям із підбоями. На пізньому етапі існування

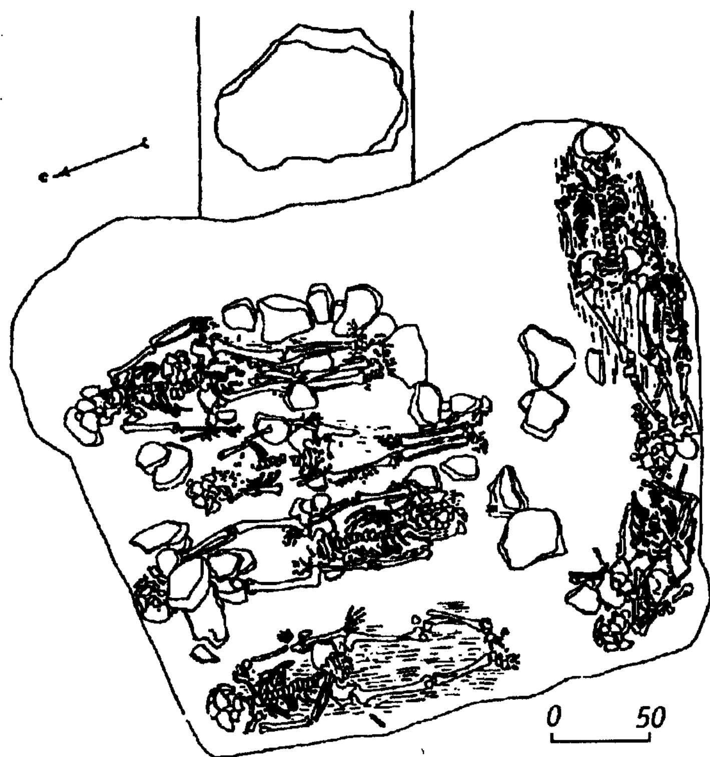

Рис. 78. Склеп Усть-Альмінського некрополя

пізньоскіфської культури — в другій половині III ст. н.е. — нова хвиля сармато-аланів принесла з собою ще один тип могили: великі вирубні склепи з дромосами.

В колективних могилах ховали членів однієї великої родини, тому там міститься до кількох десятків кістяків. Вони лежать у кілька ярусів, часто кістки похованих раніше зсунуті вбік, і лише різні типи датуючих речей дають змогу виявити хронологічну позицію поховання. У пізніх скіфів збереглася предкова традиція широтної (західної або східної) орієнтації, покладення супутної їжі та речей залежно від статі покійного. У чоловіків це зброя (але не у всіх, див. вище), знаряддя праці, у жінок та дітей — прикраси, посуд, амулети.

Закінчуючи огляд історії сарматів і пізніх скіфів, слід зазначити, що етнополітичне домінування та тривале мешкання цих іраномовних народів на території сучасної України поряд із праслов'янськими племенами Лісостепу, в постійному контакті з ними, можливо, й не дає підстав говорити про їхню безпосередню участь у генезі українського народу, але про те, що вони були і є часткою нашої давньої історії, ми мусимо пам'ятати.

RESUME

AT THE DOWN OF HISTORY is the first book among voluminous series UKRAINE TROUGH THE CENTURIES. Interpretation of ancient history of Ukraine is given on a background of the main events and movements in the history of society and nature, which have many riddles even today and need all round comprehension. The origin of a man and his setting on the terrestrial globe are among them. The most ancient people appeared in the territory of Ukraine about one million years ago. Historic development has never stopped there since that time.

History proves constant growing of creative abilities of a man; being on the way of creative work he has never turned off it. The first flight of this creative potential in our territory was proved by mammoth hunters leaving bright monuments – original living places made out of mammoth bones and masterpieces of ancient arts.

Increasing of the population and changes in environment let people to find new ways of life: primitive tribes little by little turned to cultivation the land and rearing cattle from hunting, gathering and fishing. This opened an unknown prospects to the development of a mankind; and modern world thanks greatly to this movement. Since that time the history has become dynamic in time and in space. This is marked by several cultures, which were lost by ancient cultivators and cattle-breeders in the terrains of Ukrainian lands. Among them were Tripolian culture with its mysterious giant settlements, Steppe's peoples who lost not only uncounted barrows but were linked to spreading of Indo-European languages prevailing both in Europe and in a considerable part of Asia.

Scythians times were grandiose; it impressed not only due to shining of the gold and true masterpieces but due to monumental constructions (giant barrows and settlements surrounded by ditches and swells) as well. Scythians and their fore-runners Cimmerians wrote down bright pages into the world history. They founded written history in particular. Sarmathians continued it participating in further swift events on the beginning of Christ Era together with other peoples.

Розділ перший.
Дописемна історія народів України

1. Археология Украинской ССР. — К., 1995. — Т.1.
2. Бибиков С.Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.
3. Давня історія України. — К., 1994. — Кн.1.
4. Джохансон Д., Иди М. Люси: истоки рода человеческого. — М., 1984.
5. Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К., 1987.
6. Духовная культура древних обществ на Украине. — К., 1991.
7. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья финального палеолита. — К., 1989.
8. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
9. Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. — Л., 1991.
10. Массон В.М. Первые цивилизации. — Л., 1989.
11. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
12. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. — К., 1996.
13. Пидопличко И.Г. Палеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.
14. Смирнов С.В. Становление основ общественного производства. — К., 1983.
15. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. — М., 1987.
16. Фром Э. Человек для себя. — Минск, 1992.
17. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989.

Розділ другий.
Народи України за скіфських часів

1. Алексеев А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.
2. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. — К., 1990.
3. Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т.2.
4. Бograd-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. — М., 1983.

5. Брашинский И.Б. Сокровища скифских царей. — М., 1967.
6. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV — III вв. до н.э. — К., 1985.
7. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989.
8. Граков Б.М. Скіфи. — К., 1947.
9. Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971.
10. Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. — К., 1975.
11. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
12. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до. н.э. — К., 1983.
13. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. — К., 1981.
14. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
15. Куклина И.В. Этногеография Скифии по античным источникам. — Л., 1985.
16. Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
17. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. — К., 1983.
18. Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
19. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.
20. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии. — М., 1991.
21. Полин С.В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992.
22. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
23. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. — Л., 1925.
24. Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России. — Пг., 1918.
25. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М., 1979.
26. Скорий С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
27. Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
28. Хазанов А.М. Социальная история скифов. — М.,1975.
29. Черненко Е.В. Скифо-персидская война. — К., 1984.
30. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи. — К., 1987.

Розділ третій.
Народи України за сарматської доби

1. Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т.2.
2. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. —
3. Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. — К., 1991.
4. Симоненко А.В. Сарматы Таврии. — К., 1993.
5. Смирнов К.Ф. Сарматы и установление их политического господства в Скифии. — М., 1984.

ЗМІСТ